

गो
वि

समयदर्शी आचार्य

: लेखक :

इतिहास हीपचंद देसाई

श्री वल्लभसूरि नैन लिटरेचर सिरिअ नं. १३

समयदर्शी आचार्य

(परमपूज्य आचार्य श्री विजयवल्लभसूरीश्वरज)

: लेखक :

रतिलाव दीपचंद हेसाई

: प्रकाशक :

श्री वल्लभसूरि स्मारक निधि
मुंबई

પ્રકાશક :
જમજીવનદાસ શિવલાલ ઘાલ
ઉમેદમલ હજીરીમલજી જૈન
મંત્રીઓ :
શ્રી વલ્લભસૂરિ સમારક નિધિ
કે. શ્રી ગોડીજી જૈન દેરાસર,
૧૨, વિજયવલ્લભ ચોક,
મુંબઈ-૩.

૯

વિ. સં. ૨૦૩૫, માલ
વીરનિર્વાણ સંવત ૨૫૦૫
ઇ. સ. ૧૯૭૯ ફેબ્રુઆરી

૯

ક્રિમત : બે રૂપિયા

૯

મુદ્રક :
જસવંતલાલ ગિરધરલાલ ઘાલ
શ્રી પાર્શ્વ પ્રિન્ટરી, ૧૪૭, તબોળીના ખાંચો,
દોશીવાડાની પોળ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૫.

શાંતિ, સમતા અને સરળતાના સરોવર

આદર્શ ગુરુભક્ત

પરમપૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ

શ્રી વિજયસમુદસૂરિજી મહારાજને

સાદર સમર્પણ

—રતિલાલ

જીવનસંદેશ

અત્યારે હજારો જૈન કુટુંબો પાસે ખાવા પુરતું અન નથી, પહેરવા પુરતાં કપડાં નથી; માંદાની સારવાર માટે અને પોતાનાં બાળકોને ભણાવવા માટે પાસે પૈસો નથી. આજે મધ્યમ વર્ગનાં આપણાં ભાઈ-બહેન દુઃખની ચક્કીમાં પિસાઈ રહ્યાં છે. એમના પાસે ઘોડાં-ઘણાં ઘરેણાં હતાં એ તો વેચાઈ ગયાં; હવે તો તેઓ વાસણ પાણી વેચવા લાગ્યાં છે. કેટલાંક તો દુઃખના લીધે આપઘાત કરવાની પરિસ્થિતિમાં પહોંચી ગયાં છે; આ બધાં આપણાં જ ભાઈ-બહેન છે. એમની સ્થિતિ સુધારવાની જરૂર છે. જે મધ્યમ ગરીબ વર્ગ જીવતો રહેશે તો જૈન જગત પણ ટકી રહેશે. ધનિક વર્ગ લહેર કરે અને આપણા સહધર્મી ભાઈઓ ભૂખે મરે એ સામાજિક ન્યાય નહીં પણ અન્યાય છે. (વિ. સં. ૨૦૦૮; મુંબઈ)

બને કે ન બને, પણ મારો આત્મા એમ ચાહે છે કે જો તો દૂર થાય અને જૈન સમાજ શ્રી મહાવીર સ્વામીના નેજા નીચે એકત્રિત થઈને શ્રી મહાવીરસ્વામીની જ્ય બોલે. અને જૈન શાસનની વૃદ્ધિને માટે જૈન વિશ્વવિદ્યાલય નામે એક સંસ્થા સ્થાપિત થાય કે જેમાં પ્રત્યેક જૈન શિક્ષિત થાય; અને ધર્મને બાધ ન આવે એવી રીતે શાળ્યાધિકારમાં જૈનોનો વધારો થાય. પરિણામે બધા જૈન શિક્ષિત થાય અને એમને ભૂખનું દુઃખ ન રહે. શાસનદેવ મારી આ બધી ભાવનાઓને સફળ કરે એ જ હું ઇચ્છું છું. (વિ. સં. ૨૦૦૯; મુંબઈ)

આપણા દેશની આઝાદીમાં આપણા સૌનું કલ્યાણ છે. આઝાદીને માટે હિંદુ-મુસ્લીમ-શીખની એકતા જરૂરી છે. આ એકતા આપણે ગમે તે ભાંગે સાધવી પડશે જ. આપણા દેશમાં એકતા સ્થપાય તો વિશ્વશાંતિમાં આપણા દેશનું સ્થાન અનેરું બનશે તેની ખાતરી રાખશો. હિંદુ નથી ચોટીવાળા જન્મતા, મુસલમાન નથી સુન્નતવાળા જન્મતા, શીખ નથી દાઢીવાળા જન્મતા. જન્મ લીધા પછી જેવા જેના આચાર તેવા તેને રંગ ચહે છે. આત્મા તો બધામાં એક જ છે. સર્વ માણના અધિકારી છે. સર્વે સરખા છે. આપણે બધા એક જ છીએ (વિ. સં. ૨૦૦૨; માલેરકોટલા)

—શ્રી વિજયવલ્લભસુરિજી

परमपूज्य आचार्य श्री विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराज
[जन्म-वडोदरा, वि. सं. १८२७ • स्वर्गवास-मुंबई, वि. सं. २०१०]
(छबी वि. सं. १८८७)

પ્ર કા શ કી ય

પરમ પૂજ્ય નવયુગપ્રવર્તક આચાર્ય ભગવંત શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજે, પોતાના વડાદાદાશુર, મહાન પ્રભાવક, પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રી વિજ્યાનંદસૂરીશ્વરજી (શ્રી આત્મારામજી) મહારાજના અનન્ય સેવક અને સમર્થ પટ્ટધર તરીકે, જૈન સંઘની ધર્મભાવનાને અને જૈન સમાજની શક્તિને ટકાવી રાખવા માટે જિંદગીના છેકા સુધી જે અવિરત પુરુષાર્થ કર્યો હતો, તે વર્તમાન યુગના જૈન સંઘના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરોથી અંકિત બની રહે એવા છે. તેઓશ્રીના આ ઉપકારને જૈન સંઘ ક્યારેય વીસરી શકે એમ નથી.

વળી, સત્યમૂલક જ્ઞાનની તથા નિર્મળ ચારિત્રની આરાધના તેમજ અનેકાંતદષ્ટિની સાધના દ્વારા અંતરમાં બગેલી ઉદાર તથા ગુણુચાહક દષ્ટિને લીધે તેઓશ્રીનું જીવન વિશેષ ઉપકારક બન્યું હતું, અને તેથી તેઓ કેવળ જૈન સંઘમાં જ નહીં પણ જૈનેતર વર્ગમાં પણ એક ધર્મગુરુ તરીકે ખૂબ આદર અને ભક્તિ મેળવી શક્યા હતા.

તેઓએ સમાજમાં જેમ ધાર્મિક જ્ઞાન સાથે વ્યાવહારિક શિક્ષણના પ્રસાર માટે માર્ગદર્શન આપ્યું હતું, તેમ શાસ્ત્રબોધ માટે પણ પ્રયાસ કર્યો હતો, એટલું જ નહીં, જૈન સંસ્કૃતિનાં વિવિધ અંગોના અધ્યયન-અધ્યાપન તથા સંશોધન-પ્રકાશન માટે એક જૈન વિશ્વ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરવાના પણ મનોરથ સેવ્યા હતા, તે સુવિદિત છે.

તેઓની આ ઝંખના તો આપણે પૂરી ન કરી શક્યા, અને હવે એ પૂરી થઈ શકે, એવા સંજોગો પણ બહુ જ ઓછા દેખાય છે. દરમ્યાનમાં, જૈન-જૈનેતર જિજ્ઞાસુ વર્ગને જૈન સંસ્કૃતિના જુદા જુદા વિષયો—ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, કળા વગેરે વિષયો—સંબંધી યત્કિંચિત માહિતી આપી શકાય એ દષ્ટિએ, શક્ય તેટલું સાહિત્ય પ્રગટ કરવાના ઉદ્દેશથી, મુંબઈમાં “શ્રી વલ્લભસૂરિ સ્મરક નિધિ”ની વિ. સં. ૨૦૧૩માં સ્થાપના કરવામાં આવી હતી; અને અત્યાર અગાઉ નિધિ તરફથી ૧૨ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે; અને એમાંથી સાત પુસ્તકો અત્યારે અપ્રાપ્ય છે. આ અંશમાળાના ૧૩ મા પુસ્તકરૂપે આપણા પરમ ઉપકારી મહાપુરુષ આચાર્ય-

પ્રવર શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજનું જીવનચરિત્ર પ્રગટ કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

આઠ વર્ષ પહેલાં, વિ. સં. ૨૦૨૭ની સાલમાં, પરમ પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીની જન્મ-શતાબ્દી દેશમાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્થાનોમાં ઊજવાઈ હતી અને અખિલ-ભારતીય ધોરણે એ પ્રસંગની ઊજવાણી, સુંબઈમાં, વિવિધ જ્ઞાતના કાર્યક્રમો દ્વારા, વિશાળ પાયા ઉપર અને ખૂબ શાનદાર રીતે કરવામાં આવી હતી. આ પ્રસંગે આચાર્ય મહારાજની અંગ્રેજી, હિંદી તેમ જ ગુજરાતી ભાષામાં સંક્ષિપ્ત જીવનકથા પ્રગટ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. તે પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં “ The Life of A Saint ” અને હિંદીમાં “ દિવ્ય જીવન ” નામે જ્ઞાલનાની શ્રી પાર્શ્વનાથ ઉમેદ શાલેજના અધ્યાપક શ્રી જવાહરચંદ્રજી પટનીએ લખેલ અને ગુજરાતીમાં “ સમયદર્શી આચાર્ય ” નામે શ્રી રતિલાલ દીપચંદ હેસાઈએ લખેલ—એમ ત્રણ જીવનકથાઓ પ્રગટ કરવામાં આવી હતી.

આચાર્ય દેવની ગુજરાતી જીવનકથાની માગણી અવારનવાર થતી રહેતી હોવાથી, તેમ જ “ આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ જન્મ શતાબ્દી શિક્ષણ ટ્રસ્ટ ”માંથી લોન-સહાય મેળવતા વિદ્યાર્થીઓની ધાર્મિક પરીક્ષા લેવામાં આવે છે, તેના અભ્યાસક્રમમાં પરમપૂજ્ય આચાર્યશ્રીની જીવનકથાનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે, એટલે એ માટે પણ આ પુસ્તક ઉપયોગી થઈ શકે એમ લાગવાથી, એનું આ પુનર્મુદ્રણ કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકને ફરી છાપવાની અનુમતિ આપવા માટે અમે, અમારા મિત્ર શ્રી રતિલાલ દીપચંદ હેસાઈના ઋણી છીએ.

આ પુસ્તક પ્રગટ થાય છે ત્યારે અમારા શિરજીવ સમા, પ્રશાંતમૂર્તિ આચાર્ય શ્રી વિજયસમુદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ વિદ્યમાન નથી એ અંગે અમે ઊંડું દુઃખ અને મોટી ખામી અનુભવીએ છીએ, પરંતુ તેઓશ્રીના પદ્ધર, પરમપૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયેન્દ્રદિનસૂરીશ્વરજી મહારાજની વાત્સલ્યભરી છત્રછાયા, પરમપૂજ્ય ગણિવર્ય શ્રી જનકવિજયજી મહારાજ આદિ એમના વિશાળ મુનિ સમુદાયની આત્મીયતાભરી લાગણી અને પરમ-પૂજ્ય વિદુષી સાધ્વીજી મહારાજ શ્રી મૃગાવતીશ્રીજી મહારાજની હૃદય અમને મળતી રહે છે તેથી અમારું આ દુઃખ ઓછું થાય છે, એટલું જણાવવાની રજા લઈએ છીએ.

આ સ્મારકનિધિની શરૂઆતથી જ, એની મારફત જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોનો તથા જૈન સંસ્કૃતિનો સરળ ભાષા અને શૈલીમાં પરિચય કરાવી શકે એવા ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાની તમન્ના ધરાવનાર શ્રીયુત નાનચંદ્ર રાયચંદ શાહજી તા. ૧-૬-૧૯૭૭ના રોજ દુઃખદ અવસાન યતાં, નિધિને એક ભાવનાશીલ કાર્યકરની મોટી ખોટ પડી છે, તેઓની સેવાઓને અમે અમારી અંતરની અંજલિ આપીએ છીએ.

આશા છે, આચાર્ય મહારાજના અપ્રમત અને ઉમદા જીવનને અને શ્રીસંઘની એકતાનાં તથા સમાજ-ઉત્કર્ષને લગતાં કાર્યોને, તેમ જ સમાજના ઉત્કર્ષ માટેની પ્રવૃત્તિની અનિવાર્યતાને સમજાવવામાં આ પુસ્તક ઉપયોગી થઈ શકશે.

લિ.

મુંબઈ

પ્રજ્ઞસત્તાક દિન :

તા. ૨૬-૧-૧૯૭૯

જગજીવનદાસ શિવલાલ શાહ

ઉમેદમલ હાજરીમલ જૈન

મંત્રીઓ

શ્રી વલ્લભસૂરિ સ્મારક નિધિ

श्री वल्लभसूरि स्मारक निधि

(श्रीमते पण्डितक द्रष्टव्यमेकं अनुसार रजिस्टर्ड)

आशीर्वाद

परम पूज्य आचार्य श्री विजयसमुद्रसूरीश्वरज महाराज

परम पूज्य आग्रमप्रसाकर मुनि श्री पुण्यविजयज महाराज

परम पूज्य आचार्य श्री विजयेन्द्रद्विजसूरीश्वरज महाराज

स्मारक निधि समिति

१. श्री जयंतीलाल रतनयंद शाह

२. श्री पोपटलाल भीष्मायंद

३. श्री रमणुलाल नगीनदास परीष

४. श्री जेशिंगलाल लक्ष्मणार्य शाह

५. डॉ. रमणुलाल यीमनलाल शाह

६. श्री नटवरलाल ज्येस. शाह

७. श्री कान्तिबाल डाबाबाई डेरा

८. श्री जगण्णयनदास शिवलाल शाह मंत्री

९. श्री उमेदमल हन्नरीमलज नैन मंत्री

श्री वल्लभसूरि स्मारक निधिनां प्रकाशनाः

१. Lord Mahavir
२. Jainism
०३. बंगाल का आदि धर्म
०४. अनुभव-अरण्यां
०५. Jainism and Ahimsa
६. जैन साहित्य
०७. Doctrin of Jainism
०८. Lord Mahavir and His Teachings
०९. विश्वधर्म परिषद और जैनधर्म
१०. Selected speeches of Shri Virchand Raghavji Gandhi
०११. Jainism by Herbert Warren
१२. Lord Mahavir and Jainism
१३. समयदर्शी आचार्य

० निशानिवाणां पुस्तकां अप्राप्य छे.

બીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે

પરમપૂજ્ય યુગપ્રજ્ઞા આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજની જન્મ-શતાબ્દીની ઉજવણી, વિશાળ પાયા ઉપર, આઠેક વર્ષ પહેલાં, મુંબઈમાં કરવામાં આવી હતી તે પ્રસંગે, મુંબઈમાં રચવામાં આવેલ આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી જન્મ-શતાબ્દી સમિતિ તરફથી આ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું.

આચાર્યશ્રીના આત્મસાધનાનિરત, સમાજઉદ્ધારક અને લોકોપકારક જીવનની મહત્તાને સંક્ષેપમાં સમજાવવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરતું આ પુસ્તક, એમની ભવ્ય જીવનકથાના જિજ્ઞાસુઓને ચત્કિચિત્ ઉપયોગી થઈ શક્યું છે, અને અત્યારે એની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે, ત્યારે હું આનંદ અને સંતોષની લાગણી અનુભવું એ સ્વાભાવિક છે.

છેલ્લા કેટલાક વખતથી આ પુસ્તક અપ્રાપ્ય થઈ ગયું હતું, એ વાત તરફ મુંબઈના “શ્રી વલ્લભસૂરિ સ્મારક નિધિ”ના સંચાલક મહાનુભાવોનું ધ્યાન ગયું અને એમણે આ પુસ્તક ફરી પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય કર્યો, તેથી જ આ પુસ્તક પ્રગટ થઈ શક્યું છે. મારા પ્રત્યે આવી ભલી લાગણી દાખવવા બદલ હું સ્મારક નિધિના સંચાલક મહાનુભાવોનો અંતઃકરણથી આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકનું છાપકામ અમદાવાદની શ્રી પાર્શ્વ પ્રિન્ટરીએ કરી આપ્યું છે, તેની કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લઉં છું.

૧, અમૂલ સોસાયટી

અમદાવાદ-૭

ગાંધી મહાબલિદાન પર્વ

તા. ૩૦-૧-૧૯૭૯

—૨. દી. દેસાઈ

વંદના

(પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના)

સંતોના ગુણગાનથી જીવન કૃતાર્થ થાય છે.

આ જીવનપરિચય લખવાની પાછળ મારો આ જ ભાવ છે; અને મારી અદ્ય-સ્વદ્ય આવડતનો આવા ઉત્તમ કાર્યમાં ઉપયોગ કરવાનો મને અવસર મળ્યો એનો મને આનંદ છે.

આ પરિચય લખવાની પાછળનું મારું આકર્ષણ અને ખરું પ્રેરક બળ પરમપૂજ્ય આચાર્ય મહારાજના જીવનની આત્મોપકારક અને લોકોપકારક સંખ્યાબંધ ઘટનાઓ છે. તેઓ સમાજના સુખદુઃખના સાચા સાથી હતા, અને સામાન્ય જનસમૂહનો જીવનનિર્વાહ ચિંતામુક્ત કેવી રીતે બને એની સતત ચિંતા કરતા હતા. મારે મન એ એક બહુ મોટી વાત છે. આવા ગુરુ અતિવિરલ છે.

મારી નમ્ર સમખ મુજબ, એક આદર્શ ધર્મગુરુને માટે પોતાના અનુરાગીઓ અને પોતાના ધર્મના અનુયાયીઓ પ્રત્યે આવી હમદર્દીની લાગણી હોવી એ જરૂરી છે. તે સિવાય ધર્મગુરુની જીવનસાધના અધૂરી અને એકાંગી જ રહે છે. અહિંસા અને કરુણાનો વડલો એટલો વિશાળ છે કે એમાં સંસારના બધા જીવોના આ લોક અને પરલોકના ભલાનો સમાન રીતે સમાવેશ થઈ શકે.

આ દષ્ટિએ વિચારતાં આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિશ મહારાજનું જીવન એક આદર્શ ધર્મનાયકની લખ્ય છખી આપણી સામે ઉપસ્થિત કરે છે. સંયમનું કઠોરતાપૂર્વક પાલન કરવા છતાં જીવનમાં શુષ્કતા કે કઠોરતા પ્રવેશી ન જાય એ રીતે ધર્મસાધના કરવી એ એક સ્વતંત્ર કળા છે. અંતરની સુકુમારતા ગમે તેવા કપરા સંયોગોમાં પણ ન જોખમાય અને ચિત્ત હમેશાં નિબ્બનંદનો આનંદ માણી અને આપી શકે, તે આ કળાને પ્રતાપે જ. આચાર્યશ્રીના સતત પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં પણ આ કળાની સૌરભ પ્રસરેલી જોઈને તેઓની આગળ મસ્તક નમી જાય છે. આ સૌરભથી પ્રેર્યાં જુદા જુદા ધર્મ, પંથ કે ફિરકાનાં સંખ્યાબંધ

નર-નારીઓ તેઓની પાસે આવતાં અને એમની પાસેથી સંસ્કારપ્રદ અને જીવનપ્રદ ભાતું મેળવીને કૃતાર્થ થતાં.

આ ચરિત્રમાં એક આવા પુણ્યશાળી ધર્મનાયકની હૃદયસ્પર્શી કથાને આલેખવાનો અદનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ કેટલો સફળ થયો છે, એ તો આ પુસ્તકના સહૃદય વાચકો જ કહી શકે. મારું કામ તો આ પુસ્તક સમાજના હાથમાં મૂકવાની સાથે પૂરું થાય છે.

*

આ પુસ્તકની પણ એક નાની સરખી દાસ્તાન છે.

જ્યારે આચાર્ય મહારાજની જન્મશતાબ્દી જીજ્ઞવવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો, અને એ માટે સમિતિની રચના કરવામાં આવી, ત્યારે આચાર્ય મહારાજનો જીવનપરિચય ગુજરાતી, હિંદી અને અંગ્રેજીમાં છપાવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું, અને ગુજરાતી પરિચય લખવાનું કામ, આડેક મહિના પહેલાં, મને સોંપવામાં આવ્યું હતું. અને મેં પણ, એક ઉત્તમ કામના નિમિત્ત બનવાનો લહાવો મળશે એ બુદ્ધિથી, એનો આનંદપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો હતો.

પણ પછી તો, અણુધાર્યાં કામોને વખતસર પહેંચી વળવાના ભારને લીધે, શરીર અને મગજ બંને સારા પ્રમાણમાં શ્રમિત થઈ ગયાં. પરિણામે, આ કામની જવાબદારી અને પવિત્રતાનો વિચાર કરીને, મને ચોક્કસ લાગ્યું કે એ કામને સારી રીતે અને સમયસર પહેંચી વળવું, એ મારા ગજ બહારની વાત છે. પરિણામે મેં ગત પર્યુષણપર્વની આસપાસના સમયમાં, આ કામને પૂરું કરવાની મારી અશક્તિ સમિતિને લખી જણાવી; અને આ કાર્ય ખીજ કોઈને સોંપવા વિનવતિ કરી.

પણ સમિતિ એમ કરવા સંમત ન થઈ; ખાસ કરીને મારા મિત્ર અને સમિતિના મંત્રી શ્રીયુત કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ દ્વારા મારી માગણી સ્વીકારવા કોઈ રીતે તૈયાર ન હતા. અને તેઓએ તથા સમિતિએ પોતાનો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો. એમનો આ આગ્રહ કેવળ એમની મારા પ્રત્યેની ભલી લાગણીથી જ પ્રેરાયેલો હતો એ હું જાણું છું; પણ, મારી અશક્તિને લીધે, એમના આવા આગ્રહ તરફ મારા મનમાં કંઈક નારાજ પણ થઈ હતી. છેવટે, ગઈ દિવાળી પછી હું મુંબઈ ગયો ત્યારે સમિતિએ

તથા શ્રી ડોરો સાહેબે આ કામનો હું ફરીવાર ઇનકાર ન લાણી શકું એવો લાચાર બનાવી દીધો. એનું માત્ર એ અઠવાડિયાં જેટલા ટૂંકા સમયમાં જે કંઈ પરિણામ આવ્યું તે વાચકો સમક્ષ રજૂ થાય છે. અને એ માટે હું પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયસમુદ્રસુરિજીનો, સમિતિની કાર્ય-વાહક કમીટીનો અને શ્રી ડોરો સાહેબનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

*

આ પરિચય લખવાની કાચી સામગ્રી મહાદેવિ મુરખી શ્રી કુલ-ચંદ હરિચંદ દોશી તથા શ્રી કૃષ્ણલાલ વર્માએ લખેલ 'આદર્શ જીવન' નામે હિંદી ગ્રંથમાંથી મળી છે. ઉપરાંત, આચાર્ય મહારાજના ૬૬ વર્ષના દીક્ષાપર્યાય નિમિત્તે મુંબઈમાંથી પ્રગટ થયેલ 'પંજબકેસરી આચાર્ય વિજયવલ્લભસુરીશ્વરજી' નામે વિશિષ્ટ અંકમાંથી તથા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તરફથી પ્રગટ થયેલ 'આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસુરિ સ્મારક-ગ્રંથ'માંથી પણ કેટલીક માહિતી મળી છે. આ ત્રણે ગ્રંથોના લેખકો, સંપાદકો તથા પ્રકાશકોનો હું અંતઃકરણથી આભાર માનું છું.

આપણા આ યુગના મોટા મોટા અને પ્રભાવશાળી આચાર્યોના ચરિત્રની સામગ્રી પણ બહુ જ ઓછી મળવા પામે છે, એ સ્થિતિમાં આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસુરિજીના પરિચયની સામગ્રી વિપુલ પ્રમાણમાં અને વ્યવસ્થિત રૂપમાં મળે છે, એ બહુ જ રાજ થવા જેવી બાબત છે. આમાં સ્વ. આચાર્ય મહારાજના પટ્ટધર પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયસમુદ્ર-સુરિજી તથા એમની સાથેના અન્ય મુનિવરોની ધગશનો પણ નોંધપાત્ર ધાળો હશે જ એમ માનું છું.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે વિદ્યાલયની ૫૦ વર્ષની કાર્યવાહી રજૂ કરતું "વિદ્યાલયની વિકાસકથા" નામે પુસ્તક મેં લખ્યું હતું. એમાં પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી આત્મરામજી મહારાજ તથા પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસુરિજીના પરિચયો મેં ઠીક ઠીક વિસ્તારથી લખ્યા હતા. આ પુસ્તકને બહુ ઝડપથી તૈયાર કરવામાં એ સામગ્રી મને ઠીક ઠીક ઉપયોગી થઈ પડી હતી; અને એથી મારી મહેનત સારા પ્રમાણમાં બચી ગઈ હતી.

મારે માટે એ અઠવાડિયાં જેટલા બહુ ટૂંકા ગાળામાં આ પરિચયનું લખાણ તૈયાર કરીને, છપાવીને અને બંધાવીને પુસ્તક વેળાસર તૈયાર

કરવાનું કામ હિંમત હારી જવાય એવું જંગી હતું; અને ઘણીવાર તે એ સમયસર થઈ નહીં શકે એવી નિરાશા પણ ઘટે આવતી હતી. પણ સાથે સાથે આ પુસ્તકનું લખાણ તૈયાર કરવામાં લેવી પડતી મહેનતને પ્રમાણમાં મને થાક બહુ ઓછો લાગતો અને જરૂરી તાજગી મળ્યા કરતી હોય એવો કંઈક અવનવો અનુભવ પણ મને આ પ્રસંગે થયો, એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. આનો બુદ્ધિગમ્ય ખુલાસો મળવો શક્ય નથી. આને સ્વ. આચાર્ય મહારાજની કૃપા જ લેખી શકાય.

જાજા હાથ રળિયામણા થાય અને બધેથી માગી મદદ તરત મળે તે જ થઈ શકે એવું અતિ કપરું આ કામ હતું. અને સદ્ભાગ્યે મને આવા સહાયકો મળી રહ્યા તેથી જ આ કામ પૂરું થઈ શક્યું છે એમાં શક નથી.

આમાં સૌથી પહેલો આભાર ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરીનો અને એના પ્રાહોશ સંચાલક શ્રી બળવંતભાઈ ઓઝાનો માનું છું. તેઓએ હામ ન ભીડી હોત તે આ કામ હાથ ધરવાની હું હિંમત જ ન કરત. ઉપરાંત, શારદા મુદ્રણાલય, અમારા સાથી પં. શ્રી હરિશંકરભાઈ પંડ્યા, બાઈન્ડર સાંભારે એન્ડ બ્રધર્સે પણ જોઈતી સહાય આપી છે. આ પુસ્તકમાં મૂકવામાં આવેલી છબીનું મૂળ ચિત્ર બાણીતા વિધિકાર તથા સંગીતકાર શ્રી ભુસભાઈ ફૂલચંદ શાહ તરફથી મળ્યું છે. આ બધાનો હું આભાર માનું છું.

પુસ્તકનું નામ સ્વર્ગસ્થ આચાર્ય મહારાજના જીવનભરના કાર્યને અનુરૂપ 'સમયદર્શી આચાર્ય' એવું રાખ્યું છે. આવા એક પ્રભાવ-શાળી સંતનું જીવન સૌમાં સમયને પિંચાણને વર્તવાની અને સમજને દોરવાની ભાવના પ્રગટાવો, એવી પ્રાર્થના સાથે સ્વર્ગસ્થ આચાર્ય પ્રવરને હૃદયથી વંદના કરી મારું આ વક્તવ્ય પૂરું કરું છું.

૬, અમૂલ સોસાયટી

અમદાવાદ-૭

તા. ૨૧-૧૨-૭૦

—૨. ડી. દસાઈ

અનુક્રમ

વિષય	પૃષ્ઠ
૧. મંગલમય	૩
૨. ધર્મસંસ્કારિતાની ભૂમિ : ગુજરાત	૬
૩. જન્મ અને વૈરાગ્ય	૮
૪. પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર	૧૦
સાહસિક પિતાને ત્યાં જન્મ : ૧૧; જૈન કુટુંબમાં ઉછેર અને કરુણાભરી સાહસિકતા : ૧૩; સંયમને માર્ગે સત્યની શોધ : ૧૪; મતપરિવર્તન : ૧૪; ધર્મોદ્ધાર અને આચાર્યપદ : ૧૫; વિશ્વખ્યાતિ અને યુગદર્શન : ૧૬; સાહિત્યસર્જન : ૧૯; જ્ઞાનપ્રસારની ઝંખના : ૨૦.	
૫. સદ્ગુણ મનોરથ	૨૦
૬. લોહ અને પારસ	૨૩
૭. અભ્યાસ, ગુરુભક્તિ અને ગુરુનો વિયોગ	૨૪
૮. દાદાગુરુના ચરણોમાં	૨૯
૯. જ્યોતિર્ધરનો અંતિમ આદેશ	૩૫
૧૦. સાધના	૪૦
૧૧. સમતા	૪૫
૧૨. સમયજ્ઞતા	૫૦
૧૩. સુધારક દષ્ટિ	૫૮
૧૪. કર્મભૂમિ પંજબની સેવા	૬૩
વારંવાર પંજબની યાત્રા : ૬૯; ગુજરાનવાલાને છેલ્લી સલામ : ૭૬; મારું પંજબ, મારું પંજબ : ૮૨.	
૧૫. મુંબઈને અને મુંબઈ મારફત સમાજને લાલ	૮૪
વિદ્યાલયની સ્થાપના ; ૮૫; અન્ય સ્થાનોને લાલ : ૯૨.	

૧૬. સમાજ હશે તો ધર્મ ટકશે	૯૪
૧૭. વિદ્યાપ્રસારનો પુરુષાર્થ	૯૮
૧૮. એકતા માટે પ્રયત્ન	૧૦૮
૧૯. મધ્યમવર્ગની ચિંતા	૧૧૪
૨૦. ધર્મક્રિયાઓ	૧૧૮
દીક્ષા : ૧૨૦; પ્રતિષ્ઠા : ૧૨૦; અંજનશલાકા : ૧૨૧; ઉપવાન : ૧૨૧; યાત્રાસંઘો : ૧૨૧; ઉપાશ્રયો અને ધર્મશાળાઓ : ૧૨૨.	
૨૧. રાષ્ટ્રપ્રેમ	૧૨૩
૨૨. કેટલાંક પાસાં	૧૨૮
ઉદાર દષ્ટિ : ૧૨૮; પદ્મી માટે અનાસક્તિ : ૧૩૦; રચનાઓ : ૧૩૨.	
૨૩. થોડાક વિશિષ્ટ પ્રસંગો	૧૩૨
રાબ્બાઓ સાથે પરિચય : ૧૩૫.	
૨૪. લોકગુરુ	૧૩૬
૨૫. વિદાય	૧૪૦

स म य द र्शी आ या र्थ

મુખ્ય આદર્શો

મારા જીવનના ત્રણ મુખ્ય આદર્શો :

આમાં પહેલું, આત્મસંન્યાસ,

બીજું, જ્ઞાન-પ્રચાર

અને

ત્રીજું, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો ઉત્કર્ષ.

—શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી

મંગળમય

સત્યનો મહિમા સમજવતાં તીર્થંકર ભગવાને કહ્યું : “ સત્ય જ પરમેશ્વર છે”, “ સત્ય જ દુનિયામાં સારભૂત છે.” (“ સચ્ચ મગવંતં ”; “ સચ્ચં લોગમ્મિ સારમ્મં ” — પ્રશ્નવ્યાકરણ)

એટલા માટે જ જીવનસાધનામાં સત્યની સાધના કે શોધને અગ્રસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સાચું સમજાય તો જ સાચું આચરણ કરી શકાય, એ એનો ભાવ છે. સાચા માર્ગનો ખ્યાલ જ ન હોય તો સાચા માર્ગે ચાલવાની વાત જ ક્યાં રહી ? સત્ય એ તો જીવનપથને સતત અજવાળનાર પ્રદીપ છે.

સત્યના આવા અપૂર્વ મહિમાને કારણે જ જુગ જુગથી અસંખ્ય માનવીઓ સત્યની શોધની પુણ્યયાત્રાના યાત્રિકો બનતા રહ્યા છે, અને જગત, જીવ અને ઈશ્વરના સ્વરૂપની શોધ કરીને દુનિયાને સાચો રાહ ખતાવતા રહ્યા છે.

સત્યશોધકોમાં કેટલાક જગતના સ્વરૂપની અને વિશ્વનાં ભૌતિક તત્ત્વોની શક્તિની શોધ કરીને જ થંભી બન્ય છે. લોકો એમને વૈજ્ઞાનિકો તરીકે ઓળખે છે.

અને જે સત્યશોધકો પોતાના આત્માના સ્વરૂપને પામવાના ધ્યેયને હૃદયમાં રાખીને એક બાજુ જગતના સ્વરૂપ-સ્વભાવને અને ખીજી બાજુ પરમઆત્માના સ્વરૂપને પામવાનો પુરુષાર્થ કરે છે, તેઓ જ્ઞાની અને યોગી કહેવાય છે. અને અંતે એમની જીવનસાધના અને સત્યની સાધના એકરૂપ બની બન્ય છે. એનું નામ જ અંતિમ સિદ્ધિ.

પોતાના આત્માના સ્વરૂપની શોધ એટલે પોતાની બીજાને વળગેલા ગુણ-અવગુણોની શોધ, પોતાનાં સુખ-દુઃખ, એનાં કારણો અને એના

નિવારણના ઉપાયોની શોધ. આવા આત્મસાધક પોતે પણ તરી જાય અને દુનિયાને પણ તરવાનો ઉપાય ચીંધી જાય.

આવો આત્મસાધક, પોતાનાં સુખ-દુઃખ અને એનાં કારણોને સમજતાં સમજતાં, જગતના બધા જીવો સાથે હમદર્દી કેળવવા લાગે. એને થાય કે જેમ મારો આત્મા જીવિતને વાંછે છે, મરણથી ભય પામે છે અને દુઃખ-દીનતાને બદલે સુખ-સમૃદ્ધિને ઝાંખે છે, એવું જ સંસારના બધા જીવો માટે સમજવું. આનું નામ જ સમભાવ કે આત્મૌપમ્ય.

સમભાવની આવી લાગણી સાધકને ખીજ જીવોના દુઃખના લેશમાત્ર પણ નિમિત્ત બનવાના દોષથી દૂર રાખીને એને અહિંસામય બનવાની પ્રેરણા આપે છે; અને ખીજ જીવોના સુખ માટે પોતાનાં તન-મન-ધન અને સર્વસ્વને સહર્ષ સમર્પિત કરવાની કરુણા પ્રગટાવે છે.

અહિંસા અને કરુણાના વિકાસ અને આચરણમાં જરા સરખી પણ ખામી આવવા ન પામે એટલા માટે સાધકે સતત જગૃત રહીને રાગ અને દ્વેષથી પર થવાનો-વીતરાગ બનવાનો-પુરુષાર્થ કરવો પડે છે.

સાધકની સાધના પૂરી થતાં સમતા, અહિંસા અને વીતરાગતા પરિપૂર્ણ બને છે; એ ત્રણે એકબીજાના પર્યાય (નામાંતર) રૂપ બની જાય છે. એનું નામ જ મોક્ષ.

સમતાની ગંગાનું ઉદ્દગમ સ્થાન છે અહિંસા. તેથી આત્મભાવના સાધકે, સત્યનું દર્શન પામવા પ્રયાસ કરતાં કરતાં, વિધવા બધા જીવો સાથે મૈત્રીભાવ કેળવવા, પોતાની સાધનાના કેન્દ્રમાં અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા કરવાની હોય છે.

અને અહિંસાની ભાવનાને જીવન સાથે એકરૂપ બનાવી દેવાનો મુખ્ય ઉપાય છે સંયમ અને તપ. જ્યારે સાધના કરતાં કરતાં જીવનમાં અહિંસા, સંયમ અને તપનો ત્રિવેણીસંગમ સધાય છે, ત્યારે જીવન મંગલમય-સર્વ-કલ્યાણકારી બની જાય છે. તેથી જ તત્ત્વપ્રકાશ્યે અહિંસા, સંયમ અને તપમય ધર્મને ઉત્કૃષ્ટ મંગલ કહેલ છે. (ધમ્મો મંગલમુક્કિટ્ટં અહિંસા સંજમો તત્તો - શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર).

*

જૈન પરંપરા આવા ઉત્કૃષ્ટ મંગલરૂપ ધર્મના સાધકની જ પરંપરા છે. અનેક શ્રમણશ્રેષ્ઠો, શ્રમણીરત્નો, શ્રાવકશ્રેષ્ઠો અને શ્રાવિકારત્નો એ

પરંપરાની જ્યોતને અખંડ રાખવા અને એનું ગૌરવ સાચવવા સેકે સેકે, દસકે દસકે અને વર્ષે વર્ષે પોતાની સાધના અને સમર્પણભાવનાનું તેલ પૂરતાં જ રહ્યાં છે. અને એમાં ચતુર્વિધ સંઘના સામાન્ય વર્ગનો ફાળો પણ મહત્વનો છે.

આત્મસાધનાને વરેલા આ સાધકો એક બાબુ પોતાના દોષોને દૂર કરવા તપ, જપ, ધ્યાન, મૌન અને તિતિક્ષાનો આશ્રય લઈને આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિનાં કષ્ટોને અદીનભાવે સહન કરતા રહ્યા છે અને ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને સંયમને માર્ગે પોતાની આત્મશક્તિને પ્રગટાવતા રહ્યા છે; તો બીજી બાબુ સામાન્ય જનસમૂહમાં ધર્મભાવનાની લહાણી કરીને એને વ્યસનમુક્તિ, પ્રામાણિકતા, સેવાપરાયણતા અને ધર્મકરાણીને માર્ગે દોરતા રહીને એમની ભક્તિને વિકસિત કરતા રહ્યા છે. જબરમાન તીર્થસ્થાનો, ભક્તિ અને કળાનાં સંગમ સમાં જનમંદિરો, ધર્મસ્થાનો અને પ્રાણીરક્ષાનાં કંદો આ વાતનો સાક્ષી પૂરે છે.

આ બંધીય સત્પ્રતિજ્ઞોનું પ્રેરણાસ્થાન છે અહિંસા, સંયમ અને તપની આરાધનાને વરેલો ઉત્કૃષ્ટ મંગલરૂપ ધર્મ. એ ધર્મનું શરણુ સ્વીકારીને કંઈક આત્માઓ પોતાના જીવનને સર્વમંગલમય બનાવી ગયા અને જગતને સ્વ-પરકલ્યાણના સાચા રાહનું દર્શન કરાવતા ગયા.

*

આની જ ગૌરવભરી જૈન પરંપરામાં વિક્રમની વીસમી સદીમાં થઈ ગયા આચાર્યપ્રવર શ્રી વિજયાનંદસૂરિજી-આત્મારામજી મહારાજ; જૈન સંઘના મહાપ્રભાવક જ્યોતિર્ધર. સંઘની ઓસરતી ધર્મભાવનાને ખરે વખતે ટકાવી રાખીને એમણે ભગવાન મહાવીરના ધર્મની ધબ્બને ઊંચે ફરકતી રાખી; અને પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે અનેક સમર્થ સાધુઓની જૈન સંઘને ભેટ આપી.

યુગદર્શી આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી આવા જ એક સમર્થ સાધુપુરુષ થઈ ગયા. ધર્મરક્ષા, સંઘરક્ષા અને જ્ઞાનરક્ષાની એમની અનેક પ્રતિજ્ઞોથી વિક્રમની વીસમી અને એકવીસમી સદીનો જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ગૌરવશાળી બન્યો. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી, એ આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજ તરફથી જૈન સંઘને મળેલી અમૂલ્ય ભેટ.

જીવમાત્રનો કલ્યાણકામના અને સમતાભરી આત્મસાધનાથી જીવનને

મંગલમય ખનાવીને તેઓ ઉત્કૃષ્ટ મંગલરૂપ ધર્મના ઉત્તમ પ્રતિનિધિ, અને આદર્શ ધર્મગુરુ તથા લોકગુરુ ખની ગયા.

૨

ધર્મસંસ્કારિતાની ભૂમિ : ગુજરાત

પુરાણપ્રસિદ્ધ ગૂર્જરભૂમિની ભવ્યતાને ઇતિહાસકાળે વધુ ભવ્ય ખનાવી. પુરાતન સમયમાં અને ઇતિહાસયુગમાં એવાં અનેક સાર્થકા, સંતો, સતીઓ, શરાઓ, શ્રેષ્ઠીઓ, મંત્રીઓ અને રાજવીઓ એ ભૂમિમાં થઈ ગયાં, કે જેઓ ગુજરાતની સંસ્કારિતાનું ગૌરવ વધારતાં જ રહ્યાં. સૈંકે સૈંકે અને ક્યારેક તેો દસકે દસકે આવી ધર્મશર, કર્મશર અને સેવાપરાયણ વ્યક્તિઓ ગુજરાતની સંસ્કારભૂમિમાં પાકતી જ રહી છે, અને માતા ગૂર્જરીના કાર્તિકમંદિરને વધુ ને વધુ શોભાભર્યું ખનાવતી જ રહી છે.

આમ તેો ગૂર્જરભૂમિ એ ભારતભૂમિનું જ એક અંગ છે; અને ગુજરાતની સંસ્કૃતિ એ ભારતની સંસ્કૃતિધારાનું જ એક ઝરણું છે. અને છતાં ગુજરાતની સંસ્કૃતિની આગવી કહી શકાય એવી વિશિષ્ટતા પણ છે. અને એ વિશેષતા એને ભારતીય સંસ્કૃતિના ભાલતિલક સમું ગૌરવભર્યું સ્થાન અપાવે છે. ગુજરાતની સંસ્કારિકતાનો કેડીઓ પુરાતન કાળ તેમ જ ઇતિહાસયુગ ખંનેમાં વિસ્તરેલી જેવા મળે છે.

પ્રાચીન યુગમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અનાસક્તભાવે કર્તવ્યનું પાલન કરીને જીવનને કૃતાર્થ કરવાનો દિવ્ય સંદેશો આપ્યો. એમના જ કુટુંબી શ્રી નેમિકુમારે અજબ ઇતિહાસ સરજ્યો : કરુણાભાવથી પ્રેરિત થઈને એમણે લગ્નના લીલા તોરણથી પાછા ફરીને વૈરાગ્યનો આશ્રય લીધા અને સંયમનો કઠોર માર્ગ સ્વીકાર્યો. રૈવતાચળ (ગિરનાર)ની ચિરિકંદરાઓ એમની સાધનાભૂમિ ખની, અને ઉત્કટ જીવનસાધના દારા તેઓ બાવીસમા તીર્થંકર ભગવાન નેમિનાથ તરીકે અમર થઈ ગયા. ઇતિહાસયુગ પહેલાંની આ ઘટના.

એમણે આપેલો કરુણા અને વૈરાગ્યનો વારસો ગુજરાતની ધરતીને ભાવી ગયો; એ વારસાને પણ ગુજરાતની ભૂમિ અનુકૂળ લાગી. પરિણામે ગુજરાતની જનતાનાં અંતર છેક પુરાતન કાળથી તે અત્યાર સુધી જીવદ્યા.

અને ત્યાગ-વૈરાગ્યની ભાવનાથી સુવાસિત-સંસ્કારિત બનતાં રહ્યાં. આપણી પાંજરાપોળો, પરબડીઓ, ચકલાંને નખાતી ચણુ, પારેવાંને નખાતી બર, માછલાંને અપાતી કણીક અને પાંજરાપોળો ઉપરાંત માંદાં પશુ-પંખીઓની માવજતમાં વ્યક્તિગત રીતે પણ દાખવવામાં આવતી ધર્મરુચિ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

ગૂર્જરભૂમિનો ઇતિહાસયુગ પણ કંઈક આવી જ કથા સંભળાવે છે. આ યુગમાં અહિંસાપ્રધાન શ્રમણ સંસ્કૃતિને કરુણા-વૈરાગ્યરસભીની ગુજરાતની ધરતી બહુ ગમી ગઈ, અને ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મનાં કેન્દ્રા સ્થપાયાં. સમય જતાં બૌદ્ધધર્મે ગુજરાતમાંથી વિદાય લીધી, ત્યારે જૈનધર્મે આ ભૂમિમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી, ઘણો વિકાસ સાધ્યો અને ગુજરાતની પ્રબળ સંસ્કારઘડતરમાં બહુ મહત્વનો ફાળો આપ્યો.

ઇતિહાસયુગમાં શ્રી શીલગુણસૂરિ, વનરાજ ચાવડો, વિમળશા, કલિ-કાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય, જયસિંહ સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ અને વસ્તુપાળ-તેજપાળે અહિંસા, કરુણા, સંયમ, વૈરાગ્ય અને સર્વધર્મબહુમાનની ભાવનાના આ વારસાને જીવી અને પ્રસારી બાણ્યો. જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજય-સૂરિ આ વારસાના જ પ્રતિભાશાળી પ્રતિનિધિ હતા. અને આપણી સામેના જ ભૂતકાળમાં શ્રી સહબનંદસ્વામી, શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મહાત્મા ગાંધીજીની કારકિર્દી અહિંસા-કરુણા અને સંયમ-વૈરાગ્યની ભાવનાને કેન્દ્રમાં રાખીને જ વિકસી હતી.

જૈન સંસ્કૃતિના વિક્રમની વીસમી સદીના પ્રખર જ્યોતિર્ધર શ્રી આત્મારામજી મહારાજે (આચાર્ય શ્રી વિજયનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજે) પંબળમાં જન્મ ધારણ કરીને ગુજરાત, પંબળ અને ખીબ પ્રદેશોમાં આ વારસાને વધારે સમૃદ્ધ બનાવ્યો હતો.

આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજ એ જ ગૌરવશાળી પરં-પરાના પ્રભાવક સંત થઈ ગયા—સંયમ અને વૈરાગ્યના, અહિંસા અને કરુણાના એ જ દિવ્ય વારસાને દીપાવી બાણુનાર અને સ્વપરકલ્યાણુના એ જ ધર્મમાર્ગના પુણ્યપ્રવાસી ! ગુજરાતમાં જન્મીને જીવનભર પંબળની ધર્મભાવનાના અને સમાજકલ્યાણુના યાગ્યાન બનવામાં તેઓએ જીવનની કૃતાર્થતા અનુભવી હતી. તેઓ ડોઈનાં પણ દુઃખ-દર્દ-દીનતા જોતાં અને એમનું દયાળુ અંતર ધ્રુવવા લાગતું. એ દુઃખનું નિવારણ કરવાનો

પુરુષાર્થ કરીને અને એ માટે ખીબ્બાને પ્રેરણા આપીને જ એમને નિરાંત થતી—એવા દયાના મહેરામણ હતા એ આચાર્યશ્રેષ્ઠ ! એમના જીવનની અમૃતસરિતામાંથી થોડુંક આચમન કરી કૃતાર્થ થઈએ.

૩

જન્મ અને વૈરાગ્ય

ગરવી ગૂર્જરભૂમિની શોભારૂપ વડોદરા શહેર—વિદ્યા, કળા અને ધર્મના ધામ સમું ગુજરાતનું નાનું સરખું કાશી : એ જ આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીની જન્મભૂમિ.

વિ. સં. ૧૬૨૭ના કારતક સુદિ ખીજ (ભાઈખીજ)નો એમનો જન્મ. પિતાનું નામ દીપચંદ્રભાઈ. માતાનું નામ ઇચ્છાબાઈ. એમનું પોતાનું નામ જગનલાલ. ધર્મ જૈન. જ્ઞાતિ વીસા શ્રીમાળા. શ્રી દીપચંદ્રભાઈને ચાર દીકરા અને ત્રણ દીકરીઓ. ચાર દીકરામાં જગનલાલ ત્રીજા.

માતા-પિતા ધર્મના રંગે પૂરાં રંગાયેલાં હતાં. એમાંય ઇચ્છાબાઈ તે ભલે ભણ્યાં એણું હતાં, પણ ધર્મની સાદી સમજણ એમના રોમરોમમાં ધબકતી હતી, અને ધર્મપાલનની તાલાવેલી જાણે એમના જીવનનો આંધાર ખની હતી. એ જેમ ઘરવ્યવહાર અને કુટુંબને સાચવતાં એ જ રીતે ધર્મને સાચવવાનું પણ પૂરું ધ્યાન રાખતાં. માતા-પિતાની આ ધર્મભાવનાનો પ્રભાવ આખા કુટુંબ ઉપર અને બધાં સંતાનો ઉપર વિસ્તરી રહેતો. ધન-વૈભવ મળે કે ન મળે એ ભાગ્યની વાત છે, પણ ધર્મધનને મેળવવું એ તો માનવીના પોતાના હાથની વાત છે : માતા-પિતાનું સરળ, સાદું, નિર્મળ, ધર્મપરાયણ જીવન જાણે સંતાનોને આ જ બોધ આપતું.

પણ આવાં શાણાં, ગરવાં અને ધર્માનુરાગી માતા-પિતાની જીવજંઘલાંબો વખત ન ટકી : પહેલાં શ્રી દીપચંદ્રભાઈનું અવસાન થયું; પછી માતા ઇચ્છાબાઈ પણ સ્વર્ગે સિધાવી ગયાં ! મરણપથારીએથી એમણે માતા-પિતાની હૃદયના અભાવે અનાથ બનતાં પોતાનાં સંતાનોને ભગવાન અરિહંતનું શરણુ સ્વીકારવાની શિખામણુ આપી. જીવનની છેલ્લી ઘડીએ ગણાતી હતી; જીવનદીપ જુઝાવાની. વેળા આવી પહોંચી હતી. બાળક જગન દીન-દુઃખી બનીને માતાની પાસે બેઠો હતો. એને તો જાણે

પોતાની આખી દુનિયા રોળાઈ જતી લાગતી હતી ! માતાએ સનેહભીના સ્વરે એને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું : “ ગેટા, અહીં તનું શરણુ સ્વીકારજો અને અનંત સુખના ધામમાં પહોંચાડે એવા શાશ્વત ધર્મધનને મેળવવામાં અને જગતના જીવેનું કલ્યાણ કરવામાં તારું જીવન વિતાવજો.” એ વખતે જીવનની ઉંમર તો માંડ ૧૦-૧૨ વર્ષની હતી, પણ માતાની છેલ્લી શિખામણમાં એ શાતા અનુભવી રહ્યો. એ ધર્મધોધના શબ્દો એના અંતરમાં સદાને માટે ડોતરાઈ ગયા : માતાના એ ઉદ્ગારો જ જાણે એનો જીવનમંત્ર અને જીવનનો આધાર બની રહ્યા.

જીવનનું શરીર જેવું દેખાવડું હતું એવી જ તેજસ્વી એની બુદ્ધિ હતી. ડાવકાઈ, શાણપણ અને ડોઈનું પણ કામ કરી છૂટવાની પરગણુ ભાવનાની બક્ષિસ એને બચપણથી જ મળી હતી. અને ભક્તિની ગંગા તો જાણે એના રોમ રોમને પાવન કરતી હતી.

ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરીને જીવને સાત ઘોરણુ સુધીનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. માથે બે મોટાભાઈ હીરાલાલ અને ખીમચંદની જીવજાયા હતી, અને ઘરની કોઈ ચિંતા હતી નહીં. એટલે જીવનને ભણવું હોય તો ભણવાનો અને વેપારી થવું હોય તો મન ડાવે ત્યાં વેપારમાં જોડાવાનો માર્ગ મોકળો હતો. પણ જીવનનો જીવ કંઈક જુદી માટીનો હતો. એને ન વધુ ભણવાનો વિચાર આવ્યો, ન વેપાર ખેડવાનું રુચ્યું, ન નોકરી કરવાનું મન થયું. અને લગ્નસંસારમાં પડવાની તો એને કલ્પના પણ ન આવી. એની ઝંખના કંઈક જુદી જ હતી : એની એકમાત્ર ઝંખના માતાની આજ્ઞાનું પાલન કરીને સંયમ અને તપની આરાધનાની મૂડીના બજે ધર્મ-ભાવનાના સોદાગર બનીને જીવનને ધન્ય બનાવવાની હતી.

વાણિયાનો દીકરો મોટે ભાગે વેપારીની સોખત કરે, ધનપતિનાં પ્રડખાં સેવે, કોઈકને ત્યાં નોકરી કરવા બેસે; અને ખીણું કંઈ ન સૂઝે તો છેવટે ઘરનું ખાઈને પણ કોઈની દુકાને વગર પગારે અનુભવ લેવા બેસે. પણ જીવનનો જીવ આમાં કયાંય ન લાગે. એને તો દેવમંદિર વહાલાં લાગે, ધર્મક્રિયામાં રસ પડે, સંતોની સેવાનાં સ્વપ્નાં આવે અને ગુરુમુખે-થી ધર્મની નિર્મળ વાણીનું પાન કરવું ગમે. કાં દેવમંદિર, કાં ઉપાશ્રય એ જ એનાં સાચાં વિશ્રામસ્થાન. ઘરમાં એ મહેમાનની માફક જ રહે : ન માયા-મમતાનાં બંધન, ન પૈસાટકાની પરવા, ન ઘરવ્યવહારની જંબળ !

છગનનું જીવન ઘરમાં જળકમળ જેવું બની રહ્યું અને એનું અંતર સંયમ-વૈરાગ્યને ઝંખી રહ્યું : ક્યારે એ ધન્ય ઘડી આવે અને ક્યારે એવા ધર્મવાત્સલ્યના મહાસાગર ગુરુના ચરણોનું શરણુ મળે ?

ધર્મપુરુષોનો સત્સંગ અને એમની ધર્મવાણીનું શ્રવણુ એ તો છગનના જીવનનો નિત્યક્રમ બની ગયાં હતાં. એવામાં એક પ્રેરક પ્રસંગ મળી ગયો; અને બાણે એ પ્રસંગ પુરાતન ઇતિહાસની એક ધર્મકથાને સજીવન કરી ગયો.

પચીસ સો વર્ષ પહેલાંની-લગવાન મહાવીરસ્વામીના યુગની-જંબૂ-કુમારની ધર્મકથા ઘેર ઘેર પ્રચલિત છે. જંબૂકુમાર ઋષભદત વ્યવહારિયા-શ્રેષ્ઠીના એકના એક પુત્ર. અપાર ધનવૈભવના વારસદાર. યૌવનવયે એમનાં લગ્ન લેવાયાં. એવામાં લગવાન મહાવીરના પદ્મધર, પંચમ ગણુધર, શ્રી સુધર્માસ્વામીની ધર્મવાણી એમના અંતરને સ્પર્શી ગઈ, અને તેઓ, લીધે લગ્ને જ, ઘરવાસી મટીને ત્યાગમાર્ગના પ્રવાસી બની ગયા.

છગનનું પણ કંઈક આવું જ સદ્ભાગ્ય જાગી ઊઠ્યું. વિ. સં. ૧૯૪૨માં, ૧૫ વર્ષની વયે, એમને વડોદરામાં શ્રી આત્મારામજી (આચાર્ય શ્રી વિજયાનંદસૂરિજી) મહારાજની વૈરાગ્યભરી ધર્મવાણી સાંભળવાનો અવસર મળ્યો. એ વાણી છગનના અંતરને સ્પર્શી ગઈ. એ ધર્મનાયકમાં છગનને પોતાના ઉદ્ધારકનાં દર્શન થયાં. ત્યાગમાર્ગનો સ્વીકાર કરીને માતાની અંતિમ આજ્ઞાનું પાલન કરવા એનું અંતર તલસી રહ્યું. છગનનો વૈરાગ્યરંગ વધુ ઘેરો બન્યો. ઘરવાસ બાણે એને અસહ્ય બની ગયો. વડલાની શીળા છાંયડી મળી ગયા પછી તાપમાં તપવાનું કોને ગમે ? એને થયું : આવા જ્ઞાની અને પવિત્ર ગુરુના ચરણમાં સ્થાન મળે તો કેવું સારું ! પણ સંસારનાં બંધન છેલ્લાં એટલાં સહેલાં નથી હોતાં. છગન કંઈક મૂંઝવણુ અનુભવી રહ્યો.

૪

પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર

પાંચ નદીઓનો પ્રદેશ : પંજબ : ભારે આબદાર-પાણીદાર ભૂમિ. જેવી આબદાર એવી જ ખમીરવંતી અને એવી જ પરાક્રમી ! અને

ભક્તિની ભાગીરથી તો એનો રગરગમાં સદાય વહેતી રહે. આર્યોના પ્રથમ ભારતપ્રવેશનો એ પ્રદેશ. આર્યોના આગમન, સંપર્ક અને કાયમી વસવાટની ઘેરી છાપ આજે પણ પંજબની ધરતી ઉપર અને એના નિવાસીઓ ઉપર જોવા મળે છે : એમનો ગૌર વર્ણ, પડઝંદ શરીર અને પ્રભાવશાળી ચહેરો—મોરો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

ભક્તિ અને શક્તિના સંગમતીર્થ સમી પંજબની આ બડભાગી ધરતીએ, એક હેતાળ માતાની મમતાથી, ખરે આણીને વખતે, જૈન સંઘનું અને પંજબની ધર્મભાવનાનું જતન કર્યું—એક સમર્થ યુગદ્રષ્ટા બ્યોતિર્ધર સાધુપુરુષની ભેટ આપીને !

સાહસિક પિતાને ત્યાં જન્મ : પંજબ પ્રદેશના ફિરોજપુર જિલ્લાનો જરા તાલુકો; એ તાલુકાનું સાવ નાનું સરખું ગામ નામે લહરા. નાનું સરખું ખીજ વટવૃક્ષને જન્મ આપે એમ આ નાના સરખા ગામે એક તેજસ્કુલિંગને જન્મ આપ્યો. પિતાનું નામ ગણેશચંદ્ર, માતાનું નામ રૂપાદેવી. જ્ઞાતિ કપૂરવંશની ક્ષત્રિય. વિ. સં. ૧૮૯૪ (જુબરાતી ૧૮૯૩)ના ધંત્ર સુદિ એકમતા દિવસે એમનો જન્મ. નામ આત્મારામ.

પિતા શક્તિશાળી અને પરાક્રમી; પંજબના મહારાજ રણજિત-સિંહના પૂરા વિશ્વાસપાત્ર. તલવારને બળે એમણે એક વિજયી યોદ્ધાની નામના મેળવેલી. માતા રૂપાદેવી એટલાં જ ભક્તિશીલ નારી. આત્મા-રામને પિતાના પરાક્રમ અને માતાની ભક્તિશીલતાનો વારસો પારણે ઝૂલતાં જ મળ્યો. અને એ વારસો એમણે સવાયો કરીને દીપાવી બળ્યો, એ વાતની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

એ સમય ભારતના ઇતિહાસના સંક્રાંતિકાળનો હતો. ભારતની પોતાની રાજસત્તા આથમતી જતી હતી; પંજબમાંથી મહારાજ રણજિત-સિંહનું શાસન દીપકનો છેલ્લો ઝબકારો અનુભવી રહ્યું હતું, અને પરદેશી કંપની સરકારના (ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના) પગ ભારતના રાજ-શાસનમાં ધીમે ધીમે આગળ વધતા જતા હતા અને સ્થિર થતા જતા હતા.

ગણેશચંદ્રનું ભાગ્ય છેવટે એક બહારવટિયા જેવું જોખમી અને અસ્થિર બની બેઠું હતું. આવી સ્થિતિમાં એમને ન જીવનનો અભાગસે રહ્યો હતો, ન મૃત્યુનો ભય સતાવતો હતો; એ તો ખડિયામાં ખાંપણુ રાખીને ગમે તેવી પરિસ્થિતિને આવકારવા સબજ બેઠા હતા. અને

પતિને અનુસરનારાં રૂપાદેવી પણ, પતિના પગલે પગલે, ગમે તેવા કષ્ટમય માર્ગે ચાલવા તૈયાર હતાં. પતિ-પત્નીને માત્ર એક જ ચિંતા સતાવતી હતી : વૃક્ષના પાકા પાનની જેમ સાવ અનિશ્ચિત બની ગયેલી જિંદગીમાં પોતાના સર્વસ્વ સમા બાળપુત્ર આત્મારામ ઉર્ફે દિતાનું જતન અને સંવર્ધન કેવી રીતે કરવું? આત્મારામનું હુલામણું નામ દિતા હતું.

એવામાં એક પ્રસંગ બન્યો : લહરામાં અત્તરસિંઘ નામે એક જાગીરદાર રહેતો હતો. જાગીરદાર હોવા ઉપરાંત એ શિખોનો ધર્મગુરુ પણ હતો. એ બધી વાતે સુખી હતો; પણ કુદરત માતાએ એને સંતાનના સુખથી વંચિત રાખ્યો હતો! એને વારંવાર એક જ વાતનો અફસોસ સતાવ્યા કરતો કે, ભગવાને બધી વાતની મહેર કરી અને માત્ર સવાશેર માટીની ભેટ આપવાનું જ બાકી રાખ્યું! તો પછી આટલી બધી સંપત્તિ અને આવા મોટા ધર્મગુરુપદનો લાયક ઉત્તરાધિકારી કોણુ બનશે? અને એવો ઉત્તરાધિકારી ન મળે તો આ જિંદગી, આ સંપત્તિ અને આ સત્તા મળ્યાનો અર્થ પણ શો?

અત્તરસિંઘને ગણેશચંદ્ર સાથે સારો પરિચય હતો. એટલે બાળક દિતા એના આંગણમાં ક્યારેક ક્યારેક રમવા જતો. દિતા એને ભારે હોનહાર છોકરો લાગતો. તેજ અને શક્તિના પુંજ સમા બાળક દિતાને જોઈને એનું મન એના ઉપર ઠરું. બાળકનાં સુગઠિત અને મજબૂત શરીર, વિશાળ ભાલ, ભરાવદાર ચહેરો અને તેજસ્વી આંખો અત્તરસિંઘના અંતર ઉપર બાણે કામણુ કરી ગયાં. એને થયું, કોઈ પણ ઉપાયે જો આ બાળક મને દત્તક મળે તો લાયક વારસદાર અંગેની મારી બધી ચિંતા ટળી જાય—દિતાનાં સામુદ્રિક લક્ષણો એના ભાતી યુગપુરુષપણુની બાણે સાક્ષી પૂરતાં હતાં! અને, ગરજવાનને અક્લ ન હોય એમ, એક દિવસ અત્તરસિંઘે ધીકા બનીને દિતાને દત્તક આપવાની પોતાની માગણી ગણેશચંદ્ર પાસે રજૂ કરી. પણ કાળબની કોરને પોતાને સગે હાથે કોરને આપી દેવી સહેલી નથી હોતી : ગણેશચંદ્રે વિવેકપૂર્વક ના પાડી દીધી.

પણ ગણેશચંદ્ર અત્તરસિંઘના કિન્નાબોર સ્વભાવને સારી રીતે બાણુતા હતા : પોતાનું ધાર્યું ન થાય તો સામાનું સત્યાનાશ નોતરવામાં પણ એ પાછી પાની ન કરે એવો હતો! અને પોતાની માગણીમાં નાસીપાસ થવાથી ગુસ્સે થયેલા અત્તરસિંઘે, સાચે જ, ગણેશચંદ્રની પજવણી શરૂ કરી. એને કાયદાના ગુનાના સાણુસામાં સપડાવવાની એ પેરવી

કરવા લાગ્યો; એમાં એ કામિયાબ પણ થયો—સત્તાએ જાણે સત્ય અને શાણપણને ગળે ચીપ લગાવી દીધી !

જૈન કુટુંબમાં ઉછેર અને કરુણાભરી સાહસિકતા : ગણેશ-ચંદ્ર પોતાના પુત્રને માટે વેળાસર ચેતી ગયા. એમને પોતાની જાતની તે જરાય ચિંતા ન હતી; એ તો મોતનો સામાન સાથે લઈને દુરનારા નર હતા. પણ શતદળ કમળની જેમ ખીલતા પોતાના પ્રાણપ્યારા પુત્ર આત્મારામનું ભાવિ જોખમાઈ ન જાય એ માટે એમણે પાણી પહેલાં પાળ બાંધી : પોતાનું હૈયું કઠણ કરીને પોતાના બાર વર્ષના પુત્રને, વિ સં. ૧૯૦૬માં, એણે જીરાના રહીશ પોતાના મિત્ર જોધામલને સુપરત કરી દીધો—જાણે જાલિમ કંસના કારાવાસમાંથી છટકીને વસુદેવ-દેવકીના નંદન શ્રીકૃષ્ણ વૃંદાવનમાં પાલક પિતા-માતા નંદ-ચંદ્રના ઘરનો આશ્રય પામ્યા ! જોધા-મલના ભાઈનું નામ પણ દિતામલ હતું, એટલે દિતાનું ત્રીજું નામ પડ્યું દેવીદાસ.

જોધામલ જાતે એસવાળ અને જૈન હતા. સ્થાનકમાર્ગી દ્વિરકા ઉપર એમને જાડી આસ્થા હતી. ગણેશચંદ્રે સોંપેલી જવાબદારી એમણે ધર્મભુક્ષિથી પૂરી કરીને મિત્રધર્મનું જરાજર પાલન કર્યું. શરો અને સાહસી ક્ષત્રિયપુત્ર આત્મારામ જૈન વણિક કુળના શાણપણ અને વિચાર-શીલતાના સંસ્કારમાં જીજરવા લાગ્યો. ઉજ્જવળ ભાવીની પૂર્વતૈયારીનો જાણે કોઈ અકળ સંકેત એમાં સમાયો હતો.

ચિત્રકળાની દેવી તો આત્મારામ ઉપર જાણે પારણે જૂલતાં જ પ્રસન્ન થઈ હતી. સાવ નાની ઉંમરમાં પણ તેઓ હેરત પમાડે એવાં ચિત્રો દોરી શકતા. પણ એમનું ભાવી આત્મધર્મનાં સર્વકલ્યાણકારી અદ્ભુત ચિત્રો દોરીને માર્ગ ભૂ લેલાઓને સત્યધર્મને માર્ગે લાવવાનું હતું, એટલે એ ચિત્રકળા એટલેથી જ અટકી ગઈ.

વળી, ખીજાની મુસીબતને સુપચાપ જોઈ રહેવું કે એને પોતાની પરેશાનીમાં પિલાવા દઈને તટસ્થ રહેવું એ આત્મારામને હરગિજ મંજૂર ન હતું; એવી ઉપેક્ષાભુક્ષિ કે કઠોરતા એમના સ્વભાવમાં જ ન હતી. કોઈને પણ દુઃખી કે સંકટગ્રસ્ત જોતા કે એમનું દિલ દ્રવવા લાગતું અને એ દુઃખને દૂર કરવાની પુરુષાર્થવૃત્તિ એમનામાં સહજ-પણે જાગી ઊઠતી. એક વાર મિત્રોની સાથે એ નદીસ્નાનનો આનંદ

લેવા ગયા. જ્યેષ્ઠ તો, એક મુસલમાન સ્ત્રી એના બાળકને નવરાવતી હતી. બાળક હાથમાંથી છટકી ગયો અને ડૂબવા લાગ્યો. માતાથી ન રહેવાયું એટલે એ એને બચાવવા પાછળ ગઈ, તો એય તણાવા લાગી ! બાળક આત્મારામથી આવું કારણું સંકટ જ્યેષ્ઠ ન ગયું. એ કશેાય વિચાર કર્યા વગર નદીમાં કૂદી પડ્યો, અને જનને જોખમે મા-બેટાને બચાવી લાવ્યો ! જ્યેષ્ઠ જીવન સંસાર-મહાસાગરને પાર કરવાના અને ખીજાઓને પાર કરાવવાના પુરુષાર્થમાં જ વીતવાનું હોય એને માટે આવું સાહસ શી વિસાતમાં !

સંયમને માર્ગે સત્યની શોધ : આત્મારામનાં ચારેક વર્ષ જોધામલના કુટુંબના સંસ્કારો ઝીલવામાં વીત્યાં. ક્ષત્રિય કુટુંબમાં જન્મેલ આત્મારામનું અંતર જૈનધર્મની અહિંસાના સંસ્કારોથી રંગાવા લાગ્યું; જાણે એમનું અંતર હિંસાનાં ગોઝારાં પરાક્રમોથી પાછું વળીને અહિંસાનાં સર્વમંગલકારી પરાક્રમો ખેડવા માટે ઝંખી રહ્યું. સોળ વર્ષની કુમારવય પૂરી થઈ; અને, યૌવનના મંગલપ્રવેશ વખતે જ, વિ. સં. ૧૯૧૦ નાં માગશર શુદ્ધિ પંચમીના દિવસે, માલેરકોટલામાં, આત્મારામનો દેહ ત્યાગી—સાધુ જીવનના અંચળાથી શોભી ઊઠ્યો. યુવાન આત્મારામ સ્થાનક-વાસી સંત જીવનરામજીના શિષ્ય બન્યા. બહારવટિયા પિતાનો પુત્ર જાણે સંસારની સામે બહારવટે નીકળીને સંતશિરોમણિ બનવા ધર્મમાર્ગનો પુણ્યપ્રવાસી બની ગયો.

મુનિ આત્મારામને તો જ્ઞાન અને ચારિત્રની સાધના સિવાય ખીજું કશું બપતું નથી; સાધુજીવનની સાર્થકતાનો એ જ સાચો માર્ગ છે. ઉકટ એમની જિજ્ઞાસા છે, અને અદ્ભ્ય એમની સત્યની શોધની તાલા-વેલી છે. સત્યધર્મનાં અમૂલ્ય મોતી શોધવા એ, મરજીવાની જેમ, ઊંધ અને આરામ તજીને, સાહસ અને પુરુષાર્થ કરે છે, અને, અંધશ્રદ્ધાનાં જાળાં-ઝાંખરાંને દૂર કરીને અને નિર્ભય બનીને ધર્મશાસ્ત્રોના મહેરામણનાં અતળ તળિયાં સુધી ડૂબકીઓ લગાવે છે. આવી એક એક ડૂબકીએ એમનો આત્મા સત્યનું નિષ્કલંક અને બહુમૂલું મોતી મેળવ્યાનો આહ-લાદ અનુભવે છે.

મતપરિવર્તન : ધર્મશાસ્ત્રોના ઊંડા અવગાહનને અંતે મુનિ આત્મારામજીને સત્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; એમનો આત્મા અંદરથી પોકારી બેઠે

છે : જિનપ્રતિમાનો નિષેધ અને આગમપંચાંગી (મૂળ સૂત્ર, નિર્ચુકિત, ભાષ્ય, ચૂષ્ણિ અને ટીકા) નો નિષેધ એ તો ધર્મનો કે સત્યનો પોતાનો જ નિષેધ કરવા જેવો મહાદોષ છે. આત્મધર્મના સાધકે અને સત્યના ચાહકે એ મહાદોષથી બચવું ઘટે. અને સમાજમાં જડ ઘાલી બેઠેલી જૂની અંધ-શ્રદ્ધા સામે બળવો પોકારીને, મુનિ આત્મારામજીએ, પોતાના અનેક સમર્થ અને ભક્તિપરાયણ સાથીઓ સાથે, જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક આસ્નાયનો સ્વીકાર કર્યો; અને પંજબમાં એ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું ખીડું ઉડાવ્યું.

મતપરિવર્તન પછી પણ કેટલાંક વર્ષ સુધી વેશપરિવર્તનની ઉતાવળ કર્યા વગર તેઓ પ્રાચીન જૈનધર્મનું પાલન અને એનો પ્રચાર મોકળે મને કરતા રહ્યા. વિ. સં. ૧૯૩૧માં એમણે મુખ્યવસ્ત્રિકા મોઢે બાંધવાની પ્રથાનો ત્યાગ કર્યો; અને વિ. સં. ૧૯૩૨ના અષાઠ મહિનામાં તે વખતના જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘના વયોવૃદ્ધ સાધુપ્રવર શ્રી બુદ્ધિવિજયજી અપર નામ બૂરરાયજી મહારાજ પાસે ફરી દીક્ષા લીધી. એમનું નામ મુનિ આનંદવિજયજી રાખવામાં આવ્યું.

ધર્મોદ્ધાર અને આચાર્યપદ : આ સંવેગી દીક્ષા પહેલાંનાં અને પછીનાં વર્ષોમાં મુનિ આનંદવિજયજીએ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, મારવાડ, રાજસ્થાનમાં ધર્મનો ખૂબ પ્રચાર અને પુનરુદ્ધાર કર્યો. અને પંજબનો તો એમના પુરુષાર્થથી કાયાપલટ જ થઈ ગયો : પંજબમાં ઠેર ઠેર જિનમંદિરોની ધ્વજાઓ ફરકી રહી. જિનમંદિરોનાં શિખરોના સુવર્ણકળશો બાણે જિનમંદિરના ઉદ્ધારક મહાપુરુષની કીર્તિગાથા સંભળાવી રહ્યા.

વિ. સં. ૧૯૪૩માં કારતક વદિ પ ના રોજ તીર્થાધિરાજ શત્રુંજયની પવિત્ર છાયામાં, આશરે પાંત્રાસ હજાર જેટલા વિશાળ સંઘ સમુદાયની હાજરીમાં, ભારે ઉત્સાહ અને ઉત્સવપૂર્વક, મુનિ આનંદવિજયજીને આચાર્યપદ અર્પણ કરવામાં આવ્યું.

તપગચ્છની પટ્ટપરંપરા પ્રમાણે, ભગવાન મહાવીરની ૬૧મી પાટે આચાર્ય શ્રી વિજયસિંહસૂરિજી થયા. વિ. સં. ૧૭૦૮માં તેઓ કાળધર્મ પામ્યા. તે પછી ૧૧ પાટો આચાર્યપદ વગરની જ ચાલુ રહી. અને ત્યારબાદ, વિ. સં. ૧૯૪૩માં, ૨૩૫ વર્ષ પછી, જૈન સંઘમાં શ્રમણ પરંપરાની ૭૩મી પાટે આચાર્ય શ્રી વિજયાનંદસૂરિજી આવ્યા. આવા

પ્રાભાવિક અને મહાન જ્યોતિર્ધરની આચાર્યપદ ઉપર પ્રતિષ્ઠા થવાથી જૈનધર્મ, સંઘ અને આચાર્યપદ એ ત્રણે ગૌરવશાળી બન્યાં; અને જૈન સંઘને એક પ્રખર વિકાન, ઉત્કટ ચારિત્રના પાલક અને સમર્થ ધર્મનાયક મળ્યા. જૈનધર્મ અને સંઘના અભ્યુદયના મનોરથદર્શી એ મહા-પુરુષ હતા.

જેમ એમને પંબળમાં સ્થાનકવાસી ફરકાની સામે કામ કરવાનું હતું, તેમ મૂર્તિવિરોધ તેમ જ ખીજી બાબતોમાં સ્વામી ધ્યાનદં સરસ્વતી અને એમણે પ્રવર્તાવેલ આર્યસમાજની સામે પણ ઘણું મુશ્કેલ કામ કરી બતાવવાનું હતું. અનેક ગ્રંથો રચીને તેમ જ અવિરત ધર્મપ્રચાર ચાલુ રાખીને એમણે આ કામ સફળ રીતે પૂરું કર્યું હતું.

વિશ્વજ્યાતિ અને યુગદર્શન : પછી તો એમની પ્રખર વિક્રતા અને નિર્મળ સાધુતાની નામના છેક દરિયાપારના દેશો સુધી પહોંચી. અને જ્યારે અમેરિકાના ચિકાગો શહેરમાં સને ૧૮૯૩ (વિ. સં. ૧૯૪૯) માં પાર્લામેન્ટ એક રિલિજિયન્સ-વિશ્વધર્મ પરિષદ-ભરવાનો નિર્ણય થયા ત્યારે જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે એ પરિષદમાં હાજર રહેવાનું બહુમાન-ભર્યું આમંત્રણ આચાર્ય શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજને જ મળ્યું હતું.

પણ એક જૈન સાધુ તરીકે તેઓ જાતે તો એ પરિષદમાં જઈ શકે એમ ન હતા; ખીજી બાબુ ધંતર ભારતીય જનોની જેમ જૈનોમાં પણ સમુદ્રયાત્રા સામે વિરોધ પ્રવર્તતો હતો; ઉપરાંત સંકુચિત દષ્ટિ અને આવા મોટા કાર્યના લાભાલાભ સમજવાની દીર્ઘદષ્ટિનો અભાવ પણ આડે આવતાં હતાં. પણ આ યુગદ્રષ્ટા આચાર્ય પોતાની વેધક દષ્ટિથી આ અવરોધોની પેલે પાર રહેલ ધર્મપ્રભાવનાનો મોટો લાભ જોઈ લીધા. અને, સમુદ્રયાત્રા સામે લોકમાન્યતા, પરંપરાગત વિરોધ કે શાસ્ત્રને નામે આગળ ધરવામાં આવતા અવરોધોથી લેશ પણ વિચલિત થયા વગર, એ મહાપુરુષે, પોતે તૈયાર કરેલ નિબંધ સાથે, શ્રી વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધીને એ પરિષદમાં પોતાના એટલે કે જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યા.

સ્વનામધન્ય શ્રી વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધીએ પોતાની વિક્રતા, વક્તૃત્વ-શક્તિ અને સચ્ચરિત્રતાને બળે અમેરિકાના વિક્રાનો અને સામાન્ય પ્રબળનોને કેટલા પ્રભાવિત કર્યા હતા, એનો અહેવાલ વાંચીએ છીએ ત્યારે ખરેખર, નવાઈ લાગે છે. આવતા યુગને પારખવાની પારગામી દષ્ટિ

હોય તો જ હામ ભીડી શકાય એવું મહાન એ કાર્ય હતું. અને એ કરીને શ્રી આત્મારામજી મહારાજે જૈનધર્મની જે પ્રભાવના કરી અને જૈન સંઘનું જે ગૌરવ વધાર્યું, એવું મૂલ્યાંકન કરવું સહેલું નથી.

શ્રી વીરચંદ ગાંધીએ અમેરિકામાં ભગવાન મહાવીરના જૈનધર્મનો સંદેશ તો ગુંજતો કર્યો, પણ સાથે સાથે ભારતનાં બધાંય દર્શિનોની વાત પણ ત્યાંની જનતાને ખૂબ કુશળતા તેમ જ સસ્થતાપૂર્વક સમજાવી. ઉપરાંત, અમેરિકાથી પાછા ફરતાં, યુરોપના દેશોમાં પણ જૈનધર્મ અને સંસ્કૃતિ સંબંધી ચોક્કસ અને માહિતીપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો આપીને ત્યાંના લોકોને પણ જૈનધર્મનો યથાર્થ ખ્યાલ આપ્યો અને એમની જિજ્ઞાસાને જાગ્રત અને પ્રોત્સાહિત કરી.

આ યુગદર્શી આચાર્યપ્રવરને સર્વજનસમાનતાની જૈનધર્મની ઉદ્ધાર ભાવનાનો કેટલો સચોટ ખ્યાલ હતો, તે એમના નીચેના ઉદ્ગારો ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે. તેઓએ કહ્યું છે કે—

“અસભ્ય-હીન જાતિઓને જે ખૂરી (ભૂંડી) માને છે, તેમને અમે યુદ્ધિમાન કહેતા નથી. કારણ કે અમારો એવો નિશ્ચય છે કે યુરાઈ તો ખોટાં કર્મ કરવાથી થાય છે. બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, ક્ષત્રિય ખૂરાં કામ કરે તો તેમને અમે પણ અવશ્ય ખૂરા માનશું. સુકર્મ કરશે તેને સારા માનશું. નીચ ગોત્રવાળા સાથે જે ખાનપાનનો વહેવાર રાખતા નથી તેવું કારણ તો કુલરૂઢિ છે. એ લોકોની જે નિંદા કરે છે, તેઓ મહા અજ્ઞાની છે. કારણ કે અમારો સિદ્ધાંત છે કે નિંદા તો કંઈની પણ ન કરવી. તેમને જે અસ્પર્શ્ય માનવામાં આવે છે તે પણ કુળાચાર છે.”

(શ્રી ‘સુશીલ’ કૃત “ન્યાયાભોનિધિ શ્રી વિજ્યાનંદસૂરિ”, પૃ. ૪)

આ જ રીતે જૈન સંઘમાં પ્રવેશી ગયેલી ક્ષતિઓ પણ એમની પાર-દર્શી દષ્ટિની બહાર રહી શકી ન હતી. આવી ક્ષતિઓ તરફ અંગુલિ-નિર્દેશ કરતાં તેઓ કહે છે કે—

“જૈનધર્મમાં તો લેશમાત્ર પણ ક્ષતિ નથી, પરંતુ ભારતવર્ષના જૈનોમાં આ કાળમાં શારીરિક અને માનસિક સત્ત્વ નથી રહ્યું; એને લીધે મોક્ષમાર્ગની જે રીતે પ્રશ્નપણા કરવામાં આવી છે એ રીતે એવું સંપૂર્ણ-પણે પાલન તેઓ નથી કરી શકતા. આ કાળ પ્રમાણે જેવું સાધુપણું અને

શ્રાવકપણું કહેવામાં આવ્યું છે એ મુજબ તો એનું પાલન કરે છે, પણ સંપૂર્ણ ઉત્સર્ગમાર્ગનું પાલન નથી કરી શકતા. જૈનોમાં ખીણ ખામી એ છે કે વિદ્યાને માટે જેટલો ઉદ્વમ કરવો જોઈએ એટલો નથી થતો; એમનામાં એકતા-સંપ નથી. સાધુઓમાં પણ પ્રાયઃ કરીને આપસઆપસમાં ઈર્ષ્યા ઘણી છે. આ ખામી જૈનધર્મનું પાલન કરનારાઓની છે, નહીં કે જૈનધર્મની.” (એજન, પૃ. ૩૯)

શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સરળ, સીધા અને સચોટ ધર્મોપદેશની જનતા ઉપર ડેટલી માર્મિક અસર થતી હતી તે અમદાવાદના નગરશેઠ શ્રી પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈના નીચેના લાગણીભીના હૃદયસ્પર્શી ઉદ્ગારો ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે. તેઓએ આચાર્ય મહારાજની ધર્મવાણીથી પ્રભાવિત અને પ્રેત્સાહિત થઈને કહેલું કે—

“શું કરીએ મહારાજ, જ્યારે દાંત હતા ત્યારે દાગિયા ન મળ્યા; અને જ્યારે દાગિયા (ચણા) મળ્યા ત્યારે ચાવવાને સારુ જે દાંત જોઈએ તે નથી રહ્યા.” (એજન, પૃ. ૨૮)

આનો સાર એ છે કે આપનો સત્સંગ પહેલાં થયો હોત તો અમે સવિશેષપણે ધર્મનું આરાધન કરી શકત—તે વખતે અમારી એટલી બધી શક્તિ હતી.

શ્રી વિજ્યાનંદસૂરિજી મહારાજમાં એક સમર્થ સંઘનાયકના પદને શોભાવે એવી અસાધારણ કાર્યશક્તિ, સર્વસ્પર્શી અને તલસ્પર્શી વિદ્વતા અને ધર્મપ્રચારની ઉત્કટ ધગશ હતી; પણ એથીય આગળ વધીને, એક સહૃદય, સંવેદનશીલ અને કરુણાપરાયણ શિરછત્રની જેમ એમના અંતરમાં જૈનધર્મના અનુયાયીના દુઃખનું નિવારણ કરવાની ભાવના સતત વહેતી રહેતી હતી. સાચે જ તેઓ ભાંગ્યાના ભેરુ હતા. સ્વ. શ્રી ‘સુશીલ’-ભાઈએ પોતાની મધુર કલમે એમના સુંદર ચરિત્રનું આલેખન કરતાં યથાર્થ કહ્યું છે કે—

“જૈન સંઘના હિત અને શ્રેયમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ વીસરી જનનાર, એની સાથે એકતાર બનનાર આવો પુરુષ વર્તમાન જૈન સમાજે આ પહેલી અને છેલ્લી વાર જોયો. જૈન સંઘના પુણ્યે જ એમને આકર્ષ્યા હતા. આત્મારામજીની જીવનઘટનાઓ જોતાં જાણે કે કોઈ દેવદૂત, ભાંગ્યાના ભેરુ જેવો કોઈ મહારથી, અદૃશ્યપણે વિચરતા સંતસંઘનો કોઈ સિતારો,

જૈન સંઘમાં અચાનક આની પડથો હોય અને પોતાનું જીવનકાર્ય પૂરું થતાં કર્તવ્યના મેદાનમાંથી ચુપચાપ ચાલી નીકળ્યો હોય એમ લાગે છે.” (એજન, પૃ. ૩૯)

ચિકાગો વિશ્વધર્મ પરિષદના અહેવાલમાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજની છબીની નીચે, એમનો ટૂંક પરિચય આપતાં, સાચું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

“ જૈન સમાજના કલ્યાણ સાથે મુનિ આત્મારામજીની જેમ ખીજ કોઈ વ્યક્તિએ પોતાની જાતને ખાસ એકરૂપ બનાવેલ નથી. દીક્ષા ગ્રહણ કરી ત્યારથી લઈને તે જીવન પર્યાંત પોતે સ્વીકારેલ ઉચ્ચ જીવનકાર્યને માટે કાર્યરત રહેનાર ઉમદા સાધુસમૂહમાંના તેઓ એક છે. જૈન સમાજના તેઓ મહાન આચાર્ય છે; અને પ્રાચ્ય વિદ્યાના વિદ્વાનોને માટે જૈનધર્મ અને સાહિત્યની બાબતમાં તેઓ મોટામાં મોટા જીવંત આધારરૂપ છે.”

(“ જૈનાચાર્ય શ્રી આત્મારામજી જન્મશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ”, પૃ.૧૬)

સાહિત્યસર્જન : આચાર્ય શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજીને જૈનધર્મનો ઉદ્ધાર, જૈન સંઘનો અભ્યુદય અને જૈન સાહિત્ય તથા સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવાનું યુગકર્તવ્ય બજાવવાનું હતું. અને જે સૈદ્ધા કરતાં પણ વધુ સમય સુધી આચાર્ય વિહોણા રહીને વિશુંબલ બની ગયેલા જૈન સંઘને સંગઠિત અને શક્તિશાળી બનાવવો હતો; સાથે સાથે જિનમૂર્તિ અને જિનવાણી સામેના આંતરિક તેમ જ બાહ્ય વિરોધોનું પણ શમન કરવાનું હતું. આ બધાં કાર્યો તેઓ અપાર પુરુષાર્થ કરીને અને પાર વગરની જહેમત ઉઠાવીને સફળતાપૂર્વક પૂરાં કરી શક્યા એમાં એમની સત્યશોધક જ્ઞાનોપાસના અને એમના સમયાનુરૂપ સાહિત્યસર્જનનો ફાળો ઘણો મોટો છે.

જૈન શાસ્ત્રોને આત્મસાત્ કરીને તેમ જ ઇતર સાહિત્યનો પણ પરિચય મેળવીને એમણે સાહિત્યસર્જનનો આરંભ, લગભગ સતપરિવર્તનની સાથે સાથે, ત્રીસેક વર્ષની ઉંમરથી, વિ. સં. ૧૯૨૪ની સાલથી કર્યો હતો. એમનું સાહિત્યસર્જન જીવન મનમોજી ખાતર હોવાને બદલે ધ્યેયલક્ષી હતું, તેથી એમાં વિશેષ સચોટપણું આવ્યું હતું એમ કહેવું જોઈએ.

વિ. સં. ૧૯૨૪માં ‘નવતત્ત્વ’થી શરૂ થયેલું ‘સાહિત્યસર્જનનું કાર્ય જીવનના અંત સમયે, વિ. સં. ૧૯૫૩માં, ‘તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ’ નામે મહાન ગ્રંથના સર્જન સાથે પૂરું થયું. આ ગ્રંથ આચાર્ય મહારાજના

સ્વર્ગવાસ બાદ પ્રગટ થયો હતો, અને એ એના સર્જકની અમર કીર્તિનો પ્રાસાદ-મહેલ બની રહ્યો. આ બે ગ્રંથોની વચમાં 'જૈનતત્વાદર્શ', 'અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર', 'સમ્યક્ત્વશલ્યોદ્ધાર', 'જૈન ધર્મ વિષયક પ્રશ્નોત્તર', 'ચિકાગો પ્રશ્નોત્તર' વગેરે અનેક ગ્રંથોએ તેમ જ કેટલીક ધાર્મિક કાવ્યકૃતિઓએ આચાર્યપ્રવરના સાહિત્યસર્જનનું સાતત્ય બાળવ્યું હતું.

જ્ઞાનપ્રસારની ઝંખના : ચિકાગોની વિશ્વધર્મ પરિષદમાં જૈન-ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર રહેવાનું આમંત્રણ આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજને વિ. સં. ૧૯૪૯માં મળ્યું ત્યારે તેઓ હોશિયારપુરમાં બિરાજતા હતા.

આચાર્યશ્રી જ્ઞાનનો મહિમા બરાબર પિછાનતા હતા. શાસ્ત્રાભ્યાસને લીધે જ પોતાને સાચા ધર્મનો માર્ગ સમજાયો હતો અને જ્ઞાનોપાસનાથી જ પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર થયો હતો, એ વાતનો એમને જાતઅનુભવ પણ હતો. તેથી જ તેઓ જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવા હમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેતા હતા. તેઓએ સાહિત્યસર્જન કર્યું, ધર્મોપદેશની અવિરત ધારા વહાવી અને સમાજના વિરોધને ગૌણ ગણીને પણ શ્રી વીરચંદભાઈ ગાંધીને પરદેશ મોકલ્યા તે એટલા માટે જ.

એમનું અંતર તો શ્રીસંઘમાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવા માટે જ્ઞાનની પરબો સ્થાપવા ઝંખી રહ્યું હતું, પણ એ કામ તેઓ હાથ ધરે એ પહેલાં સંઘની શ્રદ્ધાને પરિમાર્જિત અને સ્થિર કરવાનું યુગકાર્ય એમને બજાવવાનું હતું. એ કામ પૂરાં સમય અને શક્તિ માગી લે એવું મોટું અને મુશ્કેલ હતું. અને, આચાર્યશ્રીની જીવનકથા કહે છે કે, એ કાર્યની પૂર્ણહિતિ સાથે જ આચાર્યપ્રવરના જીવનની પણ સમાપ્તિ થઈ! શ્રીસંઘમાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાનાં જશ અને જવાબદારી બંને કુદરતે ડોઈ ખીજ મહાપુરુષ માટે અનામત રાખ્યાં હતાં !

૫

સફળ મનોરથ

શ્રી આત્મારાજ મહારાજ વડોદરા પધાર્યા અને જીનલાલને માટે ઉપાશ્રય તીર્થભૂમિ બની ગયો. એનું મન આઠે પહોર અને સાઠે ઘડી

ઉપાશ્રયમાં અને એમાં ખિરાજતી સંતવિભૂતિ તરફ જ રહેતું. જરાક અવસર મળ્યો કે એ ઉપાશ્રય પહોંચી જતો અને પોતાના ભાવી તારણકારનાં મન ભરીને દર્શન કરતો, અને એક ચાતકના જેવી ઉત્સુકતાથી એ સંત પુરુષની વાણીના અમૃતનું પાન કરતો. જગનને માટે તો જાણે કોઈ મહા-તીર્થમાં મહાપર્વની આરાધના કરવાનો સોનેરી અવસર આવી મળ્યો હતો.

આત્મારામજી મહારાજનું જીવન જ્ઞાનની ગરિમા અને શીલના સૌરભથી દેદીપ્યમાન બન્યું હતું. અને સમતારસના તો તેઓ મહેરામણુ જ હતા. એમની સર્વકલ્યાણકારી સાધુતામાં કોઈને પણ વશ કરી લેવાનું અજબ સામર્થ્ય ભર્યું હતું. જગને મનોમન એ સાધુપુરુષને પોતાના હૃદયસિંહાસન ઉપર ખિરાજમાન કરી દીધા !

એક દિવસ શ્રી આત્મારામજી મહારાજની ધર્મદેશના પૂરી થઈ, શ્રોતાઓ બધા વિદાય થયા, પણ જગન તો ત્યાં બેસી જ રહ્યો. આજે પોતાના અંતરની વાત પોતાના ગુરુને કહેવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો.

આત્મારામજી મહારાજે મમતાથી પૂછ્યું : “ભાઈ, બધા તો ચાલ્યા ગયા, અને તું હજી કેમ બેસી રહ્યો છે ? તારે શું જોઈએ છે ?”

સંતના વાત્સલ્યની વર્ષાથી જાણે જગનની લાગણીનો બંધ છૂટી ગયો. એની વાણી સિવાઈ ગઈ, અને એના અંતરની લાગણીઓ આંસુ-રૂપે વહેવા લાગી. જગન એ સાધુપુરુષના ચરણોને આંસુનો અભિષેક કરી રહ્યો.

આત્મારામજી મહારાજે એને હેતથી બેઠો કરી પૂછ્યું : “બાળક, સ્વસ્થ થા અને વિના સંકાએ તારુ દુઃખ કહે. શું તારે ધનનો ખપ છે ?”

જગને સંતની ચરણુરજ શિરે ચડાવી કહ્યું : “હા.”

“કેટલા પૈસા જોઈએ તારે ?” સંતે પૂછ્યું.

“ઘણા.” જગને ટૂંકમાં જવાબ આપ્યો.

“વત્સ ! તું જાણે છે કે અમે પૈસો નથી રાખતા. કોઈને આવવા દે.” સંતે કહ્યું.

કોઈ ઉજ્જવળ ભાવી બોલાવતું હોય એમ, જગને શાંતિથી વિનતિ કરી : “મહારાજજી, મારે એવું ધન નથી જોઈતું; મારે તો આપની પાસે જે અખૂટ ધન છે તે જોઈએ. જે અતંત સુખને અપાવે એવું”

ધન જોઈએ. મને દીક્ષા આપવાની કૃપા કરો.” જાણે સાતાની અંતિમ આજ્ઞા જગનની વાણીરૂપે પ્રગટ થતી હતી.

આત્મારામજી મહારાજે જોઈ લીધું કે દીક્ષાની ભિક્ષા માગનાર વ્યક્તિમાં ભક્તિ, શક્તિ અને બુદ્ધિનો ત્રિવેણીસંગમ સંવાયેલો છે, અને એનું ભાવી ઉજ્જવળ છે; શાસનને પણ એનાથી લાભ થવાનો છે. પણ તેઓ વિચક્ષણ, સમયજ્ઞ, સમતાળુ, શાણા અને દીર્ઘદર્શી પુરુષ હતા. એમણે ઉતાવળ ન કરતાં જગનના મોટા ભાઈ વગેરેની અનુમતિથી જ દીક્ષા આપવાનો નિર્ણય કર્યો, અને જગનને ધીરજ રાખવા કહ્યું, અને યોગ્ય સમયે તારી ભાવના જરૂર સફળ થશે, એવું આશ્વાસન આપ્યું.

વડોદરામાં એક મહિનાની સ્થિરતા કરીને આત્મારામજી મહારાજ વિહાર કરીને છાણી ગયા. જગનનું મન તો હવે ગુરુમય જ બની ગયું હતું. આત્મારામજી મહારાજ તો છાણીથી પણ વિહાર કરી ગયા. પણ એમના પ્રશિષ્ય મુનિ શ્રી હર્ષવિજયજી મહારાજને એક માસ છાણીમાં રોકાવું થયું. જગને વખત જોઈને પોતાના મનની બધી વાત તેઓને કરી, અને પોતાને તરત જ દીક્ષા આપવા આગ્રહભરી વિનંતિ કરી. પણ હજી જગનની ત્યાગ-વૈરાગ્યની ભાવનાની અગ્નિપરીક્ષા થવી બાકી હતી.

જગને જોયું કે દીક્ષા માટે વડીલોની અનુમતિ મેળવવી જરૂરી છે. એટલે છેવટે એણે પોતાના મનની વાત ઘરમાં કરી. પણ આવું અસાધારણ પગલું ભરવાની અનુમતિ મેળવવાનું કંઈ સહેલું નથી હોતું. કોઈએ એની વાત કાને ન ધરી. મોટાભાઈ ખામચંદ્રુ મન કોઈ રીતે માને નહીં; એ તો એનો વિરોધ કરી બેઠા. જગનના થોડાક મહિના કસોટીમાં વીત્યા. જગને એ સમય ધર્માભ્યાસમાં અને દેવ-ગુરુની સેવામાં વિતાવીને પોતાનો વૈરાગ્ય સાચો અને દૃઢ હોવાની સૌને ખાતરી કરાવી આપી.

અને છેવટે, ઘીના ઘડામાં ઘી પડી રહે એમ, એક દિવસ જગનની ઉત્કટ ઝંખના સફળ થઈ : વિ. સં. ૧૯૪૩ના વૈશાખ સુદિ ૧૩ના રોજ, ધર્મનગરી રાધનપુર શહેરમાં, આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે જગનને ત્યાગધર્મની દીક્ષા આપી, એમને પોતાના પ્રશિષ્ય (મુનિ શ્રી લક્ષ્મી-વિજયજીના શિષ્ય) મુનિ શ્રી હર્ષવિજયજીના શિષ્ય બનાવ્યા, અને નામ આપ્યું મુનિ વલ્લભવિજય—ત્યાગમાર્ગના પ્રવાસી બનેલ જગનલાલનું ભાવી સાચે જ, સર્વજનવલ્લભ બનવાનું હતું !

લોહ અને પારસ

સંસાર તો હંમેશાં સંપત્તિ અને સત્તાને જ પૂજતો રહ્યો છે. અને સોના તરફ એને સદા આસક્તિ રહી છે. જ્યાં સોનું (સંપત્તિ) ત્યાં સર્વ ગુણો, એ એની સાદી સમજણ !

એટલે જ તો લોહાને સોનામાં ફેરવી નાખવાની શક્તિ ધરાવનાર પારસમણિનો મહિમા વર્ણવતાં દુનિયા થાકતી નથી. અને કલ્પનાના સ્વામી કવિઓએ તો ઠેર ઠેર પારસમણિનાં ગુણગાન કરીને ભલી-ભોળી દુનિયાને બળે એનું ઘેલું જ લગાડ્યું છે !

પણ પારસનો સ્પર્શ ઝીલીને પોતાની જાતને સુવર્ણમાં ફેરવવાની શક્તિ ધરાવતા લોહની પ્રશંસા કરવાનું કાને સૂઝ્યું છે ભલા ? પણ એનોય મહિમા કંઈ ભૂલવા જેવો તો નથી જ.

જેવાં લોહ અને પારસ, એવા જ શિષ્ય અને ગુરુ.

સંસારીઓને હંમેશાં શાળા વારસદારની ઝંખના રહે; ગુરુને સદાય સુબોધ્ય શિષ્યની ઝંખના રહે.

ધન-સંપત્તિના વારસદારો તો ઘણા મળી રહે, પણ શીલ-પ્રજ્ઞાથી શોભતી સાધુતાના ઉત્તરાધિકારીઓ મળવા દુર્લભ. અને જ્યારે સમર્થ ધર્મપ્રભાવક ગુરુને આશાપ્રેરક શિષ્યનો લાભ થાય ત્યારે એના આનંદને કોઈ અવધિ ન રહે. ધર્મશાસનને પણ એથી મોટો લાભ થાય.

આચાર્યપ્રવર શ્રી આત્મારામજી મહારાજને મુનિ વલ્લભવિજયજી જેવા વિનય-વિવેકસંપન્ન અને ભક્તિપરાયણ શિષ્યની પ્રાપ્તિ, એ આવો જ એક સુયોગ હતો.

આત્મારામજી મહારાજ હતા પારસમણિ.

અને મુનિ વલ્લભવિજયજી હતા ગજવેલ.

આત્મારામજી મહારાજની પારસ સમી પરિપક્વ સાધુતાના સ્પર્શે મુનિ વલ્લભવિજયજીની ઊગતી સાધુતાના ગજવેલને સુવર્ણ બનાવી દીધું.

અને મુનિ વલ્લભવિજયજીની ઊગતી-ઊછરતી સાધુતાના લોખંડે

આત્મારામજી મહારાજ જેવા સમર્થ ધર્મનાયકની પરિપક્વ સાધુતાના પારસરૂપર્શને ઝીલવાની તાકાત બતાવીને એ પારસનો મહિમા વધારી દીધો.

આત્મારામજી મહારાજે મુનિ વલ્લભવિજયજીનો મહિમા વધાર્યો, મુનિ વલ્લભવિજયજીએ આત્મારામજી મહારાજનો મહિમા વધાર્યો. અને એ બન્નેની જ્ઞાન, ચારિત્ર અને સમતાથી શોભતી સાધુતાએ જૈન શાસ્ત્રનો મહિમા વધાર્યો. ઇતિહાસ એની સાક્ષી પૂરે છે.

ગુરુ અને શિષ્ય બન્ને અમર બની ગયા.

પારસ અને લોહ બન્ને કૃતાર્થ થયાં.

જેવો પારસનો મહિમા એવો જ લોહનો મહિમા પણ વિસ્તરી રહ્યો !

૭

અભ્યાસ, ગુરુભક્તિ અને ગુરુનો વિયોગ

મુનિ વલ્લભવિજયજીને તો, ભૂખ્યાને ભાવતાં ભોજન મળી ગયા જેવું થયું. એમણે પોતાનું ચિત્ત એકાગ્રપણે અભ્યાસમાં, અપ્રમત્તપણે આચાર-પાલનમાં અને સમર્પિતભાવે વડાદાદાગુરુ આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી (વિજ્યાનાંદસૂરીશ્વરજી) મહારાજની ભક્તિમાં લગાવી દીધું. તેઓ જાણે આચાર્ય મહારાજની કાયાની છાયા બની ગયા. કાયાથી છાયા અઠગી ધાય તો પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજથી મુનિ વલ્લભવિજયજી અઠગા થાય. આચાર્યપ્રવર પણ પોતાના વલ્લભ ઉપર ખૂબ પ્રસન્ન રહેતા—જાણે જન્મજન્મમાંતરનો કેા ધર્મસ્નેહભર્યો ઋણાનુબંધ ઉદયમાં આવ્યો હતો.

વિ. સં. ૧૯૪૩નું ચોમાસું રાધનપુરમાં અને ૧૯૪૪નું મહેસાણામાં—એમ બન્ને ચોમાસાં દાદાગુરુની હેત-હૂંફભરી છત્રછાયામાં વીત્યાં. જીવનભર ચાલે એવું સંસ્કારભાતું એકત્ર થવા લાગ્યું. મુનિ વલ્લભવિજયજીનું ચિત્ત ઉલ્લાસ અનુભવી રહ્યું.

બધાં સંયોગ ત્યાં વિયોગ : સંસારનો એ અટલ નિયમ. મુનિ વલ્લભવિજયજીને પણ એ નિયમ સ્પર્શી ગયો. પોતાના ગુરુ હર્ષવિજયજી મહારાજની ણિમારીના કારણે વિ. સં. ૧૯૪૫નું ચતુર્માસ દાદાગુરુથી જુદા પાલીમાં કરવાનું થયું. દાદાગુરુથી જુદા રહેવા મન તો તૈયાર ન

હતું, પણ ગુરુસેવાનો આ યોગ મુનિ વલ્લભવિજયજીએ સહર્ષ વધાવી લીધો. શ્રી હર્ષવિજયજી મહારાજ પોતાના ગુરુ હતા એટલું જ નહીં, તેઓ ખૂબ શાંત, સમતાધારી અને શાસ્ત્રોના અભ્યાસી હતા. પદવી તો એમની પાસે કોઈ હતી નહીં અને પદવી તરફતું એમને આકર્ષણ પણ ન હતું : તેઓ તો સાવ નિર્મોહી શ્રમણ હતા; પણ એમનો શાસ્ત્રોનો અધ્યયન-અધ્યાપનનો યત્ન એવો અવિરત ચાલતો રહેતો કે તેઓ સમુદાયમાં વગર પદવીના છતાં સાચા અર્થમાં ઉપાધ્યાય જ હતા. સમુદાયમાં સૌ ‘ભાઈજી મહારાજ’ ના આદર અને સનેહભર્યા ઉપનામથી એમને ઓળખતા; સાચે જ, તેઓ સહુના હિતચિંતક બ્રાતા જ હતા, આવા જ્ઞાની, નિર્મોહી અને શાંત ગુરુના શિષ્ય બનવાનો યોગ મળ્યો એ મુનિ વલ્લભવિજયજીનું સદ્ભાગ્ય હતું. એટલે એમની ભક્તિ એ તો, ખરી રીતે, ધર્મની જ ભક્તિ હતી.

આમ છતાં દાદાગુરુથી આટલું પણ જુદું રહેવું પડ્યું એની ખામી શ્રી વલ્લભવિજયજીને વરતાયા વગર ન રહી : શ્રી આત્મારાજ મહારાજ એવા હેતાળ અને હિતચિંતક હતા. અને મુનિ વલ્લભવિજયજી ઉપર તો એમને વિશેષ ભાવ હતો. યૌવનને આંગણે આવી ઊભેલા ૧૭-૧૮ વર્ષના આ મુનિમાં જાણે એમને આશાની આહલાદકારી એંધાણીઓ દેખાતી હતી, અને શાસનના ભાવિ ઉદ્યોત અને સમાજના ઉત્થાનનાં દર્શન થતાં હતાં. એટલે જેમ કોઈ કુશળ શિલ્પી પોતાની કળાકૃતિ ઉપર એકાગ્ર ધ્યાન, ચીવટ અને ભક્તિથી પોતાનું ટાંકણું ફેરવીને અને એમાં પોતાનો જીવ રેડીને એને કંડારે એની જ મમતાભરી લાગણીથી પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજ, શાસનના હિતની દૃષ્ટિએ, મુનિ વલ્લભવિજયજીનું ઘડતર કરી રહ્યા હતા. એમ કહી શકાય કે હજી તો જીવનની પહેલી વીશીમાં જ રહેલા મુનિશ્રી અરંધી સદી વટાવીને વયોવૃદ્ધ બનેલા આચાર્યપ્રવરના અંગત મંત્રી જ બની ગયા હતા !

ધર્મગુરુ એટલે જ્ઞાનના સાગર. શાસ્ત્રો તો એની જીભે જ હોય અને જુદી જુદી વિદ્યાઓનું અધ્યયન કરીને એ પંડિત બનેલ હોય. અજ્ઞાનનાં અને અધર્મજ્ઞાનનાં અધારાં ઉલ્લેચવાં, સત્યનો માર્ગ દેખાડવો, જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસા સંતોષવી, કોઈની પણ શંકાનું નિવારણ કરવું અને લોકોની જીવનશુદ્ધિનું જતન કરવું એ તો ધર્મગુરુનું જ કામ : જનસમૂહમાં ધર્મગુરુ પ્રત્યેની સામાન્ય રીતે આવી આદર-બહુમાનની લાગણી અને

આવી આશા-અપેક્ષા પ્રવર્તતી હોય છે. અને જે ધર્મગુરુ એને પૂરી કરવાનો પુરુષાર્થ કરે છે, એ પોતાનું અને ખીજાનું ભલું કરીને પોતાના ધર્મગુરુપદને શોભાવવા સાથે જનહૃદયના અધિપતિ બની જાય છે. જન-સમૂહની આવી આશાને પૂરી કરવા માટે ધર્મગુરુએ જ્ઞાન-ચારિત્રની અખંડપણે અને અપ્રમતભાવે ઉપાસના કરવાની હોય છે.

એક વીંશી કરતાંય ઓછી ઉંમરે સંયમ અને ત્યાગનો માર્ગ, સમજણ અને ઉદ્દાસપૂર્વક, સ્વીકારનાર મુનિ વલ્લભવિજયજી ધર્મગુરુ-પદનાં આ જ્વાળાદારી અને આ મહિમા જાણે હૈયાઉકલતથી આપમેળે જ સમજી ગયા હતા, અને એ માટે પોતાની જાતને સજ્જ કરી રહ્યા હતા. ભગવાન મહાવીરે ગુરુ ઐતમસ્વામીને અને એ દ્વારા સમગ્ર વિશ્વને પળમાત્રનો પણ પ્રમાદ ન કરવાનું (સમયં ગોચમ ! મા પમાયપના સૂત્રનું) જે ઉદ્દેશોદ્યન કયું હતું તે મુનિ વલ્લભવિજયજીના અંતરમાં બરાબર વસી ગયું હતું : નિરર્થક વાત કે પ્રવૃત્તિમાં કાળક્ષેપ થાય તો તે જીવનનો વિકાસ જ રુંધાઈ જાય અને સમયની બરબાદી સાથે સાધુ-જીવનની પણ બરબાદી થઈ જાય. આટલા માટે જ સદા જાગૃત રહેવાની જરૂર છે.

મુનિ વલ્લભવિજયજીએ શરૂઆતથી જ વ્યાકરણ, ન્યાય, કાવ્ય, ક્રોધ, જ્યોતિષ, ચરિત્રો, આગમગ્રંથો અને ધર્મશાસ્ત્રોના અધ્યયનમાં મનને પરોવી દીધું હતું અને ધર્મદેશના આપવાની ફરજ પણ નાની ઉંમરે જ બજાવવાની આવી, એટલે શાસ્ત્રજ્ઞાતા બનવાની સાથે સાથે પ્રભાવશાળી વક્તા તરીકેની શક્તિનો પણ એમનામાં વિકાસ શરૂઆતથી જ થતો ગયો. વળી જ્ઞાનના મહાસાગર સમા દાદાગુરુના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ તો હરહંમેશ મળતો જ હતો. માગવા છતાં કે પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ ભાગ્યે જ મળે એવો સુંદર યોગ મળી ગયો હતો, અને એનો લાભ લેવામાં કશી ખામી ન રહી જાય એનો ખ્યાલ રાખવાનો હતો. એટલા માટે જ દાદાગુરુથી દૂર રહેવાનું એમને ગમતું ન હતું. અને છતાં ગુરુની સેવા પણ એટલી જ લાભકારી હતી. તેઓ સહર્ષ પાલીમાં રોકાઈ ગયા.

મુનિશ્રીએ બ્યારે પાલીમાં ચોમાસું કયું તે વર્ષે શ્રી આત્મા-રામજી મહારાજ બેધપુરમાં ચતુર્માસ રહ્યા હતા. મુનિશ્રીને તો એમ જ થતું કે ક્યારે મારા ગુરુવર્ધનું સ્વાસ્થ્ય સારું થાય અને એમ ક્યારે

ચોમાસું ઊતરતાં આચાર્ય મહારાજની જ્વલાયામાં પહોંચી જઈએ. ચોમાસું પૂરું થયું, અને શ્રી હર્ષવિજયજી મહારાજની તળિયત વિહારને યોગ્ય લાગી, એટલે એમણે પાલીથી વિહાર કર્યો. આચાર્યશ્રીએ પણ જ્વલાપુરથી વિહાર કર્યો હતો. બધા અજમેરમાં ભેગા થયા. મુનિ વલ્લભ-વિજયજીને તો ઉપવાસનો આનંદ માણનારને સુખરૂપ પારણાનો આનંદ મળ્યા જેવું થયું. ત્યાંથી બધા જયપુર પહોંચ્યા.

જયપુરમાં ફરી પાછા હર્ષવિજયજી મહારાજ ણિમાર થઈ ગયા. અને મનોરથોના કરતાં કર્તવ્યને ઊંચે આસને બેસાડવાનો તો મુનિ વલ્લભવિજયજીનો સ્વભાવ જ હતો. આચાર્ય મહારાજ સાથે રહેવાની ઇચ્છા ઉપર સંયમ મૂકીને તેઓ અને ખીજા મુનિઓ જયપુરમાં જ રોકાઈ ગયા. ગુરુવર્યાની તળિયત સારી થઈ એટલે ફરી પાછા બધા દિલ્હી પહોંચીને આચાર્ય મહારાજને મળ્યા. પણ અહીં પણ એ જ વાતનું પુનરાવર્તન થયું : મુનિ હર્ષવિજયજીને વળી પાછા ણિમારીએ ઘેરી લીધા; અને આચાર્ય મહારાજને તો જલદી પંબળ પહોંચવું જરૂરી હતું, એટલે મુનિ વલ્લભવિજયજી વગેરે સાધુઓને એમની સેવા માટે દિલ્હીમાં મૂકીને તેઓ પંબળ તરફ વિહાર કરી ગયા.

મુનિ વલ્લભવિજયજીને માટે આ પ્રસંગો એક પ્રકારના મનોમંથનના પ્રસંગો હતા : એક તરફ ણિમાર ગુરુની ભક્તિ કર્તવ્યનો સાદ કરતી હતી અને ખીજી તરફ અંતરના અધિનાયક સમા આચાર્ય મહારાજ તરફની ભક્તિ ખેંચતી હતી : અને ભક્તિનાં આ બે નોતરાંની વચ્ચે મુનિશ્રીનું મન રવૈયાની જેમ ફર્યા કરતું; પણ અંતે તો કર્તવ્ય-પાલનનો જ વિજય થતો : જીવનમાં એ જ સાચું મેળવવાનું હતું. બાણે કુદરત પોતે જ આવા પ્રસંગો યોજીને આ ઊછરતા મુનિવરને આસક્તિ-અનાસક્તિ કે મોહ-નિર્મોહના ગેરલાભ-લાભનો વિવેક પ્રચ્છન્નપણે સમજવી-શીખવી રહી હતી. ગુરુ ગૌતમસ્વામી જેવાને પણ ભગવાન મહાવીર જેવા વીતરાગી પુરુષ ઉપરનો અતિઅરૂપ પણ મોહ પૂર્ણ વીતરાગ-પણાની પ્રાપ્તિમાં બાધક જ બન્યો હતો ને !

મુનિ વલ્લભવિજયજી અને અન્ય મુનિવરોએ શ્રી હર્ષવિજયજી મહારાજની ખડે પગે ચાકરી કરવામાં કરી ખામી ન રહેવા દીધી. દિલ્હીના સઘે પણ સારા સારા વૈદ્યો-હકીમોની સલાહ મુજબ દવા અને

પથની પૂરી સંભાળ રાખીને રાત-દિવસ ભકિત કરી. પણ આ વખતે વ્યાધિ એવું અસાધ્ય રૂપ લઈને આવ્યો હતો કે છેવટે શ્રી હર્ષવિજયજી મહારાજ વિ.સં. ૧૯૪૬ ના ચૈત્ર સુદિ ૧૦ ના રોજ કાળધર્મ પામ્યા ! દાદાગુરુ પંબળમાં બિરાજતા હતા અને ગુરુમહારાજે પરલોક પ્રયાણ કર્યું હતું. મુનિ વલ્લભવિજયજીના અંતરમાં સૂનકાર વ્યાપી ગયો !

દિલ્હીના સંઘે અને સાથેના મુનિવરોએ ઘણું આશ્વાસન આપ્યું; શ્રીસંઘે તો અભયાસ માટેની બંધી જોગવાઈ કરી આપવાનું અને દિલ્હીમાં ચતુર્માસ કરવાનું પણ કહ્યું, પણ મુનિશ્રીતું મન કોઈ રીતે ન માન્યું. મુનિજીના મનની રચતિ સદૃશીલા વહાણ જેવી અસહાય બની ગઈ હતી. એ સદના સાંધણુહાર એક જ હતા અને અત્યારે એ પંબળની ભૂમિમાં બિરાજતા હતા. આવા કારમા સંકટમાં એ જ સાચું શરણુ હતા. મુનિ વલ્લભવિજયજીએ પંબળ તરફ વિહાર કર્યો. એમનું રોમ રોમ અત્યારે શ્રી આત્મારામજી મહારાજને જ ઝંખી રહ્યું હતું : ક્યારે આવે પંબળ ! અને ક્યારે મળે ગુરુચરણોનો આશ્રય !

મુનિ વલ્લભવિજયજી તથા એમના બે ગુરુભાઈઓ મુનિ શ્રી શુભવિજયજી તથા મુનિ શ્રી મોતીવિજયજી ઝડપથી પંબળ તરફ જઈ રહ્યા છે. વાત્સલ્યમૂર્તિ આચાર્ય મહારાજનાં દર્શનની તાલાવેલીમાં એમને સાવ અબળપ્યો પ્રદેશ અને સાવ અબળપ્યો પંથ પણ કશી રૂકાવટ કરી શકતો નથી.

છેવટે વિહાર સફળ થયો : તેઓ પોતાની મંજિલે દાદાગુરુના ચરણોમાં, અંબાલા કેમ્પમાં પહોંચી ગયા. મુનિ વલ્લભવિજયજીનું ચિત્ત ભારે સાતા અનુભવી રહ્યું. સ્વજનની સામે દુઃખનું ઢાંકણ આપમેળે બિઘડી બન્યું છે : શ્રી આત્મારામજી મહારાજનો આશ્રય પામીને મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીના અંતરની લાગણીના બંધ બાણે પણ માટે છૂટી ગયા. દાદાગુરુના ચરણોમાં મસ્તક ઢાળી દઈને એને તેઓ અશ્રુઓથી અભિષેક કરી રહ્યા. લાગણીના એ પ્રવાહ આગળ વાણી બાણે થંભી ગઈ. શ્રી આત્મારામજી મહારાજે હેતાળ હાથે એમને હૈયે લગાવીને આશ્વાસન આપ્યું : “ મહાનુભાવ, ભાવી ભાવને કોણ રોકી શક્યું છે ભલા ? ” મન કંઈક સ્વસ્થ થયું એટલે મુનિ વલ્લભવિજયજીએ દાદાગુરુશ્રીને એક જ વિનંતિ કરી : “ ગુરુદેવ, હવેથી મને ક્યારેય આપના ચરણોથી દૂર ન કરશો. ”

આચાર્યદેવ આ નવયુવાન મુનિવરના આવા લાગણીભીના અંતરને મનોમન પ્રશંસી રહ્યા : કેવું કુમળું અને સંવેદનશીલ હૃદય ! અહિંસા અને કરુણાની સરવાણીઓ આવા મુલાયમ અને રસાળ હૃદયમાંથી જ પ્રગટવાની અને માનવસમાજને પાવન કરવાની.

૮

દાદાગુરુના ચરણોમાં

સૂર્ય ચંદ્રને પ્રકાશ આપે, અને ચંદ્ર એ પ્રકાશને ધરતી ઉપર રેલાવીને અંધારી રાતે અજવાળા પાથરે; એવું જ કામ દાદાગુરુ અને એમના વત્સલ ઉત્તરાધિકારી મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીએ શ્રીસંઘના ઉદ્યોત માટે કરી બતાવ્યું. જ્ઞાનજ્યોતિ અને કર્તવ્યમૂર્તિ દાદાગુરુનો પ્રકાશ ઝીલીને મુનિ વલ્લભવિજયજી જીવનભર ધમેદ્યોત અને સમાજકલ્યાણનો પ્રકાશ શ્રીસંઘમાં વિસ્તારતા રહ્યા.

આત્મારામજી મહારાજની ભાવના મુનિ વલ્લભવિજયજીને શાસ્ત્રવેતા ઉપરાંત શાસનના ઉદ્ધારક અને પંજળના રક્ષક બનાવવાની હતી. જ્ઞાન અને ચારિત્રના ધારક અને સંઘના હિતચિંતક ગુરુને હમેશાં પોતાના યોગ્ય ઉત્તરાધિકારીની ઝંખના રહે છે. શ્રી આત્મારામજી મહારાજનું મન મુનિ વલ્લભવિજયજી ઉપર ખૂબ ઠરું હતું અને બાણે તેઓને આ યુવાન મુનિમાં પોતાનાં અધૂરાં કાર્યોને પૂરાં કરનાર શક્તિશાળી અને ભક્તિશીલ વારસદારનાં દર્શન થયાં હતાં.

અંબાલામાં કોઈકે આચાર્ય મહારાજને પૂછ્યું કે આ મુનિને આપ શું ભણાવી રહ્યા છો, ત્યારે એમણે એ ભાઈને ભારે અર્થસૂચક અને આર્ષવાણીભરેલો જવાબ આપતાં કહ્યું કે, “ એમને પંજળની સાચવણીના પાઠ ભણાવીને પંજળને માટે તૈયાર કરી રહ્યો છું.”

મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીનું મન જેમ વિદ્યાઅધ્યયન માટે તલસી રહેતું તેમ વિદ્યાના પ્રસાર માટે પણ ખૂબ ઉત્સુક રહેતું. માનવીને સાચો માનવી બનાવવાનું ખરું સાધન જ્ઞાન જ છે, એ તેઓ બરાબર સમજવા લાગ્યા હતા.

એક પ્રસંગ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે : એમને હમેશાં લાગ્યા કરતું કે પોતાના સ્વર્ગસ્થ ગુરુમહારાજના અપાર ઉપકારના સ્મરણુ નિમિત્તે કંઈક પણ એમને પ્રિય એવું સત્કાર્ય કરવું ઘટે. અને એમનું તથા એમના ગુરુભાઈએનું મન કોઈ ઉત્સવ-મહોત્સવ કરવાને બદલે ગુરુના નામથી એક જ્ઞાનભંડારની સ્થાપના કરવા તરફ વળ્યું. એમણે પોતાની આ ભાવના આચાર્ય મહારાજને જણાવી. આચાર્ય મહારાજે આવી ઉત્તમ ભાવનાને સહર્ષ પ્રોત્સાહન આપ્યું. હુવિયાનામાં શ્રી હર્ષ-વિજયજ્ઞ જ્ઞાનભંડારની સ્થાપના થઈ. પછીથી એ જ્ઞાનભંડાર જંડિયાલા-ગુરુ નામે શહેરમાં લઈ જવામાં આવ્યો. જ્ઞાનપ્રસારની રુચિનું આ ખીજ, સમય જતાં, ખૂબ પાંગર્યું; અને મુનિ વલ્લભવિજયજ્ઞના હાથે ઠેર ઠેર જ્ઞાનની નાની-મોટી પરખોની સ્થાપના થઈ.

વિ.સં. ૧૯૪૬નું ચોમાસું માલેરકોટલામાં થયું. પંજબની લલી-ભોળી અને ભકિતશીલ જનતાનો મુનિશ્રીને નવો નવો અનુભવ હતો; અને દાદા-ગુરુની સેવા અને વિદ્યાભ્યાસને કારણે જનસંપર્કનો અવકાશ પણ ઓછો રહેતો; છતાં શાસનભક્ત મુનિવર અને પંજબના ભકતહૃદય શ્રીસંઘ વચ્ચે ધર્મસ્નેહના તાણવાણા રચાતાં વાર ન લાગી. મુનિ વલ્લભવિજયજ્ઞને પંજબની ભકિતસભર અને ખમીરવંત ભૂમિ ખૂબ ગમી ગઈ. અને પંજબની ભકિત અને શક્તિના પ્રતીક સમા દાદાગુરુનો સત્સંગ તો જીવન-માં સમજણનું પરોઠ ઊગ્યું ત્યારથી જ મળી ગયો હતો. 'કેવું' પ્રતાપી, પુણ્યશાળી અને પાવનકારી એમનું વ્યક્તિત્વ હતું! એમાં પંજબની પુણ્યભૂમિમાં વિચરવાનો અને દાદાગુરુના હાથે ધર્મશ્રદ્ધા અને ધર્મ-ભકિતનું નવજીવન પામી રહેલ પંજબ શ્રીસંઘનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરવાનો અવસર મળ્યો. મુનિ વલ્લભવિજયજ્ઞ અંતર પંજબ તરફના ધર્મસ્નેહના રંગથી રંગાવા લાગ્યું.

વિ.સં. ૧૯૪૭માં પટ્ટીમાં જવાનું થયું. ત્યાં પંડિત ઉત્તમ-ચંદ્રજીનો યોગ મળી ગયો. એમની ભણાવવાની શૈલી અંતરમાં દીવા પ્રગટાવે એવી આદર્શ હતી. શ્રી વલ્લભવિજયજ્ઞને તો મનગમતા મેવા મળ્યા જેવું થયું. પણ એવામાં વિહાર કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો, અને આવા પંડિતપુરુષ પાસેથી જ્ઞાન મેળવવાની આકાંક્ષા અધૂરી રહી. પોતાને ક્યારેય પોતાની સેવામાંથી દૂર નહીં કરવાની ભિક્ષા તો દાદાગુરુ પાસે મુનિશ્રીએ પોતે જ માગી હતી. એટલે હવે વિશેષ અધ્યયન માટે દાદાગુરુથી

જૂતા થઈને પટ્ટીમાં રોકાઈ જવું કે અધ્યયનનો આવો વિરલ સુયોગ મૂકીને દાદાશુરુની સાથે રહેવું, એની વિમાસણુ ઊભી થઈ. નિર્ણય તત્કાળ લેવાનો હતો અને આવો અવસર ફરી ફરી મળવાનો ન હતો : ‘અવસર ચૂક્યા મેહુલા’ જેવી સ્થિતિ હતી !

પણ પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજ પ્રવ્યક્ષેત્ર-કાળ-ભાવના જાણકાર અને લાલાલાભનો વિવેક કરી શકે એવા વિચક્ષણ અને દીર્ઘદર્શી પુરુષ હતા; મુનિ વલ્લભવિજયજી ત્યાગમાર્ગ અને સંયમધર્મના ઉપાસક હતા; અને દાદાશુરુ અને પ્રશિષ્ય બંને મોહ-મમતાનાં બંધન જ્ઞાન-ક્રિયાની આરાધનામાં વિશ્લેષરૂપ ન થાય એ માટે જાગૃત હતા. ભાવી લાભનો વિચાર કરીને બંનેએ જૂતા પડવાનું નક્કી કર્યું. આચાર્યપ્રવરે કસૂર ગામ તરફ વિહાર કર્યો; મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજી મુનિ શ્રી ચારિત્રવિજયજીની સાથે પટ્ટીમાં રોકાઈ ગયા અને એકાગ્રપણે અધ્યયનમાં પરોવાઈ ગયા. તેઓ વચમાં થોડો વખત અમૃતસરના જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા વગેરે માટે ખીજાં સ્થાનોમાં વિહાર કરી આવ્યા; અને વિ. સં. ૧૯૪૭નું ચોમાસું દાદાશુરુ સાથે પટ્ટીમાં જ કર્યું.

પછી પણ એમની ભાવના વિશેષ અભ્યાસ માટે પટ્ટીમાં રહેવાની હતી, એટલે જિરાના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવમાં હાજરી આપીને તેઓ ફરી પાછા પટ્ટી ગયા, પણ ત્યારે પંડિત ઉત્તમચંદ્રજી લાંબા વખત માટે બહારગામ ગયા હોવાથી એ ભાવના સફળ ન થઈ. પછી અમૃતસર આવીને તેઓ પંડિત કર્મચંદ્રજી પાસે ભણવા લાગ્યા. પણ એ યોગ વધુ વખત ચાલુ ન રહ્યો. એ પંડિતજી પણ વિદ્યાના બહુ રસિયા હતા, એટલે ભણાવવાનું કામ છોડીને તેઓ પોતાના અભ્યાસને આગળ વધારવા બનારસ પહોંચી ગયા ! ખીજા એક પંડિતજી પાસે અભ્યાસ શરૂ કર્યો તો એમનો લાભ પણ વધુ વખત ન મળી શક્યો. આમ મુનિ વલ્લભવિજયજી એક પછી એક પંડિતનો જે કંઈ લાભ મળી શક્યો એ લેતા ગયા; પણ એમની જ્ઞાનપિપાસાની તૃપ્તિ ન થઈ.

વિદ્યા-ઉપાર્જનની ભાવનાનું પણ અર્થોપાર્જનના લોભ જેવું જ છે : ચિત્તમાં એક વાર લોભદશા જાગી, પછી તો જેમ જેમ પૈસાનો લાભ વધારે મળતો જાય તેમ તેમ લોભ પણ આગળ વધતો જાય; અને પૈસા પ્રાપ્ત કરવાના નવા નવા માર્ગો તરફ લોભી માનવી દોડતો જ રહે. અને છતાં

ધનની તૃપ્તિ થવી તો દૂર ને દૂર જ રહે ! વિદ્યારસનું પણ કંઈક એવું જ છે : એક વાર બિચારા અને જ્ઞાનોપાર્જનની તાલાવેલી બગી, એટલે પછી જે કંઈ અધ્યયન થઈ શક્યું હોય એનાથી સંતોષ માનવાને બદલે એના કરતાં ઘણું ઘણું બાકી રહી ગયેલું છે, એમ લાગ્યા જ કરે અને એ મેળવવાની ઝંખના રહ્યા જ કરે : ક્યાં જઈ કોની પાસે આ જ્ઞાનતૃષ્ણાને છિપાવી શકાય, એવી તીવ્ર લાગણીથી પ્રેરાઈને એ નવા નવા માર્ગો શોધતો જ રહે. પણ ધનના લોભ અને જ્ઞાનના લોભ વચ્ચે પાયાનું અંતર છે : ધનનો લોભ માનવીને પાંચર બનાવી મૂકે છે; જ્ઞાનનો લોભ માનવીને પુરુષાર્થી બનાવીને વિકાસ તરફ દોરી બંધ છે.

મુનિ વલ્લભવિજયજીને જ્ઞાનના અમૃતનો આસ્વાદ મળી ચૂક્યો હતો. એ સ્વાદ કેવો અપૂર્વ હતો એનો એમને બતઅનુભવ થયો હતો. એટલે તેઓ તો હમેશાં એ વાતની જ શોધ કરતા કે ક્યાં જવાથી વિશેષ અધ્યયનમાં આગળ વધી શકાય ? ક્યારેક તો આ ઝંખના એવી તીવ્ર બની જતી કે તેઓ દાદાગુરુથી ઘણું દૂર જવાનું સાહસ કરવાનો વિચાર પણ કરી બેસતા. આવો જ એક પ્રસંગ અહીં નોંધવા જેવો છે.

એક વાર ગુજરાતમાંથી સમાચાર આવ્યા કે પાલીતાણામાં મુનિવરોના અભ્યાસને માટે બાબુ બુવસિંહ દુધેડિયાએ એક સંસ્કૃત પાઠશાળાની સ્થાપના કરી છે, અને એમાં સારા સારા પંડિતો રાખવામાં આવ્યા છે. આ સમાચાર જાણીતા શાસ્ત્રાભ્યાસી ધર્માત્મા શેઠ શ્રી કુંવરજી આણુંદજી જેવા ઠરેલ અને જવાબદાર આગેવાને મુનિરાજ શ્રી વીરવિજયજી ઉપર પંબળમાં લખ્યા હતા. શ્રી વીરવિજયજી મહારાજ પાસેથી આ વાત જાણી એટલે મુનિ વલ્લભવિજયનું મન પંબળ છોડીને છેક પાલીતાણા પહોંચવાના વિચારો કરવા લાગ્યું. એમણે આ માટે દાદાગુરુની અનુમતિ મંગાવી તો તેઓએ, ભાવી લાભાલાભનો વિચાર કરીને, પોતાની સીધેસીધી સંમતિ ન આપી, તેમ જ એ માટે નાખુશી પણ ન દર્શાવી; પણ ‘તમને સુખ બિપજે એમ ખુશીથી કરો, પણ ત્યાં પાંચ વર્ષથી વધુ ન રોકાશો; પાંચ વર્ષમાં પણ જ્યારે પણ મન થાય ત્યારે વગર સંકોચે પાછા આવી જજો અને ત્યાં જવામાં તમને બંને તરફથી નુકસાન ન થાય એનો ખ્યાલ રાખજો’—એ મતલબનો હિતશિક્ષાભરેલો જવાબ આપ્યો.

શ્રી વલ્લભવિજયજી મહારાજનું મન તો હજી પાલીતાણા પહોંચવા ઉત્સુક હતું; પણ પંબળ સંઘના પ્રયાસોથી અને ગુજરાતથી આવેલા

ખુલાસાઓથી છેવટે તેઓ દાદાગુરુના અંતરની ભાવનાને સમજી ગયા અને પાલીતાણા જ્વાનો વિચાર એમણે પડતો મૂક્યો. પછી તેા મુનિશ્રીને પણ લાઝુ કે સારું થયું કે આ બધાએ મળીને કલ્પવૃક્ષ સમા દાદાગુરુથી દૂર થવાની ભૂલથી મને બચાવી લીધા ! કોઈ પણ વિચારને જડતા કે જકપૂર્વક વળગી રહેવાને બદલે સારાસારનો વિવેક કરીને જ એનો અમલ કે ત્યાગ કરવાની મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીની આવી દીર્ઘદષ્ટિ એ પણ એમના ધર્મગુરુપદની સફળતાની એક ચાવી હતી, એમ કહેવું જોઈએ.

આ બધી દુવિધામાં વિ. સં. ૧૯૪૮નું ચતુર્માસ એમણે દાદાગુરુથી જુદું અંબાલામાં કર્યું અને એમાસુ ઊતરતાં જ તેઓ જલધરમાં દાદાગુરુની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ ગયા. આચાર્ય મહારાજે એમને એવા જ વાત્સલ્યથી આવકાર્યા. મુનિશ્રીતું અંતર દાદાગુરુથી બહુ દૂર જવાના દુઃસ્વપ્ન જેવા દુર્ભાગ્યથી બચી ગયાની સાતા અનુભવી રહ્યું.

પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજની સાધુતા અને વિદ્વતાની વિખ્યાતિનો સૂર્ય સોળે કળાએ ખીલી ઊઠ્યો હતો. જૈનધર્મના એક સમર્થ આચાર્ય તરીકે એમની નામના છેક અમેરિકા સુધી પહોંચી હતી. અમેરિકામાં ચિકાગો શહેરમાં ભરાનાર વિશ્વધર્મ પરિષદમાં જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર રહેવાનું તેઓને આમંત્રણ મળ્યું હતું. જૈનધર્મ, સંઘ અને સંસ્કૃતિને માટે ભારે ગૌરવ લેવા જેવો એ પ્રસંગ હતો. જૈન સાધુ તરીકે આચાર્ય મહારાજ પોતે તો ત્યાં જઈ શકે એમ ન હતા, પણ આવો લાભદાયી અવસર જતો કરવા પણ તેઓ તૈયાર ન હતા. એમણે શ્રી વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધીને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ચિકાગો મોકલ્યા અને એ સ્વનામધન્ય ધર્માત્મા વિદ્વાન પુરુષે અમેરિકામાં તેમ જ ખીજા દેશોમાં પણ કેવળ જૈન સંસ્કૃતિનો જ નહીં, સમગ્ર ભારતીય સંસ્કૃતિનો ડાંક વગાડ્યો અને ખૂબ નામના મેળવી. મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજી આ પ્રસંગના સાક્ષી હતા. જ્ઞાનનો અને જ્ઞાનીનો મહિમા કેટલો મોટા છે તે તેઓ આ પ્રસંગ ઉપરથી પણ વિશેષ સમજ્યા, અને દાદાગુરુનો પ્રભાવ વિશેષ સમજતા થયા. તેઓએ વિચાર્યું: આવા શીલ-પ્રજ્ઞાના વારિધિ અને વાત્સલ્યનિધિ પાસેથી તો જ્ઞાન-ક્રિયાનું બળ જેટલું પ્રાપ્ત કરી શકાય એટલું એણે. વિ. સં. ૧૯૪૯નું ચાતુર્માસ જડિયાલાગુરુમાં કર્યું.

દાદાગુરુના પવિત્ર સાંનિઘ્યમાં સાચા ક્ષમાશ્રમણ, સમતાના સાગર, ધીર, ગંભીર, ઉદાર શ્રી ક્રાંતિવિજયજી મહારાજના વિશેષ સંપર્કનો લાભ મળ્યો, એની પણ મુનિશ્રીના ચિત્ત ઉપર ઘણી સારી અસર થઈ; અને તેઓ એમના પ્રત્યે વિશેષ આદર-બહુમાન અને આત્મીયતાની લાગણી અનુભવી રહ્યા. જોગાનુજોગ શ્રી ક્રાંતિવિજયજી મહારાજનું વતન પણ વડોદરા છે. જે મુનિવરો વચ્ચેની ધર્મસ્નેહની ગાંઠ વધારે દઢ થઈ.

આ બધો સમય પંજબના જૈન સંઘના નવસર્જનનું કામ ખૂબ વેગપૂર્વક ચાલતું હતું. આચાર્ય મહારાજ એ માટે રાત-દિવસ પ્રયત્ન કરતા રહેતા હતા. બધા મુનિવરો આચાર્યદેવની આજ્ઞા પ્રમાણે જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં રહીને પોતાની સમગ્ર શક્તિ લગાવીને નિષ્ઠાપૂર્વક એ કામને આગળ વધારી રહ્યા હતા. જાણે પ્રતાપ અને પ્રકાશ વેરતા સૂર્યની આસપાસ તેજસ્વી ગ્રહોનું એક વર્તુળ રચાઈ ગયું હતું. મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીની ઉંમર તો હજી નાની હતી, પણ શક્તિ, કાર્યસૂઝ અને ભાવનાની સંપત્તિ એમની વર્ધમાન હતી, એટલે એમનો પણ આ કાર્યમાં નોંધપાત્ર ફાળો હતો.

વિ. સં. ૧૯૫૦નું ચોમાસું જરામાં થયું. ચોમાસા પછી શ્રી ક્રાંતિવિજયજી મહારાજ તથા શ્રી વીરવિજયજી મહારાજ પટ્ટીથી વિહાર કરીને આચાર્ય મહારાજને વંદના કરવા જરા આવ્યા. મુનિ વલ્લભવિજયને આચાર્યશ્રીના પ્રીતિપાત્ર અને વિશ્વાસપાત્ર બનેલા જોઈને તેઓ ખૂબ રાજી થયા. એક દિવસ હસતાં હસતાં આત્મારામજી મહારાજે ક્રાંતિવિજયજી મહારાજને કહ્યું : “જોજો, મેં અહીં તૈયાર કરેલ સાધુઓને તમે ક્યાંક ગુજરાતમાં ઉપાડી જતા ! પંજબને માટે મેં એમને તૈયાર કર્યા છે, અને પંજબને એમની પાસેથી ઘણી આશા છે.”

બધા ભદ્રપરિણામી અને શાસનની પ્રભાવનામાં જ કૃતાર્થતા અનુભવનારા સંતો હતા. અને ગમે ત્યાં રહીને આત્મકલ્યાણ અને ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું જ એમનું જીવનવ્રત હતું. એટલે આવો કોઈ ભય તો હતો જ નહીં; પણ આચાર્ય મહારાજના આ શબ્દોમાં એમની પંજબની સંભાળ માટેની ચિંતા અને મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજી વગેરે મુનિવરો પ્રત્યેની આશાભરી લાગણીનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકાય છે. વિ.સં. ૧૯૫૧નું ચોમાસું અંબાલામાં કયું.

૯

ન્યોતિર્ધરનો અંતિમ આદેશ

શ્રી આત્મારામજી મહારાજ જૈન સંઘના એક સમર્થ સંઘનાયક હતા, એટલે તેઓના રોમરોમમાં જૈન સંઘના અભ્યુદયની ભાવના ધબકતી હોય એ સ્વાભાવિક છે. વળી, તેઓ આગામી યુગનું સ્પષ્ટ દર્શન કરી શકતા હતા. ન ધર્મો ધાર્મિકૈર્વિના । -ધર્મ પોતાનું અસ્તિત્વ એના અનુયાયીઓમાં જ ટકાવી શકે છે, એ વાતનું હાર્દ તેઓશ્રી બરાબર સમજતા હતા.

અંગ્રેજોના શાસનકાળ દરમ્યાન ક્રાંતિ કહી શકાય એટલું વ્યાપક પરિવર્તન સમાજવ્યવસ્થામાં પ્રવેશી ગયું હતું; અને પોતાના વર્ચસ્વને ટકાવી રાખવા માટે દરેક વર્ણુ, જ્ઞાતિ અને સમાજે વ્યાપક વિદ્યાધ્યયનનો આશ્રય લીધા વગર ચાલવાનું ન હતું. અગમચેતી વાપરીને આ દિશામાં વહેલાં પ્રયત્નશીલ થનાર સમાજ વહેલો શક્તિશાળી અને સમૃદ્ધ બની શકવાનો હતો : આત્મારામજી મહારાજની ચક્રાર બુદ્ધિએ આ વાત બરાબર સમજી લીધી હતી. અને તેથી જ જૈન સમાજ વિદ્યાસાધનામાં પછાત ન રહેતાં પ્રગતિશીલ બને એવી એમની તીવ્ર ઝંખના હતી, અને પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં એ માટે પ્રયત્ન કરવાની એમની તમન્ના પણ હતી.

સમાજ તથા વ્યક્તિના વિકાસને માટે જેમ એક બાબુ દેવમંદિરોની જરૂર હતી, તેમ બીજી બાબુ સરસ્વતીમંદિરોની પણ એટલી જ જરૂર હતી, એ સહસ્ય તેઓ બરાબર જાણતા હતા. જિનમંદિરોની સ્થાપના અને પ્રતિભાઓની પ્રતિષ્ઠા દ્વારા જૈન સંઘની ધર્મશ્રદ્ધાને પરિમાર્જિત અને સ્થિર કરવાનું એક યુગકાર્ય સારી રીતે પૂરું થયું હતું. અને હવે ઠેર ઠેર સરસ્વતી-મંદિરોની સ્થાપના કરીને જૈન સંઘના વ્યક્તિત્વને વધારે તેજસ્વી બનાવવાનું બીજું યુગકાર્ય સામે આવીને ઊભું હતું.

આ સમાજહિતૈષી આચાર્યશ્રીની વિદ્યાપ્રસારની તીવ્ર ઝંખનાનો કંઈક ખ્યાલ 'નવયુગનિર્માતા' ગ્રંથમાંના (પૃ. ૪૦૯) નિમ્ન પ્રસંગ ઉપરથી પણ મળી રહે છે. એ યાદગાર પ્રસંગ કહે છે-

“ જ્યારે આચાર્યશ્રી (વિ. સં. ૧૯૫૨માં) લુધિયાનામાં બિરાજતા

હતા ત્યારે એમના શ્રદ્ધાળુ એક ક્ષત્રિયે કહ્યું : ‘આપ મંદિરો બનાવરાવી રહ્યા છો એ સારું છે, પરંતુ એની શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજન કરનારાઓ પેદા કરવા માટે આપે સરસ્વતી-મંદિરોની સ્થાપના તરફ પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ.’ આના જવાબમાં આચાર્યશ્રીએ ફરમાવ્યું કે ‘પ્રિય ભાઈ, તમારું કહેવું સાચું છે; હું પણ આ વાત સમજું છું. પરંતુ સૌપહેલાં આમની-શ્રાવકોની શ્રદ્ધાને સ્થિર કરવા માટે આ મંદિરોની જરૂર હતી; તેથી એ કામ તો હવે પ્રાયઃ પૂરું થઈ ગયું છે; અને એમાં જે કંઈ ખામી છે તે પણ ધીમે ધીમે પૂરી થઈ જશે. હવે હું સરસ્વતી-મંદિરોની સ્થાપના તરફ જ વિશેષ ધ્યાન આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ. આને માટે આખા પંજબમાં ગુજરાનવાલા જ વધારે ઉપયોગી થઈ શકે એમ છે. હવે હું એ બાબુ જ વિહાર કરી રહ્યો છું. જે આયુષ્યે સાથે આપ્યો તો વૈશાખ મહિનામાં સનખતરાની પ્રતિષ્ઠા કરીને સીધો ગુજરાનવાલા પહોંચીશ અને પહેલાં આ કામને જ હાથ ધરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.”

લુધિયાનામાં ઉપરનો પ્રસંગ બન્યો તેના આગલે વર્ષે, અંબાલાથી વિ. સં. ૧૯૫૧ના ભાદરવા સુદિ ૧૩ ને સોમવારના રોજ, શ્રી આત્મારામજી મહારાજે, મુંબઈમાં શેઠ શ્રી ફકીરચંદ્ર રાયચંદ્ર આદિ સકળ સંઘ ઉપર ખામણાનો પત્ર લખતાં, મુંબઈમાં જૈન કોલેજ સ્થાપવાની વાત અંગે પોતાની ખુશાલી દર્શાવતાં લખ્યું હતું કે—

“ શહેર અંબાલા—પુણ્યપાદ શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૮ શ્રીમદ્ વિજયનંદ-સૂરીશ્વરજી (આત્મારામ) મહારાજજીના તરફથી ધર્મલાભ વાંચજો—

“ મુંબઈ બંદર—શ્રાવક પુણ્યપ્રભાવક દેવગુરુભક્તિકારક શેઠ ફકીર-ચંદ્ર પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ્રજી વિગેરે સકળ શ્રીસંઘ યોગ્ય.....

“ પ્રથમ હોમને અમરચંદ્ર પિ. પરમારના કાગળથી સમાચાર મળ્યા હતા કે ‘અત્રે શ્રીસંઘની એક જૈન કોલેજ ખોલવાની મરજી થઈ છે અને તેના ફંડને માટે ગોઠવણ પણ થવા લાગી છે, હેવું માલુમ પડ્યું છે.’ આ વાત વાંચી હમારા દિલમાં એટલો ઉત્સાહ પેદા થયો હતો કે તે જ્ઞાની મહારાજજી જાને છે; પરંતુ હવે તે વિચાર પરિપૂર્ણ કરી હમારા ઉત્સાહને વૃદ્ધિ કરશો તથા જૈનધર્મનો ઝંડો ફરકાવશો. આપના જેવાં નરરત્નો શ્રીસંઘમાં વિદ્યમાન છે, જે ધારે તે કરી શકે એમ છે, માટે

કામ પૂરું કરી જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરી જૈનધર્મનાં અસલ તરવો પ્રકાશ કરશો, એ જ વારંવાર હમારું કહેવું તથા લખવું છે.”

(‘આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસુરિ સ્મારકગ્રંથ,’ પૃ. ૩૭)

જૈન સંઘમાં જ્ઞાનોપાસનાની અભિવૃદ્ધિ થાય અને એ દ્વારા શ્રીસંઘનો અભ્યુદય થાય એ માટે આચાર્યશ્રીની ઝંખના કેટલી તીવ્ર હતી તે આ ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે.

મુનિ વલ્લભવિજયજી આ બધા પ્રસંગોના સાક્ષી હતા. વળી, દાદા-ગુરુના જ્ઞાન અને ચારિત્રના તેજથી શોભતા વ્યક્તિત્વને અને એમના જૈન સંઘના અભ્યુદય માટેના ઉદાર વિચારોને ઝીલીને આ નવયુવાન મુનિ પોતાનું જીવનઘડતર અને વિચારઘડતર કરી રહ્યા હતા. અને એ રીતે દાદાગુરુની મંગળમય ભાવનાઓને સંકળ કરવા માટે જાણે તેઓ પોતાની જાતને સજ્જ કરી રહ્યા હતા. જૈન સંઘમાં પ્રવર્તતા અજ્ઞાન અને કુસંપ મુનિ વલ્લભવિજયજીને પણ ખટકવા લાગ્યાં હતાં. એમનું અંતર જાણે ક્યારેક પૂછી બેસતું : કેવો ઉત્તમ ધર્મ અને કેવો સમર્થ સંઘ ! અને એની આ કેવી અવદશા !

જૈન સંઘમાં સરસ્વતી-મંદિરોની સ્થાપના કરવાની પોતાની ઝંખનાને પૂરી કરવા શ્રી આત્મારામજી મહારાજ વિ. સં. ૧૬૫૨ (હિંદી ૧૬૫૩)ના ચોમાસા માટે ગુજરાનવાલા પધાર્યા. પરંતુ, કમનસીબે, આચાર્ય મહારાજશ્રી પોતાના આ મનોરથોને મૂર્ત કરવાનો સક્રિય પ્રયત્ન કરે તે પહેલાં જ, વિ. સં. ૧૬૫૨ (હિંદી ૧૬૫૩)ના જેઠ સુદિ સાતમની પાછલી રાત્રે, ગુજરાનવાલામાં, તેઓનો સ્વર્ગવાસ થયો; અને જ્ઞાનવિસ્તારના એમના મનોરથો અધૂરા રહી ગયા !

પરંતુ કાળધર્મ પામવાની થોડીક ક્ષણો પહેલાં જ, મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજી, જેઓ આચાર્યશ્રીના શિષ્યના પ્રશિષ્ય થતા હતા, અને જેમના ઉપર આત્મારામજી મહારાજને અપાર હેત અને શાસનના ઉજ્જવળ ભાવી માટે અખૂટ આશા-શ્રદ્ધા હતી, એમની સાથેના અતિમ વાર્તાલાપમાં પણ આચાર્ય મહારાજે સરસ્વતી-મંદિરો બનાવવાની પોતાની ભાવનાનું પુનરુચ્ચારણ કર્યું હતું. આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં ‘નવયુગનિર્માતા’ પુસ્તક (પૃ. ૪૧૧)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે-

“તમને સૌને મારું છેલ્લું વિવેકન એ જ છે કે મારાં અધૂરાં રહેલાં

કામ તમે પૂરાં કરવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરજો અને આપસમાં સુમેળ રાખજો.....કેટલીક ક્ષણો પછી એમણે આંખો ઉઘાડી અને સામે ખેડેલા સાધુઓ તથા શ્રાવક તરફ નજર નાખી; અને આ સેવકને ખોલાવીને કહ્યું : 'વલ્લભ ! લુધિયાનામાં થયેલી વાત યાદ છે?' મેં શંકાયેલા સ્વરે જવાબ આપ્યો : 'હા ગુરુદેવ, બરાબર યાદ છે.' ગુરુદેવે કહ્યું : 'એનું પૂરેપૂરું ધ્યાન રાખજો. જ્ઞાન વિના લોકો ધર્મને નહીં સમજી શકે. 'બહુ સારું ગુરુદેવ !' પરંતુ હું આટલું કહી શક્યો એટલામાં તો 'લ્યો ભાઈ, હવે અમે રવાના થઈએ છીએ અને સૌને ખમાવીએ છીએ; ઠક અહીંન'— એટલું કહીને તેઓ સદાને માટે અંતર્ધાન થઈ ગયા !''

યુગદ્રષ્ટા જ્યોતિર્ધરનું જીવન સાઠે વર્ષે સંક્રાંતિ થયું ! પણ એમના આ અંતિમ આદેશમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય જેવાં સરસ્વતી-મંદિરોની સ્થાપનાનાં ચેતનવંતાં ખીજો છુપાયાં હતાં. વળી, પોતાની પાછળ પંબળના જૈન સંઘની અને એની ધર્મશ્રદ્ધાની સંભાળ રાખવાનો આદેશ તો મુનિ વલ્લભવિજયજીને પહેલાં જ મળી ચૂક્યો હતો.

દાદાગુરુની આવી ભાવનાનાં ખીજોમાં કર્તવ્યનિષ્ઠાનાં ખાતર-પાણી નાખીને મુનિ વલ્લભવિજયજીએ એ ભાવનાને સવાઈ રીતે સફળ બનાવી હતી, એ વાતની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

આમ જ્યેષ્ઠએ તો, મુનિ વલ્લભવિજયજી આત્મારામજી મહારાજના શિષ્ય મુનિ લક્ષ્મીવિજયજીના શિષ્ય મુનિ હર્ષવિજયજીના શિષ્ય હતા. પણ અંતરનો સ્નેહતાંતુ ક્યારેય નજીકના કે દૂરના સગપણની ખેવના કરતો નથી; અંતર આધમેળે જ પોતાના સ્નેહભાજનને શોધી લે છે. વડદાદા-ગુરુ શ્રી આત્મારામજી મહારાજની અવિરત સેવા કરીને મુનિ વલ્લભવિજયજી એમના અપાર વાત્સલ્યના અધિકારી બની ગયા હતા.

આવા મહાન યુગદ્રષ્ટા જ્યોતિર્ધરની સેવા કરવાનો અને એમના સાંનિધ્યમાં રહેવાનો લાભ તો મુનિ વલ્લભવિજયજીને માત્ર ૮-૯ વર્ષ જ મળ્યો હતો; પણ જાણે એ બે આત્માઓ જુગજુગજૂની ધર્મસગાઈની પવિત્ર ગાંઠે બંધાયેલા હોય એવી એકરૂપતા એમની વચ્ચે પ્રવર્તતી હતી. આત્મારામજી મહારાજને મુનિ વલ્લભવિજયજીની કાર્યશક્તિ, કાર્યનિષ્ઠા, શાસનભક્તિ, સૂઝ અને શાણપણમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી; તેથી તો એમણે પંબળની ધર્મભક્તનું જાતન કરવાનું અને ઠેર ઠેર સરસ્વતી-મંદિરોની

સ્થાપના કરવાનું યુગકર્તવ્ય એમને લખાવ્યું હતું—બાણે એમ કરીને તેઓએ એમને પોતાના સંદેશવાહક કે ધર્મપ્રતિનિધિ જ નીમ્યા હતા.

મુનિ વલ્લભવિજયજીએ પણ પોતાના શિરછત્રે પોતાના શિરે નાખેલી આ જવાબદારીને પૂરેપૂરી અદા કરી ખતાવીને પોતાના જીવનને કૃતાર્થ બનાવ્યું હતું અને શાસનની તેમ જ સમાજની શોભા અને શક્તિમાં ઘણો વધારો કરી ખતાવ્યો હતો.

મુનિ વલ્લભવિજયજી પોતાના દાદાગુરુના યુગકાર્યને આટલી સારી રીતે પાર પાડી શક્યા, એનું મુખ્ય કારણ તેઓની પોતાના દાદાગુરુ પ્રત્યેની અનન્ય આસ્થા અને લક્ષિત હતું. તેઓએ દાદાગુરુને ચરણે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પિત કર્યું હતું; અને પોતાનાં માતા, પિતા, ગુરુ અને જીવનનું સર્વસ્વ પોતાના દાદાગુરુને જ માન્યા હતા. આ અંગે એક પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે.

શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સ્વર્ગવાસ પછી કોઈક વિધ્નસંતોષીએ, એમના કાળધર્મના કારણ અંગે કંઈક અફવા ઊભી કરીને વિધ્ન ઊભું કર્યું. પોલીસે તપાસ હાથ ધરી. મુનિ વલ્લભવિજયજીએ, ગુરુવિયોગના અસહ્ય દુઃખ ઉપર મનનું ઢાંકણ મૂકીને, પોલીસ અધિકારીને સ્વસ્થતાથી સાચા અને સંતોષકારક જવાબ આપ્યા. અને એ નકલી સંકટનું વાદળ વીખરાઈ ગયું.

આ પ્રસંગે મુનિ વલ્લભવિજયજીની ઝાળખ અંગે પોલીસ અધિકારી અને મુનિશ્રી વચ્ચે જે સવાલ-જવાબ થયા તે બાણવા જેવા છે :

પોલીસ અધિકારીએ પૂછ્યું : “ તમારું નામ શું છે ? ”

મુનિશ્રીએ કહ્યું : “ વલ્લભવિજય. ”

સવાલ : “ તમારા પિતાનું નામ ? ”

જવાબ : “ આત્મારામજી મહારાજ. ”

સવાલ : “ માતાનું નામ ? ”

જવાબ : “ આત્મારામજી મહારાજ. ”

સવાલ : “ ગુરુનું નામ ? ”

જવાબ : “ આત્મારામજી મહારાજ ? ”

સવાલ : “ તમે આ શું બોલો છો ? ”

જવાબ : “ હું ઠીક બોલું છું. મારા માટે માતા, પિતા, ગુરુદેવ જે કંઈ કહેો તે એક જ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ છે. ”

ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ.....ત્વમેવ સર્વ મમ દેવદેવ ! —નો સમ-
પણુભાવનો ઉમદા આદર્શ પોતાના દાદાગુરુ પ્રત્યે જીની જાણુનાર મુનિ
વલ્લભવિજયજીનું જીવન અને કાર્ય યશનામી અને સફળ થાય એમાં શી
નવાઈ ?

૧૦

સાધના

સાધનું પહેલું કામ પોતાની જાતને સુધારવાનું. પોતાની જાતને
સુધાર્યા વગર ખીજને સુધારવાની અને જગતનું ભલું કરવાની વાત એ
કેવળ ઝાંઝવાનાં નીર જેવી નિરર્થક સમજવી.

પોતાની જાતને સુધારવી એટલે પોતાના અંતરમાં રહેલા દોષોને
દૂર કરવા. રાગ-દ્વેષ, કષાયો, કામનાઓ અને વાસનાઓને લીધે જીવ ન
કરવાનાં કામ કરે અને પોતાની જાત ઉપર કર્મનો મળ ચડાવ્યા જ કરે.
એનું નામ સંસાર.

પોતાની જાતને સુધારવા—નિર્મળ કરવા—સાધુ તપ કરે, જપ કરે,
ધ્યાન કરે, ઈંદ્રિયોને સંયમમાં રાખે, વ્રત-નિયમ પાળે, કષ્ટોને અદીન-
ભાવે સહન કરે અને જ્ઞાન અને ચારિત્રની સાધનાથી પોતાના ચિત્તને
ઉજ્જ્વળ બનાવીને આત્મશક્તિને પ્રગટ કરે. એ જ મોક્ષનો માર્ગ.

મુનિ વલ્લભવિજયજી મોક્ષમાર્ગના યાત્રિક હતા. એમનો પૂર્વનો
સંસ્કાર જ કંઈક ત્યાગ-વૈરાગ્યનો હતો. ધર્મપરાયણ માતાએ એને
સતેજ કર્યો. અને ધર્મશૂર દાદાગુરુના સત્સંગે એ સંસ્કારને દઢ બનાવ્યો.
મુનિ વલ્લભવિજયજી સમતા—સમભાવની સાધના કરી આ યુગના શ્રમણશ્રેષ્ઠ
બની ગયા.

ભગવાન મહાવીરનો સાધુવેશ સંસાર વધારવા નહીં પણ ઘટાડવા
માટે ધારણ કર્યો છે, એ ભવભીરુતાની ભાવના એમના રોમ રોમમાં

વસી હતી. તેથી તેઓની નાની કે મોટી પ્રત્યેક ધર્મક્રિયા અને સંઘ-કલ્યાણ કે લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાં સમતા, પાપભીરુતા અને અપ્રમતતા એટલે કે આત્મન્નૃતિનો પ્રકાશ વિસ્તરી રહેતો, અને એમને સત્ય-સેવાને સાચે માર્ગે દોરતો.

દીક્ષા લઈને તરત જ તેઓ સાધુધર્મના પાલનમાં દૃઢચિત્ત બની ગયા હતા. તપ, ત્યાગ, સંયમની અભિવૃદ્ધિ કરે એવી ધર્મક્રિયાઓ તરફની તેઓની અભિરુચિ જિંદગીની છેલ્લી પણ સુધી એવી ને એવી સતેજ રહી હતી. અને અધ્યયન-અધ્યાપન અને સંઘસેવા તથા લોકસેવાનો યજ્ઞ તો સતત ચાલતો જ રહેતો હતો.

મુંબઈમાં ૮૪ વર્ષની જઈફ ઉંમરે, છેલ્લી ગંભીર માંદગીના બિચાનેથી પછ, દાદાનાં દર્શન કરવા છેક શત્રુંજય પહોંચવાની તીવ્ર ઝંખના અને ઊગતી ઉંમરથી જ રસત્યાગ કરીને જીભના સ્વાદ ઉપર વિજ્ય મેળવવાનો પ્રયત્ન તેઓની આત્મલક્ષી ધર્મસાધનાની સાક્ષી પૂરે છે.

ખાન-પાનમાં દસ વાનગીઓથી વધુ ચીજોનો ઉપયોગ નહીં કરવાનો એમનો નિયમ હતો; અને એમાં પણ બને તેટલી ઝાઘી ચીજોથી દેહને દાપું આપીને કાયાથી ધારું કામ લેવાને એમનો પ્રયત્ન રહેતો. સ્વાદ-વૃત્તિ ઉપર કાણુ મેળવવામાં તેઓ એક પ્રકારનો આંતરિક આહ્વાદ અનુભવતા.

વિ. સં. ૧૯૭૭માં ખીકાનેરથી પંબળ પહોંચવા માટે એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જ્યાં સુધી પંબળના ઢોઈ મોટા શહેરમાં ન પહોંચી શકાય ત્યાં સુધી રોજ એકાસણું કરવું, અને ખાન-પાનમાં આઠ ચીજોથી વધુ ચીજોનો ઉપયોગ ન કરવો. શાસન કે સંઘનું ઢોઈ પણ કાર્ય હોય, એ પૂરું કરવાની શ્રીસંઘને પ્રેરણા આપવા માટે પોતાના આહારની ચીજો ઉપર નિયંત્રણ મૂકવું એ તેઓને માટે સહજ બની ગયું હતું. આવા તો અનેક પ્રસંગો તેઓના જીવનમાં મળી આવે છે.

ખીકાનેરથી પંબળમાં હોશિયારપુર પહોંચ્યા અને મુનિ વલ્લભ-વિજયજીની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ. પણ વળી તેઓને થયું કે જો એક વખતના આહારથી કામ ચાલતું હોય તો બે વાર શા માટે લેવો? અને એમણે પર-પડ વર્ષથી ઉંમરે ફરી પાછાં એકાસણું શરૂ કર્યાં.

પછી એમને થયું કે એક ઉપવાસ તો કરી શકાય છે; પણ હવે

બે ઉપવાસ (છટ્ઠ) અને ત્રણ ઉપવાસ (અઠ્ઠમ) કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ—આત્માની શક્તિ તો ભગવાને અનંત કહી છે. અને હોશિયાર-પુરના ચોમાસામાં એમણે ચૌદસ-પૂનમ અને ચૌદસ-અમાસનો છટ્ઠ કરવાની શરૂઆત કરી. અને પશુસાણુમાં અઠ્ઠમની તપસ્યા કરીને કટપસૂત્રનું વાચન પણ કર્યું. એમને વિશ્વાસ બેઠો કે માનવી સંકટપળળથી ધારે એટલું તપ કે કામ કરી શકે છે. જિંદગીની પળેપળનો સદુપયોગ કરી લેવાનો ઉત્સાહ આવા વિશ્વાસમાંથી જ મળે છે.

પણ પછી તો જેમ લાભ વધે એમ લોભ વધે એવું થયું. અઠ્ઠમમાં મળેલી સંકળતાથી મુનિ વલ્લભવિજયજીએ વિચાર્યું : ત્રણ ઉપવાસ થઈ શક્યા તો ચાર કેમ ન થઈ શકે? અને એમાં પણ એમને સંકળતા મળી.

ઉપરાંત, અહીં તેઓએ બાર તિથિનું મૌન રાખવાં માંડ્યું. અને અનેક સૂત્રાનો મનન-ચિંતનપૂર્વક સ્વાધ્યાય કર્યો. બાહ્ય અને આભ્યંતર તપના આશ્રયથી મુનિ વલ્લભવિજયજીની આંતરિક સંપત્તિમાં ચૌર વધારો થયો.

પણ તેઓના ગુરુભક્ત શિષ્ય પંન્યાસ શ્રી લલિતવિજયજીને લાગ્યું કે ગુરુજી તો શરીરની શક્તિ-અશક્તિની જોવના કર્યા વગર વધુ ને વધુ આકરી તપસ્યા કરવા તરફ વળી રહ્યા છે. શાસનના હિતને ધ્યાનમાં લઈને એમને એમ કરતાં રોકવા જોઈએ. અને એક દિવસ એમણે લાગણીભીના શબ્દોમાં વિનિતિ કરતાં કહ્યું કે, “આપે ફરી એકાસણું કરવાં શરૂ કર્યાં છે, પણ ચોમાસું પૂરું થયા પછી એને આગળ ચાલુ ન રાખશો, અને વધારે તપસ્યા કરવા ઉપર ભાર ન આપશો; કારણ કે આપનું શરીર વધુ તપસ્યાનો ભાર ઝીલી શકે એવું નથી.”

મુનિ વલ્લભવિજયજીએ એવા જ વાત્સલ્યભર્યા શબ્દોમાં પોતાના શિષ્યનું સમાધાન કરતાં કહ્યું : “લલા માણસ, તપસ્યાને નામે મને શા માટે બદનામ કરે છે? મારાથી તપસ્યા થાય છે જ ક્યાં? જેઓ તપસ્યા કરે છે, એમને ધન્ય છે. મારા એકાસણાથી તું નારાજ છે, તો ચોમાસા સુધીની મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થાય, તે પછી નિરંતર એકાસણું નહીં કરું, પણ મારું ચાલશે ત્યાં સુધી છટ્ઠ મેં નહીં રાખું. આઠમ-ચૌદસે ઉપવાસ-એકાસણું કરું છું એ કરતો રહીશ, બાકીના દિવસોમાં બે વખત આહાર લેતો રહીશ.”

તપસ્વીઓ તરફ કેવો આદર અને પોતાની કેવી લઘુતા !

વળી, ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન-અધ્યાપન એ તેઓનો જીવનરસ હતો. અને એની પાછળની એમની દષ્ટિ ઉદાર, સત્યશોધક અને ગુણગ્રાહક હતી. એટલે એમાં ડૂબકી મારતાં સત્ય અને સમતાનાં કંઈક મૌકિતિક મળી આવતાં, અને સંયમસાધનાને કૃતાર્થ યનાવતાં.

બાકી તો સંકુચિત દષ્ટિ અને કદાચહી બુદ્ધિથી ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવામાં આવે તો એ જ શાસ્ત્રો પોતાનું અને ખીજનું ભલું કરવાને બદલે બંનેના હિતનો નાશ કરવામાં શસ્ત્રની ગરજ સારે છે, અને સાધકના માર્ગને અંધકારમય બનાવી દે છે. ધર્મના નામે પંથવાદ અને પક્ષાંધતા એમાંથી જ જન્મે છે. પણ મુનિ વલ્લભવિજ્યજીને એ માર્ગ મંજૂર ન હતો.

એમ લાગે છે કે તપસ્યા કરતાં કરતાં હૃદય શુષ્ક ન બની જાય અને મન કડોર, કટુ કે ક્રોધી ન બની જાય એનું મુનિ શ્રી વલ્લભવિજ્યજી હમેશાં ધ્યાન રાખતા. સાથે સાથે ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન ચિત્તને નત્રાતિનત્ર અને વિશાળ બનાવવાને બદલે અભિમાની, સંકુચિત અને કદાચહી ન બનાવી મૂકે એની પણ તેઓ પૂરી જાગૃતિ રાખતા.

આને લીધે જ જેમ જેમ તેઓની સંયમયાત્રા આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેઓનું અંતર વધુ ને વધુ સંવેદનશીલ, કરુણાપરાયણ અને વિશાળ બનતું ગયું, અને સંસારના બધા જીવો સાથે તાદાત્મ્ય-એકરૂપતા (આત્મૌપમ્ય) અને મિત્રતાની મંગલકારી લાગણી અનુભવી રહ્યું.

તેઓ જીવનભર કુસંપને કે વૈરવિરોધને દૂર કરીને સંપ અને એકતાની સ્થાપના કરવાનો, દીન-હીન-ગરીબોના બેલી બનવાનો, સમાજનો ઉત્કર્ષ સાધવાનો, ધર્મની જગલહાણુ કરવાનો, વિદ્યાનો પ્રસાર કરવાનો અને દેશનું ભલું કરવાનો અવિરત પુરુષાર્થ કરીને એક સાચા ધર્મનાયક અને આદર્શ લોકગુરુ બની શક્યા અને ગમે તેવી ઉશ્કેરણીના પ્રસંગે પણ સમતાને અખંડિત રાખી શક્યા તે આ ગુણવિભૂતિને કારણે જ. સાચે જ, તેઓની આંતર સંપત્તિ અપાર હતી.

આમ જોઈએ તો, મુનિ વલ્લભવિજ્યજીનું જીવનધ્યેય પોતાના દાષોને દૂર કરીને પોતાનું આત્મકલ્યાણ કરવાનું હતું, અને એટલા માટે જ એમણે માતાની ધર્મઆજ્ઞાને શિરે ચડાવીને ત્યાગધર્મનો સ્વીકાર

કર્ષો હતો. પણ એમનો ભાવી યોગ જૈન શાસનના ઉત્કર્ષના નિમિત્ત બનવાનો હતો. એટલે સંયમની નિર્મળ આરાધનાની સાથે સાથે જ એમને, દાદાગુરુ શ્રી આત્મારામજી મહારાજની તેજસ્વી રાહબરી નીચે, એક સમર્થ અને જવાબદાર સંઘનાયક બનવાની તાલીમ, વગર માગ્યે, મળવા લાગી; અને એક એકથી ચડિયાતી જવાબદારીને પૂરી કરવાની કોઠાસૂઝ અને શક્તિ એમનામાં પ્રગટ થતી ગઈ.

પછી તો એક બાબુ સાધુજીવનના પાયા કે સાધ્યરૂપ અનાસક્તિ કે નિર્મેહવૃત્તિનું તેજ જીવનમાં પ્રગટતું ગયું અને ખીજી બાબુ જગતના જીવોના સુખ-દુઃખ સાથે સહાનુભૂતિની લાગણી સંઘાતી ગઈ. પરિણામે મુનિ વલ્લભવિજયજીને માટે આપકલ્યાણ અને જગકલ્યાણ એકરૂપ બની ગયાં; જગતના જીવોના કલ્યાણમાં તેઓને આત્મકલ્યાણનાં દર્શન થવા લાગ્યાં. અને તેઓ લોકોપકારક ધર્મગુરુપદના સાચા અધિકારી બની ગયા.

આવી હતી એ મુનિવરની સાધના.

એ સાધનાની ફલશ્રુતિનો ટૂંકમાં સાર સમજવતાં તેઓએ કહ્યું :
“મારા જીવનના ત્રણ મુખ્ય આદર્શો : એમાં પહેલું, આત્મસંન્યાસ; ખીજું, જ્ઞાનપ્રચાર અને ત્રીજું, શ્રાવક-આવિકાઓનો ઉત્કર્ષ.”

દુઃખી જનોની સેવાના મહિમાથી પ્રેરાઈને જ્યારે કોઈ ભકતે ભગવાન પાસે એવી પ્રાર્થના કરી કે—“હે પ્રભુ, મને ન રાજ્યની ઝંખના છે, ન સ્વર્ગલોકની કે ન મોક્ષની. દીન-દુઃખી પ્રાણીઓના દુઃખને દૂર કરી શકું એ જ મારી ઝંખના છે.”

—આ વાંચીને દેખીતી રીતે તો કોઈને એમ જ લાગે કે પોતાના ઇષ્ટ-દેવ પાસે આવી માગણી કરવામાં ભકતે રાજ્ય, સ્વર્ગ અને મોક્ષની અવ-ગણના કરી છે. પણ જરા ઊંડે ઊતરીને આ કથનનું હાર્દ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ તો એમ લાગ્યા વગર નહીં રહે કે દીન-દુઃખીની સેવા કરવામાં રાજ્ય, સ્વર્ગ કે મોક્ષ જેવું સુખ આપમેળે જ મળી જવાતું છે, એવો આત્મવિશ્વાસ એ કથનમાં યુજે છે.

લોકકલ્યાણ અને આત્મકલ્યાણ વચ્ચે એકરૂપતા સ્થાપીને પ્રવૃત્તિ-માર્ગ અને નિવૃત્તિમાર્ગ વચ્ચે સમન્વય સાધી બતાવનાર આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીના જીવનમાં પણ આ આત્મવિશ્વાસનો જ રણકો સાંભળવા મળે છે.

તીર્થંકર ભગવાને પણ કહ્યું છે કે : જે ગિલાળ પડિયરૂં સે ધન્ને—
જે દુઃખીઓની સેવા કરે છે તે ધન્ય છે.

અહિંસા, સંયમ અને તપસ્યામય જીવન જીવી જાણ્યાનો આ જ
સાર છે.

૧૧

સમતા

ભગવાને કહ્યું છે કે, ‘સમતાથી જ શ્રમણ બની શકાય છે (સમયાણ
સમણો હોઈ—શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર)’.

જે સાધક પોતાના જીવનમાં સમભાવને ન કેળવી શકે તે સાચો
શ્રમણ ન બની શકે.

કોઈ નિંદા કરે કે સ્તુતિ કરે, કોઈ ક્રોધ કરે કે સ્નેહ દર્શાવે, કોઈ
તિરસ્કાર કરે કે માન આપે, સુખ આવી પડે કે દુઃખ આવી પડે—એ
બધાંની વચ્ચે હિમાલયની જેમ સ્થિર અને સ્વસ્થ રહેવાની કળા, એનું
નામ સમતા. ‘સ્થિતપ્રજ્ઞનું’ અને ‘વીતરાગનું’ પણ એ જ લક્ષણ.

મુનિ વલ્લભવિજયજી શ્રમણધર્મના ઉપાસક બન્યા હતા. સમતાની
પ્રાપ્તિ એ એમની સાધનાનું ધ્યેય હતું. અને એ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવામાં
એમને સફળતા મળી હતી.

થોડાક પ્રસંગો જોઈએ.

છેલ્લાં ત્રણ (વિ. સ. ૨૦૦૮, ૨૦૦૯ અને ૨૦૧૦નાં) ત્રણ ચોમાસાં
આચાર્યશ્રીએ મુંબઈમાં કર્યાં હતાં. મુંબઈમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે બંને
આંખોનાં તેજ વિલાઈ ગયાં હતાં. અને ૮૧ વર્ષની કાયા ઘડપણુના લીધે
ડોલવા લાગી હતી. અને છતાં સંઘસેવા અને જનસેવાની ભાવનામાં
જરાય ખામી આવવા પામી ન હતી.

તેઓએ વિચાર્યું : જો કંઈ શેષ આયુષ્ય છે, એમાં જુદાં જુદાં
સ્થાનોના સંઘોનાં દર્શન કરીને એમને ભગવાનની વાણી સંભળાવવાનો
લાભ લઈ લેવો જોઈએ.

અને આચાર્યશ્રીએ ડોળીનો ઉપયોગ કરીને મુંબઈના લત્તે લત્તે ફરવા માંડ્યું. અને પોતાની ધર્મદેશના હજારો ઓતાઓ સુધી સારી રીતે પહોંચી શકે એ માટે એમણે હિંમત અને દૂરદેશી દાખવીને લાઉરૂપીકરનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. આની શરૂઆત તો કોન્કર-સના કાલના અધિ-વેશનથી જ કરી દીધી હતી.

સંઘનો કટ્ટર રૂઢિચુસ્ત અને જુનવાણી વર્ગ આચાર્યશ્રીના આ નવા પગલાને પચાવી ન શક્યો અને એણે આચાર્યશ્રીની સામે વિરોધનો વટોળ ખડો કરી દીધો.

અશિષ્ટ અને અશ્લીલ ભાષામાં આક્ષેપોથી જિભરાતી પત્રિકાઓ પ્રગટ કરવી એ જૈન સંઘને લાંબા વખતથી સદી ગયેલી કુટુંબ છે. જરાક વિરોધ થયો કે વાંકું પડ્યું કે હેન્ડગિલબાજી જમી પડી જ સમજો ! અને એમાં જો આક્ષેપોની સામે પ્રતિઆક્ષેપો થવા લાગે, એટલે તો પછી પૂછવું જ શું ? જાણે અશ્લીલ શબ્દો અને હલકા ભાવોની દુર્ગંધથી આખું વાતાવરણ ગંધાઈ ઊઠે !

આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીની સામે પત્રિકાઓ પ્રગટ થવા માંડી. એ વખતે તેઓની બંને આંખોનાં તેજ અંદર સમાઈ ગયાં હતાં. મુંબઈના આંખના નિષ્ણાત ડોક્ટરોએ મહારાજશ્રીની આંખો તપાસીને અભિપ્રાય આપ્યો કે ઓપરેશન કરવાથી આંખોનું અવરોધ ગયેલું તેજ ફરી પ્રગટ થશે. અને આંખે ઓપરેશન કરવાનું નક્કી થયું.

વિ. સં. ૨૦૦૮ના આસો સુદિ ત્રીજના દિવસે ઓપરેશન કરવાનું હતું. આચાર્ય મહારાજ એ વખતે મુંબઈમાં શ્રી ગોડીજીના ઉપાશ્રયમાં ખિરાજતા હતા. સવારના ગોડી પાર્શ્વનાથજીનાં દર્શન કરી ડોક્ટરને ત્યાં જવા માટે તેઓ નીચે આવ્યા. એવામાં એક ભાઈએ એમના હાથમાં એક હેન્ડગિલ મૂકીને કહ્યું : “સાહેબ, જુઓ તો ખરા, આમાં કેવા કેવા આક્ષેપો કર્યા છે ! આનો જવાબ આપવો જ જોઈએ”.

આચાર્ય મહારાજે જરાય વિચલિત થયા વિના શાંતિથી કહ્યું : “કાદવની સામે કાદવ ઉછાળવો એ આપણું કામ નહીં. આવી વાતની તો ઉપેક્ષા જ કરવી સારી. તમે બધા શાંત રહેજો અને પત્રિકાબાજીમાં પડશો નહીં. એ માર્ગ ધર્મનો નહીં પણ અધર્મનો છે. જેને એ માર્ગ

જાણી જોઈને જવું હોય એને કોણ રોકી શકે? પણ તમે કોઈ એવું કરશો નહીં”.

એક ખીજો પ્રસંગ :

વિ. સં. ૨૦૦૬ના કારતક સુદિ ખીજ (ભાઈખીજ)ના દિવસે આચાર્ય મહારાજના ૮૩મા જન્મદિવસ નિમિત્તે ભાયખલામાં સમારોહ રાખવામાં આવ્યો હતો, અને એ માટે વિશાળ મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો.

મંડપમાં આચાર્ય મહારાજનું પ્રવચન ચાલતું હતું અને મંડપનો એક છેડો આગમાં સપડાઈ ગયો. વહેમ ગયો કે આ કામ વિરોધી-એવું હોવું જોઈએ; એમના સિવાય આવું કામ ખીજું કોણ કરે? વાત આચાર્ય મહારાજના કાને આવી. એમણે કહ્યું : “મહાનુભાવો, જાણ્યા વગર કોઈના ઉપર આવું દોષારોપણ કરવું ઉચિત નથી. આ દિવાળીના દિવસો છે, એટલે કોઈ બાળકે ફટાકડો ફેડયો હોય અને એથી આગ લાગી હોય, એવું પણ બને”.

વાત ત્યાંથી જ અટકી ગઈ.

આ જ અરસામાં આચાર્ય મહારાજ ચોપાટીમાં બિરાજતા હતા અને એક ભાઈએ વિરોધનાં હેન્ડબિલો બહાર પડ્યાની વાત કરી.

આચાર્યશ્રીએ એમને સમબ્ધ્યું : “ભાઈ, જેની પાસે જે ચીજ હોય તે એ આપે. મારી બધા નવજીવાનો, આગેવાનો, વિચારકો અને ખીજ લોકોને એ જ ભલામણ છે કે અદેખાઈવાળા લોકોએ પ્રગટ કરેલી સાચા-ખોટા આક્ષેપોવાળી પત્રિકાઓ તમારા જેવામાં આવે તોપણ તમે શાંત રહેજો. મૂંગા રહેવાથી બધાં કામ સફળ થાય છે. એ બાપડા આપણાં પાપને ધુએ છે. અને હું તો એમની પણ સારી વાતનો સ્વીકાર કરીશ. તમારે ઉરકેરાઈ જવું ન જોઈએ. આપણે કોઈની સાથે કોઈ પણ બાબતમાં વાદવિવાદમાં પડવાનું નથી અને એ હેન્ડબિલોના જવાબમાં કોઈ હેન્ડબિલ પ્રગટ કરવું ન જોઈએ.”

વાત કરનારા સમજી ગયા.

વિ. સં. ૧૯૮૫ની વાત છે. ત્યારે આચાર્ય મહારાજનું ચોમાસું મુંબઈમાં હતું. જનતા એમના નિર્મળ વ્યક્તિત્વ અને હૃદયસ્પર્શી વાણીથી

ખૂબ પ્રભાવિત થઈ હતી. આ વખતે વિરોધીઓએ તેઓ વ્યાવહારિક શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવાનાં સાંસારિક કામો કરે છે, એવા આક્ષેપો કરીને એમની સામે અને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સામે વિરોધની પત્રિકાઓ પ્રગટ કરી. આ પત્રિકાઓથી આચાર્ય મહારાજના અનુરાગીઓ રોષે ભરાયા અને એનો જવાબ આપવા તૈયાર થઈ ગયા.

આચાર્યશ્રીએ એમને શાંત પાડવા અને કહ્યું : “ મહાનુભાવો, શાંતિ સુખ છે અને અશાંતિ દુઃખ છે. શાંતિમાં જ આપણું કલ્યાણ છે. લોકાના ખોટા કથન અને આક્ષેપોથી આપણે શા માટે ઉશ્કેરાઈ જવું ? જેઓનું કામ ખોટા આક્ષેપો કરવાનું અને સમાજમાં અશાંતિ ઊભી કરવાનું છે, તેઓ ભલે પોતાનું કામ કરે. આપણું કામ શાંતિ રાખવાનું છે, એટલે આપણે આપણું કામ કરવું જોઈએ. આગમાં ઘી નાખવાથી તેા ઊલટી એ વધુ ભડકી ઊઠે છે, પણ પાણી નાખવાથી એ શાંત થઈ જાય છે.”

લોકાના મનનું સમાધાન થયું. તેઓ શાંતિનું મહત્ત્વ સમજ્યા.

વિ. સં. ૧૯૬૮માં વડોદરામાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સમુદાયના સાધુઓનું સમ્મેલન ભરાયું. સમ્મેલનમાં મુનિ વલ્લભવિજયજીએ જે ઠરેલપણું, શાણપણુ અને દૂરદેશી દાખવ્યાં તેથી એમની પ્રશંસા થવા લાગી. વિરોધીઓને આ વાત ન ગમી.

એ વખતે લાલન-શિવજી પ્રકરણને લઈને જૈન સંઘમાં મોટા સંક્ષોભ ઊભો થયો હતો; અને સંઘમાં બે પક્ષ પડી ગયા હતા. શ્રી કૃતેહયંદલાઈ લાલન અને શ્રી શિવજીભાઈ ઉપર એવો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હતો કે એ બંનેએ પોતાના અનુરાગીઓ પાસે શત્રુજય તીર્થ ઉપર પોતાની પૂજા કરાવી હતી. એક પક્ષ આ આક્ષેપને સાચો માનતો હતો; બીજો પક્ષ એને ખોટા માનતો હતો.

સમ્મેલનના અધ્યક્ષ આચાર્ય શ્રી વિજયકમલસૂરિજી પહેલા પક્ષમાં હતા, અને પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી તથા મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજી બીજા પક્ષમાં હતા. પરિસ્થિતિ બહુ નાણુક હતી. જરાક સમભાવ ગુમાવ્યો અને ઉતાવળ કરી તેા આ મતભેદ સમુદાયમાં મતભેદ અને મનભેદ ઊભો કરીને સમ્મેલનને નિષ્ફળ બનાવી દે એવો ભય હતો.

પણુ પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજે તથા મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીએ ખૂબ ધીરજ અને સમતાથી કામ લઈને આચાર્ય શ્રી વિજય-

કમલસૂરિજી મહારાજનું મન જીતી લીધું. અને સમ્મેલનના ભંગનાં વાદળો વગર વરસ્યે વીંખાઈ ગયાં !

સાદડીમાં આંખનું ઓપરેશન કરાવ્યું, પણ તે નિષ્ફળ ગયું. એટલે એક જ આંખ ઉપર આધાર રાખવાનો અવસર આવ્યો. પણ એ સ્થિતિમાં ખીજી આંખનો થોડોક પણ સહારો હતો એટલે વિશેષ પરાધીનતાનું ધારણું ન હતું.

પણ કેટલાક વખત પછી પાલનપુરમાં ખીજી આંખમાં દુખાવો થઈ આવ્યો, અને એમાં તરત ઓપરેશન કરાવી લેવાની જરૂર ઊભી થઈ. ઓપરેશન તો નિષ્ણાત ડોક્ટરના હાથે થયું, પણ ભવિતવ્યતા જ કંઈક એવી હતી કે એ ઓપરેશન પણ નિષ્ફળ ગયું !

જીવનમાં સૂતકાર અને નિરાધારી વ્યાપી જાય એવી સ્થિતિ હતી; પણ સમભાવી આચાર્યશ્રીએ, કોઈ પણ જાતની નિરાશા સેવ્યા વગર, ભવિતવ્યતાના આદેશને અદીનભાવે વધાવી લીધો. અંતરમાં ધર્મનું સાચું બળ હતું; અને આસપાસ ભક્તિપરાયણુ શિષ્યો અને ગૃહસ્થોનું વર્તુલ હતું. એના બળે બંને આંખોનાં તેજ ઓઝલ થવા જેવી મોટી આપત્તિ પણ આચાર્યશ્રીની સ્વસ્થતા અને સમતાને ખંડિત ન કરી શકી. સને ૧૯૫૦ના નવેમ્બર માસનો આ બનાવ.

આંખો સાવ તેજહીન થવા જેવી સ્થિતિ આવી પડવા છતાં આચાર્યશ્રીની ધર્મક્રિયાઓમાં અને સમાજઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિઓમાં કશી એટ ન આવી. આવી પરિસ્થિતિમાં જ તેઓએ શ્રી શત્રુજય મહાતીર્થની યાત્રા કરી; પાલીતાણામાં એમાસું કરીને તિથિચર્યાના પ્રશ્નનો ઉકેલ શોધવા અન્ય આચાર્યો અને મુનિવરો સાથે જવાબદારીભરી વાત-વિચારણા કરી; અને વિ. સં. ૨૦૦૮ના એમાસા માટે પાલીતાણાથી વિહાર કરીને તેઓ છેક મુંબઈ પહોંચી ગયા. અને ત્યાં એમણે સમાજકલ્યાણ માટે અવિરત પુરુષાર્થ હાથ ધર્યાં.

તેઓની આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપરથી તો એમ જ માનવું પડે કે જાણે તેઓને આંખોની કશી જ તકલીફ નહોતી થઈ ! અને વાત પણ સાચી છે કે જેઓનું અંતર અને રોમ રોમ આંતરિક શક્તિ, જિનેશ્વર

પ્રત્યેની ભક્તિ અને જનસેવાની ભાવનાથી પ્રદીપ્ત હોય એને આંખોનાં તેજની અછત શું અવરોધ કરી શકે ?

અને પાકિસ્તાન થયા પછી કોમી હુતાશનના કેન્દ્ર સમા ગુજરાન-વાલામાં તેઓએ જે સ્વસ્થતા અને નીડરતા દાખવી એ તો એક રોમાંચ-કારી દાસ્તાન જ બની ગઈ. એ પ્રસંગની કથા આગળ આપવામાં આવશે.

આ બધો પ્રતાપ આચાર્યશ્રીની સમતાભરી સાધુતાનો.

છઠ્ઠા અંગસૂત્ર નાચાધર્મ કહાઓના ૧૧મા દાવદ્વ અધ્યયનમાં શ્રમણુજીવનની સાધનામાં સમભાવ-સમતાની અનિવાર્યતા જણાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

“ જે શ્રમણો અને શ્રમણીઓ ગમે તેના સહવાસમાં આવતાં સમ-ભાવે જ વર્તે છે, કદી ગુસ્સે થતાં નથી કે આકૃતિમાં, ભાષામાં કે વિચારમાં કોધનો અંશ પણ આવવા દેતાં નથી, તેવાં ક્ષમાશીલ શ્રમણુ-શ્રમણીઓને સર્વાંશે આરાધક કહ્યાં છે. હે જંબુ ! જીવોની આરાધકતાનો પાયો તેમની સહનશીલતા ઉપર છે અને વિરાધકતાનું મૂળ તેમના ક્રોધી સ્વભાવમાં છે.”

આચાર્યશ્રીનું જીવન સમતા અને ક્ષમાશીલતાના એક ઉત્તમ નમૂના રૂપ હતું. તેઓ સમભાવી ક્ષમાશ્રમણુ જ હતા.

૧૧

સમયજ્ઞતા

એક જ વૈદ્ય એક દર્દીને પૌષ્ટિક ખોરાક લેવાની અને ખીન્ન દર્દીને લાંબણુ કરવાની સલાહ આપે છે, એમાં કશું જ અણુગતું નથી, પણ એમ કરવું જરૂરી છે. પૌષ્ટિક ખોરાક લેવાની અને ભૂખ્યા રહેવાની એમ એકખીન્નથી વિરોધી દેખાતી બને સલાહોની પાછળ મુખ્ય ધ્યેય છે દર્દીનું ભલું કરવાનું.

એક જ વ્યક્તિ શિયાળામાં જડાં-ગરમ વસ્ત્રો પહેરે છે, અને ઉનાળા-માં મલમલનાં ઝીણાં કપડાં પહેરે છે, એમાં આપણને કશી નવાઈ નથી લાગતી. મુખ્ય કામ શરીરને રાહત-રક્ષણુ આપવાનું છે.

બુદ્ધમાં ક્યારેક સામો હુમલો કરવો પડે છે, તો ક્યારેક પીછેહઠ કરવી જરૂરી થઈ પડે છે. બન્નેનો હેતુ ઝાઝી ખુવારીએ વધુ લાભ હાંસલ કરવાનો હોય છે.

આ બંધાનો સાર એ છે કે સમય અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વિચાર અને વર્તનમાં ફેરફાર કરવામાં આવે તો જ ટકી શકાય અને આગળ વધી શકાય; નહીં તો આપણા પોતાના જ હાથે આપણા પોતાના જ અંગનો છેદ કરવા જેવો ગેરલાભ ભોગવવાનો વખત આવે, અને વિકાસ અટકી જાય.

એટલા માટે જ ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય, શિક્ષણ-સંસ્કારને લગતા કે માનવજીવન અને માનવસમૂહના યોગક્ષેમ સાથે સંબંધ ધરાવતા આચાર-વિચારો, નીતિ-નિયમો અને રીત-રિવાજોમાં સમયે સમયે, પરિસ્થિતિ અને પ્રગતિની જરૂરિયાત પ્રમાણે, ફેરફાર કરતાં રહેવાનું જરૂરી લેખવામાં આવ્યું છે. એમ ન થાય તો જે રીત-રિવાજો આજે લાભકારક અને પ્રગતિના પ્રેરક બનતા હોય એ જ જતે દિવસે, પગમાં પડેલા ઘંટીના પકની જેમ, ભારરૂપ અને પ્રગતિના રોધક બની જાય; અને એક વખતની હિતકારક વ્યવસ્થા, ખાબોચિયાના બંધિયાર પાણીની જેમ, સમય જતાં નકામી અને નુકસાનકારક બની જાય. સરિતાનું સતત વહેતું પાણી જ સ્વચ્છ રહી શકે છે, એનો બોધપાઠ આ જ છે. એટલા માટે જ “ક્રાંતિ અમર રહો” એ સૂત્રનું માનવસમાજની સુવ્યવસ્થા, સુખાકારી અને ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ ઘણું મહત્ત્વ છે.

જૈન પરંપરાનાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને પારખીને ચાલવાની અને આચાર-વિચારમાં એને અનુરૂપ ફેરફાર કરતાં રહેવાની ઠેર ઠેર હિમાયત કરી છે એનો ભાવ પણ આ જ છે.

પણ સામાન્ય જનસમૂહની (અને અદીર્ઘદર્શી બુદ્ધિશાળી તેજસ્વી નેતાઓ જેવી વ્યક્તિઓની પણ) એ મોટી કડુણતા છે કે, નજર સામે સ્પષ્ટ ગેરલાભ દેખાવા છતાં, પોતાના ચાહુ ચીલાના આચાર-વિચાર અને રીત-રિવાજોમાં બંધાઈ રહેવામાં જ એ રાચે છે; અને નવા ફેરફારોની હવાથી તાજગી મેળવવાને બદલે એ ગૂંગળામણ અનુભવે છે. એમ લાગે છે કે એને રૂઢિચુસ્તપણા કે જૂનવાણીપણામાં તેમ જ ‘જૂનું તેટલું સોનું’ એ સૂત્રમાં જ પોતાની સલામતી દેખાય છે. વ્યક્તિ અને

સમાજ બન્નેની પ્રગતિનું રૂંધન કરનારાં પરિબળોમાં આ માન્યતાનો હિસ્સો પણ બહુ મોટો છે.

સાથે સાથે માનવસમાજનું એ સદ્ભાગ્ય પણ છે કે સમયે સમયે દીર્ઘદર્શી અને સમયગ્ન પુરુષો સંસારમાં જન્મતા જ રહે છે. આવી વ્યક્તિઓ સમાજને પ્રગતિનો માર્ગ બતાવીને અધોગતિને માર્ગથી પાછો વાળવાનો પુરુષાર્થ કરતી રહે છે; એટલું જ નહીં, ક્યારેક તો સમર્થ ક્રાંતિકારી વીરો પણ સમાજમાં પાકે છે.

આવી દીર્ઘદર્શી, સમયની બાણકાર અને ક્રાંતિપ્રેમી વ્યક્તિઓથી જ સમાજ જીજ્ઞો અને શક્તિશાળી બને છે. તીર્થંકરોની ધર્મપ્રરૂપણા માનવસમાજની ઉત્ક્રાંતિની જ એક ક્રાંતિકારી પ્રક્રિયા છે; અને એ પ્રક્રિયાનું સાતત્ય બાળવનારા યુગપુરુષો જૈન પરંપરામાં સૈકે સૈકે આવતા જ રહ્યા છે, અને તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને પારખીને એને અનુરૂપ માર્ગદર્શન આપતા જ રહ્યા છે.

આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી (શ્રી વિજયાનંદસૂરિજી) મહારાજ આ પરંપરાના જ એક સમર્થ જ્યોતિર્ધર યુગપુરુષ હતા. તેઓના સુયોગ્ય ઉત્તરાધિકારી આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજ પોતાની દીર્ઘદષ્ટિ અને સમયગ્નતાથી ભાવીનાં એંધાણુ પારખી શકતા હતા; અને સમાજની વર્તમાન ચિંતાજનક સ્થિતિનું સ્પષ્ટ ચિત્ર મેળવીને સમાજના ઉત્કર્ષ માટે શુભ કરવાની જરૂર છે તે પણ સમજી શકતા હતા. અને સમાજકલ્યાણનો માર્ગ એક વાર સમજઈ ગયો, એટલે પછી તો તેઓ એવા જાગૃત પુરુષ હતા કે નિષ્ક્રિય બનીને બેસી રહેવું એમને હરગિજ મંજૂર ન હતું. સંઘ, સમાજ કે ધર્મને કમજોર કરનારી જે કંઈ ખામી હોય એને દૂર કરવાનો દિલ દઈને પુરુષાર્થ કર્યા વગર એમને નિરાંત ન થતી. રોગનું નિદાન થઈ ગયું અને એને દૂર કરવાનો ઉપચાર સમજઈ ગયો પછી એનો અમલ કરવામાં આગસ કેવી? કુશળ વૈદ્યનો આ જ નિયમ હોય. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી જૈન સમાજના એક કુશળ સમયગ્ન વૈદ્ય હતા.

કુસંપને દૂર કરીને સંપ અને એકતા સ્થાપવાની હિમાયત, ધાર્મિક શિક્ષણ સાથે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કક્ષા સુધીના શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવાનો અવિરત પ્રયત્ન અને સમાજના મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગને ગૌરવપૂર્વક

ટકાની રાખવાની પ્રબળ પ્રેરણા—આ ત્રણે બાબતો સમાજઉત્કર્ષના પાયા-રૂપ છે. એ માટે આચાર્યશ્રીએ જીવનભર જે ચિંતા સેવી અને પ્રવૃત્તિ કરી, એ તેઓની દીર્ઘદષ્ટિ અને સમયજ્ઞતાનું જ સુપરિણામ લેખી શકાય.

થોડાક પ્રસંગો જોઈએ :—

(૧) વિ. સં. ૧૯૫૭ની વાત છે. એમણે જોયું કે લોકો વિદ્યાના કામમાં ભાગ્યે જ દાન આપે છે, એ માટે કંઈક કરવું જોઈએ. અમૃત-સરમાં શ્રી આત્માનંદ જૈન પાઠશાળા પંજબની સ્થાપનાનો અવસર હતો. એમણે જનતાને વિદ્યાનું મહત્વ સમજાવી એ માટે પણ કંઈક કાચમી વ્યવસ્થા કરવાની પ્રેરણા આપી. સંઘે એ ઠરાવ કર્યા : (૧) લગ્ન વખતે જનૈયાઓ જિનમંદિરમાં જે રકમ ભેટ મૂકે તે જિનમંદિર, શ્રી આત્મા-નંદ જૈન પાઠશાળા પંજબ અને ગુજરાનવાલાનું શ્રી આત્મારામજી મહારાજનું સમાધિમંદિર—એ ત્રણે વચ્ચે સરખે ભાગે વહેંચી દેવી. (૨) પર્યુષણ વખતે જ્ઞાન સંબંધી જે બોલી બોલાય તેની રકમ શ્રી આત્મા-નંદ જૈન પાઠશાળા પંજબ અને બોલી બોલનાર ગામના જ્ઞાન ખાતામાં સરખે ભાગે વહેંચી દેવી.

(૨) વિ. સં. ૧૯૫૮માં આચાર્યશ્રી જૂના પટિયાલા રાજ્યના સામાના નામના ગામમાં ગયા. ત્યાં એક સ્થાનકમાગી મુનિએ એક શ્રાવક દ્વારા મૂર્તિપૂજના શાસ્ત્રીય પાઠો અંગે પડકાર કર્યો. આચાર્યશ્રીએ શાંતિથી એટલું જ કહ્યું : “મહાનુભાવ, એક મોટી સલા કરો. બધા ધર્મોના મોટા મોટા વિકાસોને બોલાવો. એ સલામાં અમે એ પાઠો બતાવીશું. એ તમને અહીં બતાવવાથી કશો લાભ નથી.” એક કલેશ અને ખાટી જીભાનેડીને પ્રસંગ ટળી ગયો.

(૩) વિ. સં. ૧૯૭૦માં મુંબઈમાં આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી એક ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થા સ્થાપવાનું નક્કી થયું. સંસ્થાનું નામ રાખવાની વાત આવી તો આચાર્યશ્રીએ સ્પષ્ટ કહ્યું કે, “સંસ્થા સાથે મારું નામ જોડવાનો તો કોઈ સવાલ જ નથી; ગુરુદેવ શ્રી આત્મારામજી મહારાજનું નામ જોડવામાં કશી હરકત નથી, પણ સંસ્થા સાથે કોઈ અમુક વ્યક્તિનું નામ જોડવાને બદલે બધાય જોનોને માન્ય ઇષ્ટદેવ ભગવાન મહાવીરનું નામ જોડવું એ જ ઉચિત અને લાભકારક છે.” અને એ સંસ્થાનું

નામ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય રાખવામાં આવ્યું. એ નામ કેટલું બધું યશસ્વી નીવડ્યું !

(૪) છેક વિ. સં. ૧૯૭૩ની સાલમાં આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી સૌરાષ્ટ્રમાં વેરાવળ શહેરમાં શ્રી આત્માનંદ જૈન સ્ત્રી શિક્ષણશાળા અને શ્રી આત્માનંદ જૈન ઔષધાલયની સ્થાપના થઈ હતી. સમાજસેવાના આવા પ્રયત્નની પ્રશંસા કરતાં ડૉ. શેષકરભુજ જૈને સાચું જ કહ્યું હતું કે—“ જૈનો માટે જેવો આપ પ્રયત્ન કરો છો એવો જ ઉચ્ચ પ્રયાસ જો ખીજ સાધુઓ કરે તો અમારા લોકોની સ્થિતિ બહુ સારી થઈ જાય. એટલા માટે બધા સાધુઓનાં અંતરમાં આપના જેવી જ ભાવના પ્રગટે એવી મારી હાર્દિક અભિલાષા છે. ”

(૫) વિ. સં. ૧૯૭૪નું ચોમાસું આચાર્યશ્રીએ અમદાવાદમાં ઉજમ-ફઈની ધર્મશાળામાં કર્યું. પર્યુષણ પર્વ નિમિત્તે તપસ્વી મુનિ શ્રી ગુણ-વિજયભુજે પંદર ઉપવાસ કર્યા. અહીં રિવાજ એવો હતો કે, ઉપાશ્રયમાં આવનારાઓ પાસેથી આઠ આના કે રૂપિયા જેવો દાન લેવો કરીને તપસ્યા નિમિત્તે અઠ્ઠાઈમહોત્સવ કરવામાં આવતો. આચાર્યશ્રીને સામાન્ય શ્રાવકો ઉપર આવો ભાર લાદવામાં આવે, એ બરાબર ન લાગ્યું. એમણે એમ કરવાની ના કહી; અને સાથે સાથે કહ્યું કે, “ સાધુઓની તપસ્યા નિમિત્તે આ રીતે અઠ્ઠાઈ મહોત્સવ કરવામાં આવે એમ હું નથી ઇચ્છતો. મહોત્સવ કરવો જ હોય તો શેઠિયાઓએ મળાને એના ખર્ચનો બદાયસ્ત કરવો જોઈએ.” છેવટે મહારાજશ્રીના સુખી શ્રાવકોએ એ ઉત્સવની આર્થિક જવાબદારી સહજ ઉપાડી લીધી.

(૬) વિ. સં. ૧૯૭૫માં આચાર્યશ્રી રાજસ્થાનમાં બેઠાથી વીજન-પુર જતા હતા. માર્ગમાં ચોર મળ્યા. ચોરોએ બધા સાધુઓ અને શ્રાવકોને લૂંટી લીધા; માત્ર લાજ ઢાંકવા પૂરતો ચોલપટ્ટો રહેવા દીધો. સાથેના વોળાવિયા-સિપાહીના માથે એમણે છરીનો ઘા કર્યો. સિપાહી બેહોશ થઈ ગયો. આચાર્યશ્રીનું ધ્યાન એ તરફ ગયું. એમણે વખતને ઓળખી લીધો અને પોતાની તરપણીમાંનું પાણી એના માથા ઉપર છાંટી દીધું. સિપાહી મોતના પંખમાંથી જાગરી ગયો. લાનમાં આવીને એણે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું : “ મહારાજ ! આપે મને બચાવી લીધો; નહીં તો અહીં મારું કોણ હતું ? ”

(૭) પંજબમાં આર્દ્રા નક્ષત્ર પછી ફેરી પાડે છે. એક ભાઈએ પૂછ્યું: “એ ફેરી જૈનોથી ખાઈ શકાય કે નહીં?” આચાર્યશ્રીએ જવાબ આપ્યો: “જે દેશમાં આર્દ્રાની પહેલાં ફેરી ચાલુ થઈ જાય છે એ દેશને માટે જ આ પ્રતિબંધ સમજવો; જ્યાં ફેરી પાડે છે જ આર્દ્રાની પછી, એને માટે આ નિયમ નથી.”

(૮) વિ. સં. ૨૦૦૬માં થાણામાં આચાર્યશ્રીની નિશ્રામાં ઉપધાન થયાં. એમાં આચાર્યશ્રીએ જે વાત નવી કરી: (૧) મોંઘી અને જીવ-હિંસાથી બનતી રૈશમની માળોના બદલે સૂતરની સસ્તી અને હિંસા વગરની માળોનો ઉપયોગ કરવો. (૨) માળની બોલીની રકમ બોલી બોલનારની ઇચ્છા મુજબ સાધારણ ખાતામાં કે દેવદ્રવ્ય ખાતે લઈ જવી. દેવદ્રવ્ય ખાતે રૂ. ૧૫૬૪) ની અને સાધારણ ખાતે રૂ. ૫૩૪૬૭) ની બિપજ થઈ. સાધારણ ખાતાની રકમનો ઉપયોગ થાણામાં ઉપાશ્રય અને હોલ બાંધવામાં કરવામાં આવ્યો. સમયજ્ઞ નેતાની દોરવણી હોય તો જનતા નવી દિશામાં પ્રયાણ કરવા કેવી સજ્જ થઈ જાય છે તેનો આ એક જ્વલંત દાખલો છે.

(૯) વિ. સં. ૧૯૬૮માં શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સંઘાડાના સાધુઓનું સમ્મેલન વડોદરામાં ભરાયું એના મુખ્ય પ્રેરક આચાર્યશ્રી હતા.

(૧૦) તેઓ સ્ત્રીશિક્ષણના પુરસ્કર્તા તો હતા જ. આંતરિક શક્તિ અને વિકાસની દૃષ્ટિએ સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેની સમાનતાનો સ્વીકાર એ જૈન ધર્મની સમાજને મોટામાં મોટી ભેટ છે. પણ સૈકાઓથી એ ભેટનું મહત્વ જૈન પરંપરામાં વીસરાઈ ગયું હતું. પરિણામે જૈન સંઘના જ અંગભૂત સાધ્વી-સમુદાયના અધ્યયન-અધ્યાપનની અને ધર્મોપદેશ આપવાની મોકળાશ ઉપર શાસ્ત્ર અને પરંપરાને નામે અનેક અવરોધો મૂકવામાં આવ્યા હતા. સંઘના પ્રત્યેક અંગના સમાન વિકાસના સમર્થક આચાર્યશ્રીને આ મંજૂર ન હતું. અને તેઓએ પોતાની આજ્ઞામાં રહેતા સાધ્વી-સમુદાયને શાસ્ત્રીય અધ્યયન અને શ્રાવક-સમુદાયની સામે તેમ જ બહેરમાં પણ પ્રવચનો આપવાની છૂટ આપી. આનું સુંદર પરિણામ સાધ્વીજી શ્રી મૃગાવતશ્રીજી જેવાં તેજસ્વી, વિદુષી અને નિર્ભય અનેક સાધ્વીઓએ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

(૧૧) વિશાળ જનસમૂહને ધર્મવાણીનો લાભ આપવા લાઉડરૂપીકરનો ઉપયોગ કરવાની આચાર્યશ્રીએ દૂરદેશીભરી જે હિંમત દાખવી તેથી

જનતાને કેટલો બધો લાલ થયો ! એથી અન્ય સાધુઓને માટે પણ માર્ગ મોકળો થઈ ગયો.

આચાર્યશ્રીની દીર્ઘદર્શિતા અને સમયસૂતાના આવા તો ખીબ પણ અનેક પ્રસંગો ઉમેરી શકાય. પણ હવે આ અંગેના તેઓના વેદનાભર્યા ઉદ્દગારો જોઈએ.

છેક વિ. સં. ૧૯૮૫ની સાલમાં, પુરાતન ધાર્મિક માન્યતાઓના ગઢ સમા અમદાવાદમાં, ‘સમયધર્મ’ સમજાવતાં તેઓએ કહ્યું હતું કે—

“યુવકોને નાસ્તિક અને વૃદ્ધોને અધશ્રદ્ધાળું કહેવાથી કરી અર્થ સરવાનો નથી. બંનેના હાથ મેળવી સમયને, દેશકાળને ઝાળખીને તેમને અને જગતને બતાવી આપવાનું છે કે જૈનધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. મોક્ષ એ કાંઈ કોઈનો ઈભરો નથી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ દરેક જો વીતરાગ બને તો મોક્ષ મેળવી શકે છે. ગૌતમદિ ગણધર બ્રાહ્મણ હતા; તીર્થંકરદેવો ક્ષત્રિય હતા ને જંબૂસ્વામી આદિ વૈશ્ય હતા. જૈનધર્મમાં સર્વને સ્થાન છે. જૈન એ ધર્મ છે, જાતિ નથી. જૈનનો અનુયાયી ગમે તે જાતિનો હોઈ શકે છે. રાગ-દ્વેષને છોડે તે કૈવલ્ય પ્રાપ્તિ કરી મોક્ષાભિગમન કરી શકે છે. પુરુષ, સ્ત્રી કે નપુંસકને પણ મોક્ષને લાયક ગણ્યો છે; આમાં લિંગભેદ કયાંયે નથી.

“પૂર્વાચાર્યો સમયાનુસાર વર્તીને જૈનધર્મ દીપાવી ગયા છે. પૂર્વના જૈનો પણ તે પ્રમાણે વર્તીને ખોતાનાં નામો રેશન કરી ગયા છે. આજે આપણે કયાં છીએ ? વિચાર કરો, આપણે કયાં છીએ ? આપણું કર્તવ્ય શું છે ?

“કેળવણી વિના આપણો ચારો નથી. કેળવણી પણ ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને સંસ્કારથી સુવાસિત હોવી જોઈએ. જ્યાં સુધી આ પ્રકારની ધાર્મિક કેળવણી નહિ હોય ત્યાં સુધી આપણો ઉદ્ધાર જ નથી. ફક્ત કેળવાયેલા જ જૈન શાસનની રક્ષા કરશે. સ્વામીભાઈની કમાવાની તાકાતમાં વધારો કરો. એક દિવસની રોટી આપ્યા કરતાં તેને નિરંતર રોટી મળે એવી વ્યવસ્થા કરો. જ્ઞાનીઓએ સાત ક્ષેત્ર કહ્યાં છે : (૧) જિન-ચૈત્ય, (૨) જિન-પ્રતિમા, (૩ અને ૪) સાધુ અને સાધ્વી, (૫) સદ્ જ્ઞાન, (૬ અને ૭) શ્રાવક અને શ્રાવિકા. તીર્થનો વિચ્છેદ થતાં પ્રથમ શ્રાવક-શ્રાવિકા, પછી સાધુ અને સાધ્વીનો વિચ્છેદ થશે. તીર્થમાં શ્રાવક

આવિકા પણ છે. માટે સંઘના એ અંગને પણ મજબૂત બનાવવું પડશે. શ્રી મૂળચંદ્ર મહારાજના સમયમાં કુસંપ નહોતો, અને જ્યાં કુસંપ ન હોય ત્યાં જંપ થતો. તે સમયે ઝીણાં કપડાં નહોતાં વપરાતાં, હમણાં તો તમે અમને ઝીણાં કપડાં વહોરાવો છો; તે સમયે અમે ચાન્દૂધ માટે વહોરવા નહોતા નીકળતા, આજે અમે તેમ કરતા થઈ ગયા છીએ. અમારે ને તમારે આ સમજવાનું છે કે આપણી આ સહેલાણીપણાની ટેવ ત્યાગી-ફકીરને લાયક છે ખરી? સ્વધર્મીઓ માટે ઉદ્ધમ કરો. તેમને વ્યાવહારિક કેળવણી સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ મળે તેવો પ્રયત્ન કરો. એકલી પૌદ્ગલિક કેળવણીથી ઢોઈને ઉદ્ધાર નથી થવાનો. ધાર્મિક કેળવણી હશે તો ધાર્મિક સંસ્કાર મળશે; તો જ વિવેકપ્રાપ્તિ થશે, તો જ શાસન-હિતનાં સારાં કામો થશે. ભાવિ પ્રજાના યુવકો નાસ્તિક બનતા જાય છે તેનું કારણ શું? તેઓ ગુરુઓ પાસે આવે છે તે શું 'નાસ્તિક' શબ્દ સાંભળવા? અને આમ તેમને તમે નાસ્તિક કહ્યા કરશો તો તેઓ-ભાવી પ્રજા-તમારી પાસે આવશે ખરી? રસ્તો એક જ છે: ધાર્મિક જ્ઞાન-સંસ્કાર મળે તેની વ્યવસ્થા કરો, સંપ કરો. સાધુઓના સંબંધમાં મન ફાવે તેવું લખે તેવાં છાપાંઓને ન પોષો." (આ. શ્રી. વિ. વ. સૂ. સ્મારક ગ્રંથ, પૃ. ૪૯-૫૦)

વિ. સં. ૨૦૦૧માં ખીકાનેરમાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું હતું કે—

“સમય પલટાઈ રહ્યા છે; દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અસર વ્યાપક થઈ રહી છે; લડાઈની ભીષણતા, મોંઘવારી, બેકારી વગેરેથી નૈતિક જીવન પર વ્યાપક અસર થઈ રહી છે. આવા સમયમાં જૈન સમાજનાં સંસ્થાઓ, મંદિરો, ઉપાશ્રયો, સાધુ-સાધ્વીઓ તેમજ ખીજાં ઉપયોગી અંગોની સંભાળ કોણ લેશે? કરોડો કમાવાથી કે લાખો જમા કરવાથી જીવનની સાર્થકતા નથી થતી. જીવનમાં પારકા માટે, સમાજ, દેશ અને ધર્મ માટે શું કહ્યું એ જ મહત્વનું છે. આ જ વસ્તુ સાથે આવશે. આ મારી ભાવના છે: જગતના સર્વ જીવો સુખી થાવ. સર્વનું કલ્યાણ થાવ. પ્રત્યેકના જીવનમાં આ ભાવના પ્રદીપ્ત થાવ.” (એજન, પૃ. ૬૧)

વિ. સં. ૨૦૦૮ની સાલમાં મુંબઈમાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું હતું કે—

“ભાગ્યશાળીઓ! સમયે સમયે પરિવર્તન થતાં રહે છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ પ્રમાણે સમયનાં એવાજોને પારખીને સમાજના કલ્યાણ

માટે આપણી શ્રદ્ધાઓમાં ફેરફાર કરવા જોઈએ. ભૂતકાળમાં આપણા જૂના પૂર્વજોએ સમયને અનુરૂપ યોગ્ય ફેરફાર કર્યા હતા. અમે ન તો સિદ્ધાંતોને બદલીએ છીએ કે ન તો કોઈ અંડનાત્મક કામ કરીએ છીએ. મારું તો કહેવું છે કે સમયને ઝાળખીને આપણે આપણી કાર્યદિશા બદલવી જોઈએ. આનો અર્થ એવો નથી કે હું કોઈ જાન સિદ્ધાંતને બદલવાની વાત કરું છું. દેવદ્રવ્યની વાત જ લઈએ. કોઈને દેવદ્રવ્ય ખાઈ જવું નથી. કોઈ જાન યાજ્ઞક પોતાના સ્વાર્થને માટે દેવદ્રવ્યને અડશે પણ નહીં. આપણે દેવદ્રવ્યને તિજોરીઓમાં, લોનોમાં કે એંકામાં બંધ કરી રાખવાને બદલે એનો દેવકાર્યોમાં ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ. જે આપણે સમયની માંગને નહીં સમજીએ તો આપણે પાછળથી પસ્તાવું પડશે.” (આદર્શ જીવન, પૃ. ૮૭૫)

આ ઉપરથી સહેજે સમજી શકાય છે કે આચાર્યશ્રીમાં સમયને પારખવાની કેટલી શક્તિ હતી; અને એને નિર્ભયપણે વ્યક્ત કરવાની કેટલી હિંમત હતી!

૧૨

સુધારક દષ્ટિ

જે સમયને ઝાળખી શકે એ પરિવર્તનનું મૂલ્ય સમજી શકે. અને જે પરિવર્તનનું મૂલ્ય સમજી શકે એ સુધારાનું ઉમળાકાપૂર્વક સ્વાગત કર્યા વગર ન રહી શકે. પરિવર્તન કહો કે સુધારો કહો, એક જ વાત છે. એને માટે નિઃસ્વાર્થપણે, નિષ્ઠાપૂર્વક અને બંધ-આરામ તણને પ્રયત્ન કરવો, એનું નામ જ સુધારકપણું. માનવસમાજમાં સમયે સમયે જન્મેલા સુધારકોએ દુનિયા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે, એનું મૂલ્ય થઈ શકે એમ નથી. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી વિવેકી અને મધ્યમ કક્ષાના સુધારક હતા. તેઓની સુધારક દષ્ટિના થોડાક પ્રસંગો જોઈએ.

(૧) પાલનપુરમાં શિવાજ પડી ગયો હતો કે અઠ્ઠાઈની તપસ્યા કરનારે જ્ઞાતિનું જમણું (સ્વામીવાત્સલ્ય) કરવું પડે. સામાન્ય સ્થિતિના લોકો ઉપર આથી બહુ મોટો આર્થિક ભાર પડતો. તેથી કેટલાંય ભાઈઓ-બહેનો અઠ્ઠાઈની તપસ્યા કરતાં અટકી જતાં. આચાર્યશ્રીએ વિચાર્યું :

ધર્મમાં તે આવો ફરજિયાત કર શોભે ? અને શ્રીસંઘને ઉપદેશ આપી, સમભવી એ રિવાજ બંધ કરાવ્યો. વિ. સં. ૧૯૬૬ ની આ ઘટના.

(૨) વિ. સં. ૧૯૬૮ માં, ગુજરાતમાં વણુછરા ગામમાં એસવાલ પંચ સમસ્ત મળ્યું હતું. આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી પંચે નક્કી કર્યું કે (૧) હવેથી કન્યાવિક્રય બંધ. (૨) પૈસાના લોભમાં બહારના પ્રદેશોમાં કન્યાઓ આપવામાં આવે છે, તે બંધ કરવું. (૩) જનને ત્રણ દિવસના બદ્દલે હવેથી એક દિવસ જમાડવી; અને એને ખીજે દિવસે વર પક્ષે જમણુ (વરોડી) આપવું.

(૩) વિ. સં. ૧૯૭૮ માં આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી પંચનળ શ્રીસંઘે નક્કી કર્યું કે પ્રભુપૂજમાં અપવિત્ર કેસર ન વાપરવું; પૂજમાં મિલનાં ચરખીવાળાં કપડાંના બદ્દલે સૂતરનાં ખાદીનાં કપડાં જ વાપરવાં, અંગ-લૂંછણાં પણ આવાં પવિત્ર જ લેવાં. દેરાસરમાં દેશી ખાંડનાં જ નિવેદ (મીઠાઈ) મૂકવાં.

(૪) વિ. સં. ૧૯૭૮ માં લુધિયાનામાં આચાર્ય શ્રી વિજયનંદસુ રિજ (આત્મારામજી) મહારાજની જયંતીની ઉજવણી વખતે આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી શ્રાવણએ નક્કી કર્યું કે હવેથી લગ્ન વગેરે કાંઈ પણ પ્રસંગે ચરખીવાળાં કે રેશમનાં અપવિત્ર વસ્ત્રોનો ઉપયોગ ન કરવો.

(૫) એ જ વર્ષમાં આચાર્ય મહારાજના ઉપદેશથી અંબાલાના સંઘે નક્કી કર્યું કે લગ્ન, શોક કે ખીજા પ્રસંગોએ જેમાં ચરખીની કાંઈ ચડાવી હોય એવા ધર્મની વિરુદ્ધનાં અપવિત્ર કપડાં કે જેમાં લાખો કીડાની ઢિંસા થાય છે, એવા રેશમનાં કપડાં આપવાં નહીં. હવે પછી જે સાબુમાં ચરખી હોય એનો ઉપયોગ પણ બંધ કરવો.

(૬) વિ. સં. ૧૯૮૧ માં લાહોરમાં મુનિ વલ્લભવિજયજીને આચાર્ય પદવી આપવામાં આવી. એ વખતે એક દિવસ પોતાના પ્રવચનમાં બહેનોને સંબોધીને તેઓએ કહ્યું : “અત્યારે મારે તમને બે વાતો કહેવી છે : (૧) તમે હાથમાં રતનચૂડો પહેરો છો તે હવે પછી નવો ન બનાવરાવશો. ઉચિત તો એ છે કે જે અત્યાર પહેલાં બનેલ છે તે પણ ન પહેરો. એ પહેરવાથી હાથ કામ કરતો અટકી જાય છે; અને ચોર-લૂંટારા એને સહેલાઈથી કાઢી લે છે. તેથી આવું ઘરેણું ન પહેરવું જ

સારું. (૨) કપડા ઉપર જે સોનેરી ભરત ભરાવો છે, એ દસ તોલાથી વધારે ન હોય. અને તારા-ટીપકાઓ તો વાપરવી જ નહીં.”

(૭) વિ. સં. ૨૦૦૫ ના સાદ્દીના ચોમાસા દરમ્યાન આચાર્યશ્રીએ કન્યાવિક્રય અને વરવિક્રયની કુપથા બંધ કરાવવાનું મહત્વનું કામ કર્યું.

(૮) વિ. સં. ૨૦૦૭ માં શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજ ચોમાસું પાલીતાણામાં રહ્યા હતા. દર્શોને દિવસે શેઠ જીવતલાલ પ્રતાપસી તેઓનાં દર્શને આવ્યા. શ્રી જીવાભાઈએ કહ્યું : “મુંબઈના મધ્યસ્થ જૈન સંઘે જે ઠરાવ કર્યો છે, એ માટે અમે કોઈ આચાર્ય મહારાજની સલાહ નથી લીધી; કારણ કે અમારાં કામોનો વિચાર અમારે જ કરવાનો છે.” (ધણું કરીને આ ઠરાવ ઉછામણીથી જિપજતા દેવદ્રવ્યમાં સાધારણ ખાતાનો અમુક ભાગ રાખવાને લગતો કે દેવદ્રવ્ય ઉપર સાધારણ ખાતાનો અમુક સેસ (કર) વસૂલ કરવાને લગતો હશે. કારણ કે ઠેર ઠેર સાધારણ ખાતાનો તોટો વધતો જ જતો હતો.) આચાર્યશ્રીએ સ્પષ્ટ અને ખેલદિલીભર્યો જવાબ આપતાં કહ્યું : “પૈસા સંબંધી કામ, દેરાસરની વ્યવસ્થાનાં હિસાબી કામ અને ખીજાં કામો કે જે ગૃહસ્થોએ જ કરવાનાં હોય છે, એને માટે સાધુઓની સલાહ લેવાની કોઈ જરૂર નથી. જે ઇચ્છે તે અમારી સલાહ લઈ પણ શકે, પણ એમાં દખલગીરી કરવી અમારે માટે ઉચિત નથી.” સાથે સાથે સ્વપ્નાંની ખોલીનો ઉલ્લેખ કરતાં તેઓએ કહ્યું કે “સ્વપ્નાંની ખોલીની આવક કોઈ પણ ખાતામાં લઈ જઈ શકાય છે. કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં એવો ઉલ્લેખ નથી કે સ્વપ્નાંની ખોલીની આવક દેવ ખાતામાં જ લઈ જવી જોઈએ. સ્વપ્નાંની ખોલી ખોલવાનો રિવાજ આશરે સો-સવાસો વર્ષથી શરૂ થયો છે. સાધારણ ખાતામાં બંધાયે સ્થાનોમાં તોટો છે. એની વિચારણા કરવી પણ બહુ જરૂરી છે.”

(૯) વિ. સં. ૨૦૦૮ માં મુંબઈમાં બ્યાવરના જૈન સંઘનો આચાર્યશ્રી ઉપર કાગળ આવ્યો. એમાં પુછાવ્યું હતું કે, “સ્વપ્નાંનો ખોલીનું દ્રવ્ય કયા ખાતામાં લઈ જવું ?” આચાર્યશ્રીએ જવાબ આપ્યો : “જ્યારે તમારે ત્યાં સ્વપ્નાંની અને પારણાની ખોલીનું દ્રવ્ય હંમેશા સાધારણ ખાતામાં લઈ જવામાં આવે છે, તો પછી અત્યારે આ નવો સવાલ શા માટે ઊભો કરવામાં આવે છે ? સ્વપ્નાં અને પારણાની ખોલીનું દ્રવ્ય સાધારણ ખાતામાં ન જવું જોઈએ અને દેવદ્રવ્યમાં જ જવું જોઈએ, એવો ઉલ્લેખ હજી સુધી કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં જોવામાં નથી આવ્યો. શ્રીસંઘ

કરાવ કરીને આ દ્રવ્ય જે ખાતામાં જરૂર હોય અને લઈ જવા ચાહે એ ખાતામાં લઈ જઈ શકે છે.”

(૧૭) વિ. સં. ૨૦૦૬ ની વાત છે. શ્રી નેણુશીભાઈએ પોતાનાં સ્વર્ગસ્થ ધર્મપત્નીના સ્મરણુ નિમત્તે કન્યા પાઠશાળા માટે એક લાખ રૂપિયાનું દાન કર્યું હતું. એમને અભિનંદન આપવા માટે યોજાયેલ સમારંભમાં આચાર્યશ્રીએ કન્યાકેળવણીનું મહત્ત્વ સમજાવતાં કહ્યું કે, “મહાન જ્યોતિર્ધરો અને સંતો-મહંતોને જન્મ આપનારી માતા તો સૌ શિક્ષકો જેટલું શિક્ષણુ આપે છે. જે માતા અભણુ હશે તો એની સંતતિ પણ એવી જ થવાની. શિક્ષિત, સંસ્કારી, ધર્મપ્રેમી માતા પોતાનાં સંતાનોને સંસ્કારી બનાવશે. આપણે છોકરાઓ માટે તો નવી નવી સંસ્થાઓ સ્થાપીએ છીએ અને લાખો રૂપિયા ખર્ચીએ છીએ. પરંતુ દીકરી તો પારકે ઘરે ચાલી જવાની છે એમ વિચારીને કન્યાઓની વધારે ચિંતા નથી કરતા. પણ આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે દીકરી તો ગૃહલક્ષ્મી છે, કુળદીપિકા છે. કન્યાઓને માટે પણ ગુરુકુળ, વિદ્યાલય અને છાત્રાલય થવાં જોઈએ. આપણી દીકરીઓ પણ સિંહણુના જેવી સાહસી અને સતીઓના જેવી સુશીલ બનવી જોઈએ. જ્ઞાન જ દીપક છે. આત્મ-કલ્યાણુ પણ જ્ઞાનથી જ થાય છે.”

નારીશક્તિની આ કેવી પિછાન અને એના ઉત્કર્ષ માટે આ કેવી ઝંખના!

(૧૧) વિ. સં. ૧૯૮૯માં બામણુવાડા તીર્થમાં મળેલ પૌરવાહ સમ્મેલનમાં આચાર્યશ્રીએ કહેલું કે, “દાન-પ્રવાહની નીચે સુમતિનું નીર વહેતું હોય તો તે ક્ષેત્ર જરૂર નવપલ્લવિત બને. સમાજની અસમાનતાને તપાસો. જે મારવાડી ભાઈઓમાં શિક્ષણુના સંસ્કાર નથી તેમની શું સ્થિતિ છે, તે તપાસો.” (આ. શ્રી. વિ. વ. સ્. સમારકથ, પૃ. ૫૨)

આવાં તો અનેક પ્રસંગ-મૌકિકો આચાર્યશ્રીના મહાનતાના મહેરામણુ સમાન વિશાળ જીવનમાંથી મળી શકે એમ છે. હવે આ અંગેના એમનાં થોડાક ઉદ્ગારો જોઈએ :-

વિ. સં ૨૦૦૫માં મુંબઈમાં શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈના બહુ-માનનો સમારંભ યોજાયો હતો. એ પ્રસંગે સાદ્દીથી મોકલેલા સંદેશામાં આચાર્યશ્રીએ પોતાની સમાજ-સુધારાની ઝંખના વ્યક્ત કરતાં કહ્યું હતું કે-

“આવા સમારંભમાં અવશ્ય કોઈ સમાજ-સુધારાનું નક્કર કામ

થવું જોઈએ. આપની જાણમાં છે કે શ્રી જૈન સંઘની કેટલી અવ્યવસ્થા થઈ રહી છે ! સંઘસત્તાનો દુરુપયોગ થઈ સંઘસત્તા જેવી કોઈ ચીજ રહેવા પામી નથી. આપ સમજો છો કે કોઈ પણ સત્તા અધિકારી વિના ચાલતી નથી અને શાભતી પણ નથી. આપ સમજીએને વધારે સમજાવવાની જરૂર રહેતી નથી.” (એજન, પૃ. ૬૬)

આચાર્ય મહારાજની સુધારક દષ્ટિ કેવી મધ્યમમાર્ગી, વિવેકી અને વ્યવહારુ હતી તે તેઓના જ શબ્દોમાં જોઈએ. વિ. સં. ૨૦૦૫ માં બામણવાડા તીર્થમાં મળેલ પોરવાડ સમ્મેલનમાં તેઓએ કહેલું કે—

“સમાજમાં સુધારાઓ એવી રીતે દાખલ થવા જોઈએ કે જેથી કોઈને અપયો ન થાય. સુધારાઓ બળજબરીથી કોઈના માથે ઠોકી બેસાડાય નહીં. સુધારાનો અમલ એવી રીતે થવો જોઈએ કે જેથી સમાજનો ઘણો ખરો વર્ગ તેનો સ્વીકાર કરે અને કાર્ય સફળ થઈ જાય.”

આહીં એક પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે. જૈન સમાજનો સુધારક વર્ગ આચાર્યશ્રીને સુધારક માનતો હતો. અને જે સુધારક હોય, તે બાલ-દીક્ષાનો વિરોધી જ હોય એવી માન્યતા સહજપણે સુધારક વર્ગમાં પ્રવર્તતી હોય છે. વિ. સં. ૨૦૦૮માં મુંબઈમાં આચાર્યશ્રીની આંખે ઓપરેશન કરાવવાનું નક્કી થયું. એ વખતે સાદડીનિવાસી અને મુંબઈમાં રહેતા શ્રી દાનમલજી દેવચંદ્રજીએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો ગુરુદેવનું ઓપરેશન સફળ થશે તો હું એમને મારો બાળ પુત્ર અર્પણ કરીશ. ઓપરેશન સફળ થયું. શ્રી દાનમલજીએ પોતાનો બાળ પુત્ર આચાર્યશ્રીને સમર્પિત કર્યો, અને આચાર્યશ્રીએ એને દીક્ષા આપી. આ ઘટનાથી સુધારક વર્ગમાં સ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ; અને એમના અંતરમાંની આચાર્યશ્રીના સુધારક વ્યક્તિત્વની ભવ્ય પ્રતિમા કંઈક ખંડિત પણ થઈ. પણ આચાર્યશ્રીએ, સુધારક તરીકેની પોતાની નામનાને હાનિ પહોંચાણે એ વિચારથી જરાય વિચલિત થયા વગર, પોતાના અંતરની વાત સમજાવતાં ખુલાસો કર્યો કે “હું બાળકોને ભગાડી-નસાડીને ચોરી છૂપીથી દીક્ષા આપવાનો વિરોધી છું; પણ જેમાં માન્યાપની સંમતિ હોય એવા બાળકને દીક્ષા આપવાનો વિરોધી નથી.”

સુધારક વર્ગને તો આથી સંતોષ થાય એવી શક્યતા ન હતી; પણ એથી આચાર્યશ્રીના મનની સચાઈનો ખ્યાલ તો બધાને મળી ગયો.

આચાર્યશ્રી જલદ કે ક્રાંતિકારી સુધારક નહીં પણ મધ્યમમાર્ગી સુધારક હતા, એ ખીના આ ઘટનાથી પણ સમજી શકાય છે.

વિ. સં. ૧૯૭૫નું ચોમાસું આચાર્યશ્રી સાદડીમાં રહ્યા હતા. તે વખતે સ્વ. મુનિ શ્રી જ્ઞાનસુંદરજીએ ઝગડિયાથી સાદડીના શ્રાવકો ઉપર એક પત્ર લખ્યો હતો. એમાં તેઓએ આચાર્ય મહારાજની મુક્ત મને પ્રશંસા કરીને તેઓની પ્રેરણાને ઝીલીને પોતાની લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરવા બદલ સાદડીના શ્રાવકોને પણ ધન્યવાદ આપ્યા હતા. આ પત્રમાં આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીની શાસનઉત્તતિની યુગાનુરૂપ કાર્યવાહીને બિરદાવતાં મુનિ શ્રી જ્ઞાનસુંદરજીએ કહ્યું હતું કે—

“આજે જૈન સમાજમાં હજારો, લાખો જ નહીં, બંદકે કરોડો રૂપિયા ધર્મને નામે ખરચાય છે; પરંતુ સમયની જરૂરિયાત પ્રમાણે શાસનને લાભ પહોંચાડવાના કામમાં બહુ જ ઓછા પૈસા ખરચાય છે. પરંતુ વલ્લભવિજયજી મહારાજનો પ્રયત્ન ઉચ્ચ કોટિનો છે. તેઓની વિશાળ દૃષ્ટિનો વિચાર જૈન કોમને ખૂબ ફાયદો કરી આપે એવો છે. એના મહત્વનું વર્ણન કરવાની શક્તિ અમારી કલમમાં નથી.”

મુનિ શ્રી જ્ઞાનસુંદરજીનું આ મૂલ્યાંકન બિલકુલ યથાર્થ છે.

૧૩

કર્મભૂમિ પંજળની સેવા

અંબાલામાં એક વાર કોઈક ગૃહસ્થે આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજને પૂછેલું કે, “આપ મુનિ વલ્લભવિજયજીને શું લાગુવી રહ્યા છે?” ત્યારે તેઓએ કહેલું કે, “હું એમને પંજળની સાચવણીના પાઠ લાગુવીને પંજળને માટે તૈયાર કરી રહ્યો છું.” એ અર્થસૂચક જવાબમાં કોઈ ઋષિની ભવિષ્ય વાણી છુપાઈ હતી.

એ જ રીતે વિ. સં. ૧૯૫૦ના ચોમાસા પછી પ્રવર્તક શ્રી ક્રાંતિ-વિજયજી મહારાજ તથા મુનિ શ્રી વીરવિજયજી મહારાજ શ્રી આત્મારામજી મહારાજને વંદના કરવા જરા આવ્યા ત્યારે તેઓએ રમૂજમાં ટકોર કરી કે—“જેજે, મેં અહીં તૈયાર કરેલ સાધુઓને તમે કયાંક ગુજરાતમાં

ઉપાડી જતા ! પંજબને માટે મેં એમને તૈયાર કર્યા છે, અને પંજબને એમની પાસેથી ઘણી આશા છે.”

અને પંજબ સંઘે શ્રી આત્મારામજી મહારાજ પાસે જ્યારે એવી ચિંતા દર્શાવી કે આપના પછી અમારી સંભાળ કોણુ રાખશે, ત્યારે પણ તેઓએ કહ્યું હતું કે મુનિ વલ્લભવિજયજી તમારી સંભાળ રાખશે. અને મુનિ વલ્લભવિજયજીને પણ આચાર્ય મહારાજે એ માટે લલામણુ-આજ્ઞા કરી હતી.

આ ઉપરથી સહેજે સમજી શકાય છે કે, શ્રી આત્મારામજી મહારાજે પંજબને સાચવવાની જવાબદારી મુનિ વલ્લભવિજયજીને સોંપી હતી. અને એ નવયુવાન મુનિવરે પણ એ આજ્ઞાનું અણીશુદ્ધ પાલન કરીને પંજબ સંઘની અવિસ્મરણીય સેવા કરી હતી; એની કેટલીક વિગતો બેઠઝે.

વિ. સં. ૧૯૫૨માં આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજનો સ્વર્ગ-વાસ થયો અને જીવનપ્રદ મહાન જ્યોતિનાં દર્શન સદાને માટે બંધ થઈ ગયાં. પણ એ મહાન જ્યોત ખીજી એવી જ જ્યોત પ્રગટાવીને અમર બની ગઈ હતી ! મુનિ વલ્લભવિજયજી જેવા સમર્થ, નવયુવાન અને યુગદર્શી મુનિવરની ભેટ આપીને યુગદ્રષ્ટા જ્યોતિર્ધર શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજ જૈન સંઘને સદાને માટે ઓશિંગણુ બનાવતા ગયા.

દાદાગુરુના સદાના વિરહથી મુનિ વલ્લભવિજયજીના અંતરમાં અનાથતા જેવી એકલતા અને શૂન્યતા વ્યાપી ગઈ હતી. પણ નિરાશ થઈને નિષ્ક્રિય બેસી રહીએ તો દાદાગુરુનો સંગ લાભે અને શ્રમણજીવનની સાધના નળળી સાખિત થાય. હવે તો ભાવના અને કર્તવ્યબુદ્ધિના બળે એ જ્યોતને હૃદયમંદિરમાં પુનઃ પ્રગટાવીને એના અજવાળે અજવાળે કર્તવ્યને માર્ગે આગળ જ વધવાનું હતું.

ત્યારે મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીની વય તો માંડ એક પચીશી વટાવી ચૂકી હતી, અને દાદાગુરુના સંપર્કનો લાભ પણ એક દાયકાથીય ઓછો જ મળ્યો હતો; અને પંજબની રક્ષા કરવાનું અને સરસ્વતી-મંદિરોની સ્થાપના કરવાનું માથે આવી પડેલું યુગકર્તવ્ય તો ઘણું મોટું હતું. પણ શાસનસેવાની ધગશ, અંતરનું ખમીર અને આપસૂઝ તેમ જ કાર્યશક્તિ એમનામાં એવાં પ્રગટયાં હતાં કે પોતાના ધર્મકર્તવ્યને બળવવામાં વધની કે પદવીના અભાવની કશી મર્યાદા આડે આવી શકે એમ ન હતી. ભાવના

અને શક્તિ હોય તો કાર્યસિદ્ધિ મળ્યા વગર ન રહે ! મુનિ વલ્લભવિજયજી કર્તવ્યપંથના યાત્રિક બની ગયા.

મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીએ એ યોમાસુ ગુજરાનવાલામાં જ કર્યું; અને દાદાગુરુને પોતાની સક્રિય શ્રદ્ધાંજલિ આપવા માટે નીચે મુજબ પાંચ કાર્યો કરવાનો સંકલ્પ કર્યો—

(૧) શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સ્વર્ગવાસદિનની સ્મૃતિરૂપે આત્મસંવત ચાલુ કરવો.

(૨) શ્રી આત્મારામજી મહારાજના અગ્નિસંસ્કારને સ્થાને સમાધિમંદિર બનાવવું.

(૩) પંબળમાં શ્રી આત્માનંદ જૈન સભાની સ્થાપના કરવી.

(૪) દાદાગુરુના નામે ઠેર ઠેર પાઠશાળાઓ સ્થાપન કરવી; અને એમના નામથી એક જૈન મહાવિદ્યાલય (જૈન કોલેજ) સ્થાપવું.

(૫) શ્રી આત્માનંદ જૈન પત્રિકાનું પ્રકાશન કરવું.

મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીની જીવનકથા કહે છે કે, એમના તથા પંબળ શ્રીસંઘના પ્રયાસથી વહેલે કે મોડે આ પાંચે કાર્યો પૂરાં થયાં હતાં. તે હકીકત નીચેની માહિતીથી બાણી શકાશે—

(૧) આપણા સંઘના અમુક વર્ગમાં આત્મસંવતનું ચલાવું પ્રચલિત થયું છે.

(૨) ગુજરાનવાલામાં, શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સમાધિમંદિરનો પાયો તેઓના કાળધર્મ વખતે જ-વિ. સં. ૧૯૫૨ માં જ-નંખાયો હતો. અને વિ. સં. ૧૯૬૨ ના વૈશાખ સુદિ ૬ ના રોજ ખૂબ ઉત્સાહ અને મહોત્સવપૂર્વક સમાધિમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરીને એમાં આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજની ચરણપાદુકા પધરાવવામાં આવી હતી. આ સ્થાન શ્રી આત્માનંદ જૈન ભવન તરીકે પણ ઓળખાતું હતું. એ સ્થાન ભક્તિની સાથે સાથે વિદ્યાનું પણ કેન્દ્ર બને એ માટે વિ. સં. ૧૯૮૧ માં ત્યાં શ્રી આત્માનંદ જૈન ગુરુકુલની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

શ્રી આત્મારામજી મહારાજની અંતિમ ઇચ્છા સરસ્વતી-મંદિરોની સ્થાપના તરફ ધ્યાન આપવાની હતી; અને એની શુભ શરૂઆત ગુજરાન-

વાલાથી જ કરવાનું એમણે વિચાર્યું હતું. એ ભાવના ત્યારે તો અધૂરી રહી, અને એમના સ્વર્ગવાસ બાદ છેક ઓગણત્રીસ વર્ષે, મુનિમાંથી એ જ વર્ષે આચાર્ય બનેલા શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજના પવિત્ર હાથે સફળ થઈ. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી તથા પંબળ્ય શ્રીસંઘ યત્કિંચિત્ ગુરુશ્રણુ અદ્વા કર્યાનો સંતોષ લઈ શકે એવું એ કાર્ય હતું. પણ પછી દેશના વિભાજન સાથે ગુરુતીર્થ ગુજરાનવાલા ઉપર પણ સર્વનાશ વરસી ગયો ! અને એ સ્થાન પાકિસ્તાનમાં ગયું !

(૩) પંબળ્યમાં શ્રી આત્માનંદ જૈન મહાસભા નામે એક કેન્દ્રસ્થ સંસ્થાની સ્થાપના થવા ઉપરાંત પંબળ્યનાં જૈન વસતી ધરાવતાં લગભગ બધાં નાનાં-મોટાં શહેરોમાં એની શાખાઓરૂપે શ્રી આત્માનંદ જૈન સભાની સ્થાપના થયેલી જોવા મળે છે. આ શાખા-સંસ્થાઓની મહાસભા સાથે એની તો ફૂલગૂંથણી રચાઈ ગઈ છે કે એના લીધે સમસ્ત પંબળ્યનો શ્રીસંઘ એકતાના સૂત્રે બંધાઈ ગયો છે. પોતાના ઉદ્ધારક પૂજ્ય આચાર્ય આત્મારામજીનું અને ગુરુ વલ્લભનું નામ પંબળ્યનાં ભાવનાશીલ ભાઈઓ-બહેનો ઉપર અજબ કામણુ કરે છે, અને એમને ધર્મમાર્ગે ચાલવાની અને પોતાની એકતાને ટકાવી રાખવાની પ્રેરણા આપતું રહે છે.

પંબળ્ય ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, રાજસ્થાન અને મુંબઈ જેવાં સ્થાનોમાં પણ શ્રી આત્મારામજી મહારાજના નામથી અનેક સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે. આ સંસ્થાઓ પણ, શ્રી આત્મારામજી મહારાજના શ્રીસંઘ ઉપરનાં અસાધારણ ઉપકારનાં સ્મારકો બનીને, તેઓએ એ યુગના જૈન સંઘને સરખો ઘાટ આપીને સુરક્ષિત અને સુવ્યવસ્થિત બનાવવામાં કેટલો અસરકાર ફાળો આપ્યો હતો તેનો ખ્યાલ આપે છે.

(૪) મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીના સંકલ્પ મુજબ પંબળ્યમાં ઠેર ઠેર પાઠશાળાઓ જેવી માતા સરસ્વતીની સંખ્યાબંધ દેવકુલિકાઓ જીલી થઈ એ તો ખરું જ; પણ આ પાઠશાળાઓ આપણી ખીજ પ્રદેશોની પાઠશાળાઓ કરતાં વિદ્યાર્થીઓની અધ્યયનરુચિ, સંખ્યા અને સંઘનો એને મળી રહેતો સાથ વગેરે બાબતોમાં અત્યારે પણ જુદી પડે એવી, તેમ જ કેવળ બાલકો-બાલિકાઓ માટે જ નહીં, પણ ખીજોને માટે પણ એક પ્રકારના સંસ્કાર-કેન્દ્રની અને મિલનસ્થાનની ગરજ સારે એવી છે.

આ પાઠશાળાઓ ઉપરાંત આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજની

પંજબમાં દાદાશુરના નામથી એક જૈન મહાવિદ્યાલય એટલે કે કોલેજની સ્થાપના કરવાની ભાવના પણ વિ. સં. ૧૯૮૪માં અંબાલા શહેરમાં “શ્રી આત્માનંદ જૈન કોલેજ”ની સ્થાપનાથી સફળ થઈ. આ કોલેજનું ઉદ્ઘાટન જૈન સંઘના અગ્રણી શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈએ કર્યું હતું.

આટલે મોડે મોડે, શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સ્વર્ગારોહણ પછી છેક ચાર દાયકા કરતાં પણ વધુ વખત પછી, આ કોલેજની સ્થાપના થઈ એ ખીના આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી કોઈ પણ કામ કરવાનું નક્કી કર્યા પછી, કાળની અસર નીચે, એને વીસરી જવાને બદલે એ માટે હમેશાં ધ્યાન આપતા રહેતા હતા, અને સમય પાક્યો લાગે ત્યારે એનો અમલ પણ કરી બતાવતા હતા, એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. આ કોલેજ તો પંજબ શ્રીસંઘની ગુરુભક્તિ અને જ્ઞાનભક્તિની પણ કીર્તિગાથા બની રહે એવી છે. એ કહેવાની જરૂર નથી કે આપણા સંઘે સ્થાપેલ આ પહેલી જ જૈન કોલેજ હતી.

(૫) માસિક પત્રિકા તરીકે ઘણાં વર્ષોથી શ્રી આત્માનંદ જૈન મહા-સભા-પંજબના મુખપત્રરૂપે ‘વિજ્યાનંદ’ નામે માસિક પ્રગટ થઈ રહ્યું છે.

દાદાશુરના સ્વર્ગવાસ પ્રસંગે મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીએ કરેલ આ સંકલ્પોની વિગતો અહીં ખાસ હેતુસર આપવામાં આવી છે. પૂજ્ય આત્મા-રામજી મહારાજના સ્વર્ગવાસ પછીનો પંજબ જૈન સંઘના વિકાસનો ઇતિહાસ એતાં કહેવું જોઈએ કે, શરૂઆતમાં સામાન્ય લાગતા આ સંકલ્પોની આસપાસ-એટલે કે એ નિમિત્તે-જ મોટા ભાગનો વિકાસ થયેલો છે; અને એ સંકલ્પોની પૂર્તિ કરવાને નામે પંજબ શ્રીસંઘને એકતાનું અને કાર્યશીલતાનું વિશેષ બળ મળતું રહ્યું છે. માત્ર પચીસ વર્ષ જેટલી નાની ઉંમરે પણ મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીમાં શ્રીસંઘની જરૂરિયાત, સમયનાં એંધાણ અને વિકાસની દિશાને પામી જવાની કેવી કોઠાસૂઝ, સમજ અને દીર્ઘદષ્ટિ હતી, એનો કંઈક ખ્યાલ પણ આ સંકલ્પો અને એને પૂરા કરવા માટેના તેઓના અવિરત પ્રયાસો ઉપરથી આવી શકે છે.

ભગવાન મહાવીરની અનાગ્રહી અને સર્વાગ્રહી અનેકાંત દૃષ્ટિના ભવ્ય વારસને શોભે એ રીતે પોતાની જીવનસાધનાને મુનિ વલ્લભવિજયજીએ વ્યાપક, ઉદાર અને સર્વહિતકારી બનાવી હતી. અને તેથી તેઓ પંજબના શીખો, મુસલમાનો અને અન્ય જૈનેતર વર્ગને પોતા તરફ આકર્ષી શક્યા હતા અને સગ્ગચરણની પ્રેરણા આપી શક્યા હતા એ તો ખરું જ; પણ એથીય

વધારે મહત્વની વાત તો એ હતી કે જિનપ્રતિમા અને જિનવાણીનો પંજબમાં પુનરુદ્ધાર કરવા માટે જે સ્થાનકમાગી દિરકાની સામે શ્રી આત્મારામજી મહારાજને ઘણું કામ કરવું પડ્યું હતું અને પોતાને પણ એમાં સાથ પુરાવવો પડ્યો હતો, એ જ સ્થાનકમાગી દિરકામાંથી મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજી સામેનો અણગમો અને વિરોધ શમી ગયો હતો, એટલું જ નહિ એ દિરકાના અનુયાયીઓ પણ એમનો આદર કરતા અને એમની ધર્મવાણી ઉલ્લાસ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળતા થયા હતા. આ પ્રતાપ મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીની સમતા, નિર્મળ સાધુતા અને નિર્દોશ મનોવૃત્તિનો જ હતો. ક્યારેક સંજોગોના બળે ઢોઈની સામે થઈને કામ કરવું પડે તો પણ એનો ડંખ મનમાં ન રાખીએ, અને આવા કામની પાછળની દૃષ્ટિ પણ અંગત સ્વાર્થ કે માનની નહીં પણ લોકકલ્યાણી જ હોય તો દિલ્લભર દિલ 'ના સિદ્ધાંત મુજબ આપણી ભલી લાગણીની અસર સામાના અંતર ઉપર થયા વગર ન રહે : આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીનું જીવન આ સિદ્ધાંતની સચ્ચાઈના જ્વલંત પુરાવારૂપ છે.

આ રીતે સૌને પોતાના માનીને મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજી મહારાજ આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સ્વર્ગવાસ બાદ ૧૩ વર્ષ સુધી પંજબમાં વિચર્યા, અને પંજબ શ્રીસંઘને સાચવવાની દાદાગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરવાની સાથે પંજબની અડારે વર્ણની જનતાના ગુરુ બન્યા.

સંતોને માટે તો, 'સખ ભૂમિ ગોપાલકી'ની જેમ, એમનો જન્મ ગમે ત્યાં થયો હોય, ઉછેર, અભ્યાસ અને સાધના પણ ગમે ત્યાં થયાં હોય છતાં, આખો દેશ પોતાનું વતન બની બન્યો છે; અને એમની સેવાભાવનાને આ કે તે પ્રદેશના સીમાડાઓ બંધિયાર બનાવી શકતા નથી. શ્રી ધ્યાનંદ સરસ્વતી જન્મ્યા ગુજરાત (સૌરાષ્ટ્ર)માં અને એમણે સેવાકરી ભારતની. શ્રી સહજનંદસ્વામીએ ઉત્તર પ્રદેશમાં જન્મ ધારણ કર્યો અને ઉદ્ધાર કર્યો ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છના પ્રદેશોનો. આવા તો અનેક દાખલા મળી શકે. આ ઉપરથી એટલું જોઈ શકાય છે કે ભારતદેશની અખંડિતતા-એકરૂપતાનું દર્શન મુખ્યપણે આવા ઉદારદિલ સાધુ-સંતોના જીવન અને વ્યવહારમાં થાય છે. પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજે પંજબમાં જન્મીને ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની કેટલી બધી સેવા કરી! એ જ રીતે ગુજરાતમાં જન્મેલ આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજની પંજબની

સેવાઓ પણ અસાધારણ હતી. પંજબને તો બહુ એમના અંતરમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન મળ્યું હતું.

વારંવાર પંજબની યાત્રા

મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીએ દીક્ષા લીધા પછીનાં ત્રણ ચોમાસાં ગુજરાત-રાજસ્થાનમાં (એ ગુજરાતમાં રાધનપુર અને મહેસાણામાં અને એક રાજસ્થાનમાં પાલીમાં) કર્યા પછી ૧૯ જેટલાં ચોમાસાં પંજબમાં જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં કરીને ઘણાં ગામ-શહેરોને પોતાની ભાવના, શક્તિ અને વિદ્વાનો લાભ આપ્યો હતો. તેમાં ૭ ચોમાસાં દાદાગુરુજીની સાથે અને તેર તેઓના સ્વર્ગવાસ પછી કર્યાં હતાં.

વળી, એમની પંજબની યાત્રાઓનો એકંદર વિચાર કરીએ તો, ચાર વાર થઈને એમણે પંજબમાં કુલ ૩૨ ચોમાસાં કર્યાં હતાં. એમના ૬૮ વર્ષ જેટલા સુદીર્ઘ દીક્ષાપર્યાયનો લગભગ અડધો સમય એમણે પંજબને અર્પણ કર્યો હતો, એ ખીના પંજબ ઉપર એમની અપાર પ્રીતિનું અને પંજબ સંઘની તેઓના ઉપરની અસાધારણ ભક્તિનું સૂચન કરે છે.

પંજબથી પહેલી વાર વિહાર કર્યા બાદ તેર ચોમાસાં ગુજરાત, મુંબઈ, સૌરાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનમાં કરીને બહુ તેઓએ પંજબ અને પંજબ સિવાયના પ્રદેશોના જૈન સંઘના ઉત્થાન માટેની પોતાની સેવા-વૃત્તિની સમતુલા સાચવી હતી, અને એ રીતે સમગ્ર જૈન સંઘ ઉપર ઉપકાર કર્યો હતો અને સૌને પોતાના ગુરુપદનો લાભ લેવાનો અવસર આપ્યો હતો.

વિ. સં. ૧૯૭૭નું ચોમાસું ખીકાનેરમાં કરીને તેઓએ ખીજ વાર પંજબમાં પ્રવેશ કર્યો અને વિ. સં. ૧૯૭૮ થી ૧૯૮૧ સુધીનાં ચાર ચોમાસાં પંજબમાં જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં કરીને ત્યાંના શ્રીસંઘની સેવા બંધવી.

ખરી વાત તો એ છે કે, આચાર્યશ્રી પંજબમાં હોય કે પંજબથી દૂર હોય, પંજબની હિતચિંતા તો ક્યારેય એમના હૃદયથી દૂર થતી ન હતી. અને દૂર રહ્યા રહ્યા પણ તેઓ પોતાના સમુદાયના સાધુઓ દ્વારા તેમ જ સલાહ-સૂચનો દ્વારા પંજબ શ્રીસંઘને જરૂરી માર્ગદર્શન કરાવતા જ રહેતા હતા. તેઓ ગમે ત્યાં હોય તોપણ 'હું મારા પંજબમાં ક્યારે પહોંચું' એવી એમને હમેશાં ઝંખના રહ્યા કરતી.

વિ. સં. ૧૯૯૩ નું ચોમાસું ખંભાતમાં કરીને એમણે પંજબ તરફ વિહાર કર્યો; અને વિ. સં. ૧૯૯૪ થી ૧૯૯૯ સુધીનાં છ ચોમાસાં પંજબમાં કર્યાં. આ એમની પંજબની ત્રીજી યાત્રા હતી. તે પછી એક જ વર્ષ માટે આચાર્ય મહારાજે પંજબની બહાર છતાં પંજબની નજીક વિ. સં. ૨૦૦૦નું ચોમાસું ખીકાનેરમાં કર્યું. અને ત્યાર બાદ ફરી ત્રણ ચોમાસાં એમણે પંજબમાં કર્યાં.

આ રીતે પંજબમાં છૂટક છૂટક ૩૨ ચોમાસાં જેટલાં લાંબા સમય સુધીની સ્થિરતા દરમ્યાન જિનમંદિરોની તથા પાઠશાળાઓની સ્થાપના, જિનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા, શિક્ષણપ્રચાર, ધર્મપ્રરૂપણા, પંજબ સંઘનું સંગઠન તથા સાહિત્યનો મહિમા પુનઃસ્થાપન કરવા માટે વલ્લભવિજયજી મહારાજે જે કામ કર્યું તેથી પંજબનો જૈન સંઘ ખૂબ શક્તિશાળી અને પ્રભાવશાળી બન્યો. અને મુનિશ્રીનું વ્યક્તિત્વ પણ વિશેષ પ્રભાવશાળી બન્યું. મુનિશ્રીની આટલી બધી જહેમતને પ્રતાપે પંજબ શ્રીસંઘ ખૂબ સંગઠિત, શક્તિશાળી અને ધર્મશ્રદ્ધામાં દૃઢ થયો.

આચાર્યશ્રીની પંજબની સેવાઓની અને પંજબ સંઘની તેઓના પ્રત્યેની ભક્તિની કેટલીક વિગતો જોઈએ—

(૧) વિ. સં. ૧૯૭૧ માં પંજબ શ્રીસંઘનો વિનતિપત્ર લઈને પંજબ સંઘના આગેવાનો આચાર્યશ્રીને ગુજરાતમાં સીસોદરા ગામે મળ્યા. અને એમણે એમને પંજબ પધારવાની વિનંતી કરી. આચાર્યશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે, “તમે વિનંતી કરો કે ન કરો, સ્વર્ગસ્થ પ્રાતઃસ્મરણીય ગુરુમહારાજ શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરિજી (આત્મારામજી) મહારાજની આજ્ઞાનું પાલન બરાબર થશે. એ તરફ આવવાની અમારી પૂરી ભાવના છે.” અહીં વ્યાખ્યાન વખતે લાહોરનિવાસી લાલા માનકચંદ્રજીએ આચાર્યશ્રીને પંજબ પધારવા માટેનું ગુરુભક્તિનું ગીત એવા ગદ્-ગદ્ સ્વરે ગાઈ સંભળાવ્યું કે આચાર્યશ્રીની તેમ જ બધા શ્રોતાઓની આંખો આંસુભીની થઈ ગઈ—બહુ ભક્તનું હૃદય ત્યાં કરુણરસને રેલાવી રહ્યું !

(૨) વિ. સં. ૧૯૭૨માં જૂનાગઢમાં ફરીને પંજબ સંઘની પંજબ પધારવાની વિનંતિ આવી. એમાં એક ઢુહો લખ્યો હતો—

ભારતવર્ષ કે ખીચમેં, વલ્લભ દીનદયાલ;

જિસ નગરીમેં જ રહેં, કરતે ઉસે નિહાલ.

અને તે પછી લગભગ એકસો જેટલા સજ્જનો પોતાની માગણી રૂબરૂ રજૂ કરવા જૂનાગઢ આવ્યા હતા.

(૩) ક્યારેક કોઈ વિરોધીએ પંજબ મહાસભાને નામે આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિજી ઉપર આક્ષેપ કર્યો. એના ખુલાસારૂપે પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજે પંન્યાસ શ્રી લલિતવિજયજીને એક પત્ર લખ્યો; એમાં તેઓએ લખ્યું કે—

“આવા ઊડતા ગપાટાને આધારે કોઈ વાતનું આંદોલન ઊભું કરવાથી શું ધર્માત્માઓને ધર્મવૃદ્ધિનો લાભ થશે ખરો? અને અત્યારે મુનિ વલ્લભવિજયજી ગુજરાતના સુખદાયક વિહારને મૂકીને કષ્ટદાયક ક્ષેત્રોમાં ફરીને ધર્મોપદેશ આપી રહ્યા છે, શું એમાં એમનો કોઈ સ્વાર્થ છે?.....જ્યારે હું પંજબમાં હતો ત્યારે ગુરુમહારાજનો (શ્રી આત્મારામજીનો) સ્વર્ગવાસ નહોતો થયો. તેઓએ પોતે જ કહ્યું હતું કે— ‘મારી પછી ગુજરાતી સાધુઓ, મેં વાવેલ ધર્મખગીયાની રક્ષા કરવા માટે, ગુજરાતમાં જઈને ફરી પાછા કષ્ટદાયક ક્ષેત્રમાં આવશે, એવો મને ભરોસો નથી. પણ વલ્લભ, તારી ઉંમર નાની છે. તારા ઉપર મને ભરોસો છે. તું પંજબના ધર્મક્ષેત્રને પુષ્ટ કરજે. તું આવીશ તો તારો શિષ્યપરિવાર પણ આવશે.....’ તેઓ શ્રી ૧૦૦૮ ગુરુની આજ્ઞાને માથે ચઢાવીને, કષ્ટો સહન કરીને, વિકટ ભૂમિમાં વિચરે છે. અમારા જેવા તો એક પણ ગુરુમહારાજના ખગીયામાં જળજીંટકાવ કરવા નથી જતા. ફક્ત વલ્લભવિજયજી જ સુખદાયક વિહાર તજીને વિકટ સ્થાનોમાં વિચરે છે.”

પ્રવર્તકજી મહારાજ જેવા સમભાવી, પીઠ અને ઓછાખોલા ધર્મપુરુષના આટલા શબ્દો જ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજની પંજબની સેવાનું મહત્ત્વ સમજાવવા પૂરતા છે.

(૪) વિ. સં. ૧૯૮૪માં આચાર્યશ્રી પાટણ પધાર્યા. સંઘે અર્પણ કરેલા સ્વાગત-પત્રના જવાબમાં તેઓએ કહ્યું : “મારા વગર પંજબ નહીં અને પંજબ વગર હું નહીં. ગુરુમહારાજે અંત સમયે મને પંજબની સંભાળ રાખવાની જે આજ્ઞા આપી હતી, એને હું કેવી રીતે ભૂલી શકું?”

(૫) વિ. સં. ૧૯૮૬માં આચાર્યશ્રી ગુજરાતવાલા ગયા. ત્યાં યુવક

મંડળ તરફથી માનપત્ર અર્પણ કરવામાં આવ્યું. એ વખતે પ્રવચન કરતાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : “તમારો અપૂર્વ ભક્તિભાવ જોઈને મને ખૂબ આનંદ થયો. અમારે સાધુઓને માટે આ માનપત્રોનો શો ઉપયોગ છે? અમે આને ક્યાં રાખીશું? અલખત, તમારા હૃદયના ઉત્સાહને બતાવનારાં આ ઉત્તમ સાધન છે; અને એની મારા હૃદય ઉપર ઘણી અસર છે. તોપણ ધર્મ અને સમાજ પ્રત્યે મારી શી ફરજ છે તેનું આ સ્મરણ કરાવે છે. સોળ વર્ષ પહેલાં મેં ‘ગુરુકુળનું’ સંચાલન તમને સોંપ્યું હતું, અને હું ગુરુદેવનો સંદેશો દૂર દૂર સુધી પહોંચાડવા ગયો હતો. આજે સમાધિમંદિરનાં દર્શન કરીને મારું હૃદય ઉલ્લસિત થઈ ગયું છે. હું આજે પણ તમારા સ્વાગતમાં ગુરુદેવના આત્માને પ્રત્યક્ષ નિહાળી રહ્યો છું. તમે ગુરુકુળની કેટલી ઉન્નતિ કરી એ તો હું જ્યારે એની વાતો સારી રીતે સાંભળીશ કે એનું બરાબર નિરીક્ષણ કરીશ ત્યારે જાણવા મળશે. પરંતુ તમે યુવાનો અને વૃદ્ધો સાથે મળીને શહેરની ઉન્નતિનું કામ કરશો, તો હું રાજ થઈશ. મહાત્મા ગાંધી દેશને માટે કેટલું બલિદાન ઈર્ષ રહ્યા છે! આઝાદીને માટે (જુદા જુદા) દેશોમાં કેટલાં બલિદાનો અપાઈ રહ્યાં છે! આથી જૈન સમાજ ક્યારેય કંઈક મોઘપાઠ લેશે ખરો?”

(૬) દેશના વિલાબન પછી આચાર્યશ્રી ગુજરાનવાલામાંથી અમૃતસર આવ્યા. અમૃતસરથી વિહારની તૈયારી કરી ત્યારે “સનાતન ધર્મ પ્રચારક” પત્રના તંત્રી પં. રવિયારામે આચાર્યશ્રીને અંજલિ આપતાં કહ્યું : “હું સનાતનધર્મી બ્રાહ્મણ છું, છતાં આચાર્યશ્રી ઉપર મને અતૂટ શ્રદ્ધા છે. એમના ત્યાગ, વૈરાગ્ય, તપથી, અમૃત જેવી વાણીથી, માનવસેવાના ઉપદેશથી તથા ઉદારતાથી હું મુગ્ધ થઈ ગયો છું. હું એમને મારા ગુરુ માનું છું. દુનિયામાં મેં એમના જેવા ખીબ્બ કોઈ ત્યાગી મહાપુરુષ નથી જોયા.”

(૭) વિ. સં. ૨૦૦૪ની વાત છે. અંબાલાના કેટલાક ગૃહસ્થો આચાર્યશ્રીને અંબાલા પધારવાની વિનતિ કરવા આવ્યા. આચાર્યશ્રીએ નિર્વાસિત કુટુંબો અંગે ચિંતા દર્શાવતાં કહ્યું : “સંક્રાંતિ ઉપર પંજબ સંઘના આગેવાનો પટ્ટીમાં આવવાના છે. પાકિસ્તાનથી જે કુટુંબો આવ્યાં છે, એમની વ્યવસ્થા અંગે જે યોજના તૈયાર કરી છે, એના ઉપર ત્યાં વિચારણા કરવાની છે. તે પછી અંબાલા જવું કે બિકાનેર, એનો નિર્ણય કરવામાં આવશે.”

(૮) આ જ અરસામાં માલેરકોટલામાં પંજબના નિર્વાસિત ભાઈ-બહેનોને ઉદ્દેશીને આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : “ભાગ્યશાળીઓ, પંજબનું સ્થાન મારા હૃદયમાં છે. અને જ્યાં સુધી જીવતો રહીશ ત્યાં સુધી પંજબનું ધ્યાન રાખીશ. તમે બધા ભાઈઓ સંગઠિત થઈને એક સ્થાનમાં રહો, એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.”

(૯) પંજબના નિર્વાસિતો માટે ખીકાનેરના સંઘને લાગણીભર્યા શબ્દોમાં ઉદ્દબોધન કરતાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : “હું તો ભિન્ન છું. ભગવાન મહાવીરનો, ગુરુદેવનો અને જૈન શાસનનો ભિન્ન છું. તેથી આજે તમે ખીકાનેરના કરોડપતિ દાનવીરો, ખીકાનેરનાં ભાઈઓ-બહેનો, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા અને રાજસ્થાનનાં શાસનભક્ત શ્રદ્ધાવાન ભાઈઓ-બહેનો પાસે આજે, આ ઉંમરે, ભીખ માગી રહ્યો છું. આજે પંજબના શાસનભક્ત, સ્વર્ગસ્થ ગુરુદેવના પ્રિય શ્રાવકો નિરાધાર બની ગયા છે. એમને તમે જો થોડી થોડી (રૂપિયામાંથી એક પૈસા જેટલી) પણ મદદ કરશો તો આ બહાદુર પંજબીઓ પગભર બની જશે; આખો જૈન સમાજ શક્તિશાળી અને સમૃદ્ધ બની જશે. તમે લોકો મોઢાની સ્નેહાંજલિઓની સાથે આટલી મદદ આપશો ને? આટલી ભિક્ષા આપશો ને?” આચાર્યશ્રીના પ્રયાસોથી, મુંબઈની માનવ રાહત સમિતિ તરફથી, આચાર્ય શ્રી સાગરાનન્દસૂરિજીના સદુપદેશથી સૂરતના સંઘ તરફથી, આચાર્ય શ્રી વિજયલલિતસૂરિજીની પ્રેરણાથી વાપીના જૈન સંઘ તરફથી આ કામ માટે ઠીક ઠીક સહાય મળી હતી. કોઈ પણ જીવને દુઃખી જોઈને દુઃખી દુઃખી થઈ જનાર આચાર્ય પોતાના પ્રાણુધારા પંજબીઓના આવા કારમા સંકટ વખતે ચૂપ કેમ બેસી શકે? એમનાં તો ભંધ અને આરામ હરાઈ ગયાં હતાં.

(૧૦) વિ. સં. ૧૯૬૪માં આચાર્યશ્રીએ પંજબથી ગુજરાત તરફ વિહાર કર્યો. તેઓ પંજબથી સેંકડો માઈલ દૂર હતા. એવામાં પિવાઈ નામના ગામમાં તેઓને આચાર્ય શ્રી વિજયકમલસૂરિજીનો ગુજરાનવાલાથી એક તાર મળ્યો. તારમાં લખ્યું હતું : “અહીંના સનાતન ધર્મીઓ ગુરુદેવના “અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર” અને “જૈનતત્વાદર્શ” નામનાં પુસ્તકોને ખોટાં ઠરાવવા પ્રયાસ કરે છે. એ માટે તમારી જરૂર છે.” આચાર્યશ્રીએ (તે સમયે ૩૭ વર્ષની વયના યુવાન મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીએ) વિચાર્યું : આ તો શાસનરક્ષાનું મહાન કાર્ય. વળી એમાં પૂજ્ય ગુરુદેવ અને

પંજન્ય સંઘની પ્રતિષ્ઠાનો પણ સવાલ છે. એટલે એમાં આગસ કે ઉપેક્ષા ન શોભે, ગુજરાનવાલા જવું જ ઘટે.

જેઠ મહિનાનો વખત. ગરમી કહે મારું કામ. અને ગુજરાનવાલા ૪૫૦ માઈલ દૂર. એ કશાથી વિચલિત થયા વિના, સવારના ૨૦ માઈલ અને સાંજના ૧૦ માઈલ, એમ રોજ ૩૦ માઈનો ઉગ્ર વિહાર કરી, ગોયરી-પાણી કે થાક-આરામની પરવા કર્યા વગર તેઓ વીસેક દિવસમાં જ ગુજરાનવાલા પહોંચી ગયા. અગ્નિપરીક્ષા સમા આ વિહારમાં તેઓની સાથે તેઓના શિષ્ય મુનિ સોડનવિજયજી હતા. ચાલતાં ચાલતાં પગમાં છલાં પડી ગયાં અને એમાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું. પણ છેવટે શાસનની રક્ષા માટે સમયસર પહોંચી જવાયું એનો તેઓ સંતોષ અને હર્ષ અનુભવી રહ્યા. અને યોગાનુયોગ પણ કેવો, કે જે કામ માટે તેઓ આટલાં કષ્ટ વેડી, ઉગ્ર વિહાર કરી, ગુજરાનવાલા પહોંચ્યા, તે કામમાં તો તેઓના પહોંચતાં પહેલાં જ સફળતા મળી ચૂકી હતી અને વિરોધીઓએ ઊભી કરેલી મુસ્તીયતનાં વાદળો વીખરાઈ ગયાં હતાં ! મુનિ વલ્લભવિજયજીની સંયમસાધનાની, તન-મનની તાકાતની અને એમના અંતરમાં સંપ્રકાયેલ બ્રહ્મશક્તિની જાણે કુદરતે કારમી કસોટી કરી. એ કસોટીમાં પાર ઊતરીને મુનિ વલ્લભવિજયજીનો આત્મવિશ્વાસ ઔર વધી ગયો !

(૧૧) છેલ્લી અવસ્થામાં મુંબઈમાં આચાર્યશ્રીએ જોયું કે, મારાથી તત્કાળ પંજન્ય પહોંચી શકાય એમ નથી, અને પંજન્યની ધર્મભાવનાની માવજત કરવાની જરૂર છે, એટલે તેઓએ, પોતાની અગવડનો વિચાર એક બાણુ મૂકીને, પોતાના પરમ ગુરુભક્ત શિષ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયસમુદ્રસૂરિજીને પંજન્ય જવા આદેશ આપ્યો. આચાર્ય વિજયસમુદ્રસૂરિજી માટે ગુરુવર્યની આ ઉંમરે અને નાદુરસ્ત તબિયતે, ગુરુથી જુદા પડવાનું કામ બહુ વક્ષમું હતું. પણ ગુરુઆજ્ઞાનું પાલન તો થવું જ જોઈએ, એમ માની એમણે વિહાર કર્યો. પણ તેઓના વિહાર કર્યા પછી આચાર્યશ્રીની તબિયત વધારે નાદુરસ્ત થઈ ગઈ એટલે આચાર્યશ્રીએ એમને પાછા ખેલાવી લીધા. ગુરુની શિષ્ય પ્રત્યેની પ્રીતિ, શિષ્યની ગુરુભક્તિ અને બન્નેની પંજન્યની સંભાળની ચિંતા જાણે આ પ્રસંગથી ચરિતાર્થ થઈ !

આવી આવી અનેક ઘટનાઓ ઉપરાંત પંજન્યમાં એકતા અને સંપત્તિ ભાવનાને મૂર્ત કરવા માટે, કન્યાવિક્રય જેવી કુરૂઢિઓથી પંજન્યના

જૈન સમાજને મુક્તિ અપાવવા માટે, ધાર્મિક તેમ જ દરેક કક્ષાના વ્યાવહારિક શિક્ષણને માટે અને સમાજના સર્વાંગીણ ઉત્કર્ષ માટે આચાર્ય-શ્રીએ જે અવિરત ચિંતા અને પ્રવૃત્તિ કરી હતી તેનું મૂલ્ય થઈ શકે એમ નથી. આવા ઉપકારક ગુરુનો યોગ તો ભાગ્ય પૂરું જન્મતું હોય તો જ મળે. આવી કાર્યશીલ લાગણીને લીધે જ ગુરુ વલ્લભ પંજનના આબાલગોપાલ જનસમૂહના અને સામાન્ય જનતાના અંતરમાં સદાને માટે વસી ગયા છે. આજે પણ ગુરુ વલ્લભતું નામ આવે છે અને પંજનનાં ભાઈઓ-બહેનોનાં અંતર ગદ્ગદ બની જાય છે. વિ. સં. ૧૯૬૩ની સાલમાં પંજનના શ્રીસંઘે પોતાના હૃદયના રખેવાળ આ ધર્મનાયકને ‘પંજનકેસરી’નું ખિરુદ આપાને પોતાની ભક્તિ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. અને ગુરુવર્યે પણ પંજનની ભક્તિનો કદર કરી હતી. બાકી તો, આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિણ પંજનના સંઘને મન શું હતા અને શું ન હતા એનો હિસાબ તો કોઈ ભક્તહૃદય સંત જ મેળવી શકે.

મુનિ વલ્લભવિજયજીની શક્તિ, નિર્મળ સંયમયાત્રા, વિક્રાંતતા, શાસન-સેવાની તમન્ના અને લોકોપકારની ભાવનાને પારખીને પંજનના શ્રીસંઘે તો વિ. સં. ૧૯૫૭માં, ૩૦ વર્ષની ભરથુવાન વયે, તેઓને આચાર્ય પદની આપવાની આગ્રહભરી ઇચ્છા પ્રગટ કરી હતી. પણ યુવાન મુનિનું મન આવી મોટાઈનો ભાર સ્વીકારવા તૈયાર ન હતું. એમને તો શાસનસેવા અને જનસેવાનાં કાર્યોની જ દરકાર હતી. એમાં પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજે, સમુદાયની એકતાને સાચવી રાખવા માટે, અત્યારે એ વિચારને સુલતવી રાખવાની શાસ્ત્રી સલાહ આપા. મુનિ વલ્લભ-વિજયજીને તો “ભાવતું હતું અને વૈદ્યે કહ્યું” જેવું થયું. પંજન સંઘે પોતાનો આગ્રહ જતો કર્યો.

મુનિ વલ્લભવિજયજીને તો કોઈ પણ પદવીની ઝંખના સતાવતી ન હતી. એમને મન તો સંઘસેવા અને જનસેવા જ સાચી પદવી હતી. એટલે એમ ને એમ ૨૪ વર્ષ વીતી ગયાં. વિ. સં. ૧૯૮૧ની સાલમાં માગસર સુદિ પાંચમના દિવસે, લાહોરના જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠાના મહોત્સવ પ્રસંગે, ૫૪ વર્ષની પરિપક્વ વયે, લાહોરમાં, ગામ-પરગામના વિશાળ સંઘની હાજરીમાં, મુનિ વલ્લભવિજયજીને આચાર્યપદ અર્પણ કરવામાં આવ્યું.

આ ધર્મપ્રસંગથી શાસન, આચાર્ય પદવી અને મુનિ શ્રી વલ્લભ-વિજયજી ત્રણે ગૌરવશાળી બન્યાં.

ગુજરાનવાલાને છેલ્લી સલામ !

સને ૧૯૪૫ થી ૧૯૪૭ સુધીનો અઢી-ત્રણ વર્ષનો સમય આપણા દેશમાં ભારે અસ્થિરતા, અરાજકતા અને અસ્તવ્યસ્તતાનો સમય હતો. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની પૂર્વેના એ સમયમાં દેશ આખો કોમી તોફાનોના દાવા-નળમાં સપડાઈ ગયો હતો; તેમાંય ઉત્તર ભારતની અને વિશેષ કરીને પંજબ-સિંધ-સીમાપ્રાન્તોની દુર્દશા તો વર્ણવી બંધ એવી ન હતી. અને સ્વરાજ્ય આવ્યા પછીની કત્લેઆમે તો માઝા મૂકી હતી. આ પ્રદેશના વસનારાઓ માટે આ કાળ ખરેખરી કસોટીનો હતો—લોકોનાં જન-માલની લેશ પણ સલામતી નહોતી. જ્યોનોનાં જન-માલ સલામત રહી શક્યાં એ કેવળ અકસ્માતરૂપે કે પોતાનાં પાંચરાં ભાંજ્યાં બળે અથવા તો ભગવાનની કૃપાના કારણે !

આવા કપરા અને કારમા સમયમાં પંજબ જવું અને ત્યાં અઢી-ત્રણ વર્ષ માટે રહેવું એ આકરી કસોટી કરે એવો પ્રયોગ હતો, પણ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજને એની વિશેષ ચિંતા ન હતી; આ સમયે એમની ઊંઘ ઉડાડી મૂકે એવી ચિંતા તો એમને એ વાતની હતી, કે આવા ભયંકર સંકટના સમયમાં પંજબના શાંતિપ્રેમી અને અહિંસાવાદી જૈન સમાજનું શું થશે ?

પણ દેશમાં ઠેર ઠેર જગી ઊઠેલી આ કોમી તંગદિલી અને તોફાનોએ ક્રમે ક્રમે એવું તો ઉગ્ર રૂપ ધારણ કર્યું હતું કે એનું શમન કરવું કે એનો સામનો કરવો એ મોટા મોટા સત્તાધારીઓના હાથની વાત પણ નહોતી રહી—કરાર કાળ પોતે જ જાણે માનવરુધિરથી પોતાનું ખપ્પર ભરવા વધારે કૂર બન્યો હતો ! આવા દાવાનળની સામે થવાનું સામાન્ય માનવી-નું કે ધર્મગુરુનું પણ શું ગળું ? અને છતાં, પોતાનાં હૃદયબળ, હિંમત અને પુરુષાર્થને બળે પોતાના ચિત્તને સ્વસ્થ રાખીને, સર્વનાશ વેરતા આ હુતાશનમાંથી બની શકે તેટલાને તો અવશ્ય ઉગારી શકાય.

આચાર્ય મહારાજે ૭૫ વર્ષની જઈફ ઊંમરે, આવા મતિમૂઢ બનાવી મૂકે અને ભલભલાની હિંમતને ભરખી બંધ એવા કારમા સંકટના સમયમાં, સ્વસ્થતાપૂર્વક સંઘરક્ષાનું આવું કામ કરી બતાવ્યું એ ખીના એમની

સાધુતાના ખમીરની, જીવનસાધના દ્વારા એમનામાં પ્રગટેલી ઠંડી તાકાતની અને સાચા અહિંસાધર્મના આચરણથી પ્રાપ્ત થતી તેજસ્વિતાની કીર્તિ-ગાથા બની રહે એવી છે.

પોતાના દાદાગુરુની, એમના સમાધિમંદિરની અને એમના નામે સ્થપાયેલ ગુરુકુળની યાદ આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજ ક્યારેય ભૂલી નહીં શકતા. એમને તો હમેશાં એમ જ રહ્યા કરતું કે ક્યારે અવસર મળે અને ક્યારે એ બધાનાં મન ભરીને દર્શન કરવા ગુજરાનવાલા જઈ પહોંચીએ.

વિ. સં. ૨૦૦૪નું ચોમાસું તેઓ ગુરુતીર્થ ગુજરાનવાલામાં રહ્યા, ત્યારે એક બાબુ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના પદમ જ્વેરશોરથી વાગી રહ્યા હતા; અને ખીજ બાબુ દેશના વિભાજનની પૂર્વ તૈયારીરૂપે કોમી તોફાનોએ અસાધારણ વિકરાળ રૂપ ધારણ કર્યું હતું. માણસને મારવા એ, તે કાળે, ચીલકાને વધેરવા કરતાં પણ સહેલું બની ગયું હતું ! પંજબની અશાંતિની કોઈ સીમા ન હતી અને ગુજરાનવાલા પણ કોમી ઝૂને જન્માવેલી અશાંતિનો અડ્ડો બની ગયું હતું.

સ્વરાજ્યને આવવાને હજી થોડાં અઠવાડિયાં ખૂટતાં હતાં, પણ કત્લેઆમ તો ક્યારની શરૂ થઈ ચૂકી હતી. ગુજરાનવાલાના હિંદુઓની સલામતી પૂરેપૂરી જોખમમાં હતી; અને જૈનોનો પણ એમાં સમાવેશ થતો હતો. કોઈ કોઈ વહેલાં ચેતીને ચાલી નીકળ્યા, તે સિવાયનાં બધાંનાં જન-માલ ભયમાં હતાં.

આચાર્યશ્રી કેવળ જૈન સંઘના કે કેવળ હિંદુ જાતિના ભયંકર ભાવીથી જ નહીં પણ આખા દેશના સંકટગ્રસ્ત લાગતા ભાવીથી ખૂબ ચિંતિત હતા; અને એમની પારગામી દષ્ટિ દેશના અમંગળ ભાવીનું દર્શન કરાવીને એમને વધુ દુઃખી બનાવી મૂકતી હતી. એમની આ લાગણી ‘આદર્શ જીવન’ (પૃ. ૫૩૫) માં નોંધાયેલ નીચેના વાર્તાલાપ ઉપરથી જાણી શકાય છે :—

‘એક ગૃહસ્થે કહ્યું : “ગુરુદેવ, હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય તો મળ્યું, પણ પંજબના હિંદુઓને માટે તો આ આફત માલૂમ પડે છે.”

‘આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : “જ્યારથી મેં ભાગલાની વાત સાંભળી છે ત્યારથી હું ચિંતિત છું કે આપણાં ધર્મસ્થાનો અને સમાજનું શું થશે ?”

‘એક જણે કહ્યું : “ પાકિસ્તાનમાં લગભગ વીસ શહેર અને કસબા છે, જ્યાં આપણાં મંદિર અને ધર્મસ્થાનો છે. ”

‘આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : “ હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનો રહેશે કે નહીં ? હિંદુસ્તાનમાં હિંદુઓની સાથે મુસલમાનો રહી શકશે; પરંતુ પાકિસ્તાનીઓની મનોવૃત્તિ જેતાં હિંદુઓ પાકિસ્તાનમાં રહી શકે એ અસંભવ જેવું લાગે છે, કારણ કે, પાકિસ્તાનની રચના થતાં પહેલાં જ મુસલમાનો ઉત્તેજિત થઈ રહ્યા છે.”

‘એકે કહ્યું : “ શું પાકિસ્તાન સરકાર બિનમુસ્લિમોનું રક્ષણ નહીં કરે ? ”

‘આચાર્યશ્રી : “ કરવું તો જોઈએ, પણ સત્તાનો મદ ભૂંડો હોય છે.”

દિવસે દિવસે સૌની બિનસલામતી વધતી જતી હતી, ચિંતાનો ઢોઈ પાર ન હતો, અને ચિંતા કરવાથી કોઈ માર્ગ પણ નીકળે એમ ન હતો. હવે તો હિંમતથી કામ લેવાની અને સંઘ સહિત સહુનો બચાવ કેવી રીતે થાય એનો માર્ગ શોધવાની જરૂર હતી. જે વ્યક્તિગત જન-માલની સલામતીના સ્વાર્થમાં સપડાયા તો પોતાનો બચાવ તો થતાં શું થાય, પણ સર્વ કોઈ ઉપર સર્વનાશની આક્રમક વરસી જાય એવો કટોકટીનો એ સમય હતો. અને એની સામે હિંમત, ધીરજ, સ્વસ્થતા, દીર્ઘદષ્ટિ અને કુશળતાથી કામ લેવાનું હતું.

સ્વરાજ્યની જાહેરાતના સવા મહિના પહેલાં, તા. ૨-૭-૪૭ ના રોજ, શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સમાધિમંદિરને આગ લગાડ્યાના સમાચાર મળ્યા. અંતર ચિરાઈ જાય અને મન બેકાબૂ બની જાય એવા એ સમાચાર હતા. આચાર્ય મહારાજ સ્તબ્ધ બનીને એ સમાચાર સાંભળી રહ્યા. પણ સમય એવો હતો કે મનને વશ રાખ્યા વગર છૂટકો ન હતો. સંઘનાયકપદની ખરેખરી અગ્નિપરીક્ષા થઈ રહી હતી.

હવે તંગદિલી અને બિનસલામતી ઝોછી થવાનો તો કોઈ અવકાશ જ ન હતો. ક્યારે શું થાય એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. પંજાબના સંઘને જેટલી પોતાની સલામતીની ચિંતા હતી, એટલી જ ખરેખરા તોફાનના કેન્દ્રમાં રહેલાં આચાર્ય મહારાજ તથા અન્ય સાધુ-સાધ્વીઓ તેમ જ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓની ચિંતા હતી. તેમાંય પંજાબ શ્રીસંઘના પ્રણુ સમાચાર્ય મહારાજને કદાચ કંઈ આંચ આવી જાય તો.....? આ વિચારની

કહપના પણ રંગાડાં ખડાં કરી દે એવી હતી. સૌ અત્યારે એક જ પ્રાર્થના કરતા હતા : ‘પરમાત્મા આપણા ગુરુદેવને આ સંકટમાંથી ઉગારી લે.’

જેમ જેમ વખત ગયો તેમ તેમ જોખમ વધતું ગયું. આખા દેશનો સંઘ આચાર્ય મહારાજની સલામતી માટે ચિંતિત બની ગયો. ચોતરફથી મહારાજજીને એક જ વિનતિ થતી હતી : ગમે તેમ કરીને ગુજરાનવાલા છોડીને-પાકિસ્તાનમાં ગયેલ પ્રદેશ તજીને-ભારતમાં આવી જાઓ ! આ માટે કેટલીક તૈયારી કરીને એની જાણ પણ આચાર્યશ્રીને કરવામાં આવી. પણ પોતાનો જીવ બચાવવા ખાતર કર્તવ્યધર્મનો માર્ગ ભૂલે એ ખાજ ! આચાર્ય મહારાજ તો જાણે એક જ નિશ્ચય કરીને બેઠા હતા કે જીવીશું તો સંઘ સાથે જ જીવીશું; અને સંઘ ઉપર જે જોખમ આવી પડશે તો એ જોખમ સૌથી પહેલાં અમે ઝીલીશું. અમે જીવતા હોઈએ અને સંઘને આંચ આવે એ ન બને ! પહેલાં સંઘની સલામતી, પછી અમારી સલામતી. અને આમ કરતાં કદાચ અમારા જીવ ઉપર જોખમ આવી પડશે તો સંઘરક્ષામાં અમારું જીવન ધન્ય બની જશે.

એક દિવસ આચાર્ય મહારાજે શ્રાવકોને કહ્યું : “તમે તમારાં બાલ-બરચાને મોકલી આપ્યાં એ સારું કર્યું; હવે તમે તમારી રક્ષા માટે અહીંથી સલામત સ્થળે ચાલ્યા જાઓ.” પણ શ્રાવકોય છેવટે વલ્લભગુરુના ઘડેલા હતા; એમણે પણ એકલા જવાનો ઇન્કાર ભણી દીધો.

સરકારે આચાર્યશ્રીને હવાઈ માર્ગે લઈ જવાની તૈયારી બતાવી, પણ સંઘનાયક તરીકેની પોતાની જવાબદારીની ઉપેક્ષા કરવા જેવી એ વ્રાત એમને હરગિજ મંજૂર ન હતી.

સંઘની ચિંતા દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ ઘેરી બનતી જતી હતી; અને સંઘ તેમ જ સાધુ-સાધ્વીઓ સહિત આચાર્ય મહારાજને સહિ-સલામત હિંદુસ્તાનમાં લઈ આવવાનાં ચક્રો ગતિમાન થઈ ગયાં હતાં. હવે તો સ્વરાજ્ય પણ આવી ચૂક્યું હતું અને પાકિસ્તાનનું સર્જન પણ થઈ ગયું હતું. અને વળી ગુજરાનવાલામાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવી પહોંચવું અશકય જેવું હતું : ભગવાન જાણે ક્યારે કેવી મુસીબત આવી પડે !

પણ આચાર્ય મહારાજ તો સ્થિતપ્રજ્ઞની જેમ સ્વસ્થ હતા, અને પોતાના સંઘને હમેશાં ધીરજ અને હિંમત આપતા રહેતા હતા. સૌને

એટલી આસ્થા હતી કે માથે ઓલિયા જેવા સાધુપુરુષનું શિરછત્ર છે, તો એમના પુણ્યે આપણે જરૂર આ સંકટના મહાસાગરને પાર પામી જઈશું. આમ ધૈર્ય અને હિંમતના અવતાર બનેલા ગુરુ અને ગુરુશ્રદ્ધામાં લીન બનેલા ભક્તો સંકટની સામે જાણે લક્ષ્મણુરેખા દોરીને સારા સમયની રાહ જોઈ રહ્યા.

ગુજરાનવાલાના મુસલમાનો તો આચાર્યશ્રીના ભક્ત હતા. તેઓ એમને ઓલિયા જેવા પવિત્ર પુરુષ માનતા. એટલે જ્યારે શહેરમાંથી બધા હિંદુઓ ચાલી નીકળ્યા ત્યારે પણ આચાર્યશ્રી અહીંસો જેટલા શ્રાવકો સાથે ઉપાશ્રયમાં જ રહ્યા. પણ પછી બહારગામના મુસલમાનો આવતા ગયા અને લૂંટ, આગ અને ખૂનના બનાવો વધતા ગયા. એક દિવસ તો એક જુવાન મુસલમાને મંદિર અને ઉપાશ્રય ઉપર ત્રણ બોંબ પણ નાખ્યા ! લોકોની બેચેની અને બિનસલામતી વધી ગઈ. પેલો બોંબ નાખનાર જુવાન ખીજે દિવસે પોતાની જ કોમના માણસની ગોળાથી વિધાઈ ગયો ! વૃદ્ધ મુસલમાનોએ કહ્યું : ‘આવા પાક બાબાજીને તકલીફ આપ્યાનો આ કેવો ખૂરો અંબમ આવ્યો ! હવે એવી ગુસ્તાખી કોઈ ન કરશો !’

એવામાં પર્યુષણ મહાપર્વ આવ્યાં. સૌને થયું, આવા વખતમાં પર્યુષણ કેવાં અને એનું આરાધન કેવું ! કોઈનું ચિત્ત પર્વારાધનમાં લાગે એવી સ્થિતિ જ ન હતી. પણ આચાર્યશ્રી તો ધર્મમૂર્તિ હતા. સંકટને તરવાનો ઉપાય એમને ધર્મારાધનમાં જ દેખાયો. મનને દઢ કરીને તેઓ શાંત ચિત્તે મહાપર્વની આરાધનામાં લાગી ગયા ! આવા રૂડા આત્મપર્વનું આરાધન કરતાં કદાચ જન જવાનો વખત આવે તોપણ શી ચિંતા ?

સ્થિતિ તો વધારે ને વધારે ખરાબ થતી જતી હતી. પણ જાણે પોતાના સંતજનો અને ધર્મી જીવોના રક્ષણની જવાબદારી કુદરતે પોતાના ઉપર લઈ લીધી હતી. અહીં જાણે પેલી કવિપંક્તિઓનું સત્ય સાકાર અત્યંત લાગતું હતું—

મન્યું છે મુદ્ધ બ્રહ્માંડે દેવદાનવનું સદા,

હણે છે કોઈ તો કોઈ રક્ષાનું કરનાર છે.

પણ આ રક્ષા ક્યારે, કેવી રીતે, કોનો મારફત થવાની હતી ?

—અને એક દિવસ આ સવાલનો જવાબ મળી ગયો.

ભાદરવા સુદિ આઠમે અમૃતસરથી ત્રણ મોટર લોરીઓ ગુજરાનવાલા

આવી પહોંચી. આવનારાઓએ સાધુ-સાધ્વીસમુદાય સાથે એમાં અમૃતસર આવવા આચાર્યશ્રીને વિનતિ કરી. પણ તેઓ તો પોતાના નિશ્ચયમાં દઢ હતા : પહેલાં મારો સંઘ અને સમુદાય, છેલ્લો હું ! મારા અહીંથી રવાના થવા સાથે જ આપણા સંઘની બિનસલામતીનો પણ અંત આવવો જોઈએ. વિનતિ કરનારા નિરાશ થયા : આમને કેવી રીતે સમજાવવા ? કોણ સમજાવે ?

આ અપાર સંકટોએ જન્માવેલી જીવનની અનિશ્ચિતતાની વચ્ચે જાણે આચાર્યપ્રવરતું તેજ વધારે ખીલી નીકળ્યું. એમનો આત્મા સિદ્ધ-યોગીની ધીરતા-ગંભીરતા દાખવી રહ્યો. ભાદરવા સુદિ અગિયારસે જગદ્-ગુરુ હીરવિજયસૂરિજીની જયંતીની ઉજવણી કરી.

અને ખીજે જ દિવસે, સૌના છુટકારાનો સમય જાણે પાકી ગયો હોય એમ, અમૃતસરથી એકીસાથે પંદર મોટર લોરીઓ આવી પહોંચી. એની સાથે સંઘની રક્ષા માટે મિલીટરીના ૩૨ માણસો અને એક કૅપ્ટન હતા. સૌના વિદાયની અને પ્રાણપ્યારા ગુરુતીર્થ ગુજરાનવાલાને આખરી સલામ કરવાની વસમી ઘડી આવી પહોંચી. કુદરતનો સંકેત પણ ક્યારેક કેવો વિચિત્ર હોય છે ! જે ગુજરાનવાલા પ્રયે રોમ રોમમાં ધર્મભક્તિ ભિરાતી અને જ્યાંની યાત્રા કરવાને માટે મન થનગની રહેતું એનો સદાને માટે ત્યાગ કરવાનો વખત આવ્યો !

જિનમંદિરમાંની કેટલીય જિનપ્રતિમાઓ મંદિરના ભોંયરામાં મૂકીને ભોંયરાનું બારણું વાસી દીધું. મંદિરમાંનાં ઘરેણું વગેરે કીમતી ચીજો સાથે લઈને બંધા શ્રાવકો તથા આચાર્ય મહારાજ, તોફાનીઓની વચ્ચે મર્દને, પગે ચાલતાં ગુરુકુળ પહોંચ્યા. વચમાં દાદાગુરુના સમાધિમંદિરનાં છેલ્લાં દર્શન કર્યાં.

રસ્તામાં શહેરના વૃદ્ધ મુસલમાનોએ વિનતિ કરી : “ બાબાજી, આપને અમે જરા પણ તકલીફ નહીં આપીએ. આપ રોકાઈ જાઓ ! ” પણ હવે આવી વાત સાંભળવાનો વખત જ ક્યાં હતો ?

આંખોમાં આંસુ અને અંતરમાં અસહ્ય વેદના જાળી ભીડ્યાં; પણ એના ઉપર મનતું ઢાંકણ વાળી દીધા વગર છૂટકો ન હતો. આચાર્ય-પ્રવરે એ તીર્થધામને અશ્રુઓની છેલ્લી અંજલિ આપી. કેવાં જાજરમાન

સ્થાનો આજે કેવાં વેરાન બની રહ્યાં હતાં ! અંતર વલોવાઈ જાય એવું એ દશ્ય હતું. જાણે પોતાના હૃદયને પાછળ મૂકતા જતા હોય એમ આચાર્ય મહારાજ, દુભાતા દિલે, ભારે પગલે, ત્યાંથી પ્રયાણ કરી ગુરુકુલમાં આવ્યા. અને બધા રવાના થવા ટૂંકમાં ગોઠવાઈ ગયા.

શહેરમાં પંદર જેટલી ટૂંકો આવ્યાનું જાણીને બે હજાર જેટલા ગુંડાઓ નહેરની પાસે ભેગા થઈ ગયા. એમનો ધરાદો આચાર્ય મહારાજના કાફલાને લૂંટી લેવાનો હતો. આચાર્ય મહારાજને પણ આ સમાચાર મળ્યા. બંધાન થયું, આણીને વખતે આ નવું વિધન આવ્યું. ભગવાન કરે તે સાચું ! કેપ્ટને દૂરખીન લગાવીને જ્યે તે વાત સાચી લાગી. એ આટલા મોટા કાફલાનું જોખમ લેવા તૈયાર ન હતો. એણે ટૂંકાને થોભાવી દીધી અને બધાને નીચે ઊતરી જવાનો હુકમ કર્યો. હવે શું થશે ? બધા વિચારી રહ્યા. પણ એટલામાં, જાણે કોઈ ગેખી સહાય મળતી હોય એમ, મિલિટરી સિપાહીઓની બે ટુકડીઓ ત્યાં આવી પહોંચી. એના કેપ્ટન શીખ સરદાર હતા. એમની સાથે એમની પત્ની હતી. એ જૈન સાધુને ઓળખતી હતી અને એમના તરફ આદર ધરાવતી હતી.

એણે પોતાના પતિને કહ્યું : “ આ જૈન ગુરુઓ છે; તેઓ બહુ પવિત્ર હોય છે. ”

છેવટે એ શીખ સરદારે બધાને પાકિસ્તાનની સરહદ પાર કરાવવાની હિંમત દાખવી. અને પંદરે ટૂંકાનો કાફલો એની રાહબરી નીચે રવાના થયો. અને પેલા તોફાનીઓ નાસી ગયા.

ગુજરાનવાલામાં દાદાગુરુના સ્વર્ગવાસ બાદ પોતાની નજર સામે જ સંવત ૧૯૫૨માં ગુરુમંદિરનો-સમાધિમંદિરનો પાયો નંખાયો હતો. આજે ૫૫ વર્ષે એ પુણ્યભૂમિનો સદાને માટે ત્યાગ કર્યો ! કર્તવ્યની કેડીઓ અને કુદરતની કરામતો સદાય અકળ રહી છે.

આખો સંઘ સુખરૂપ અમૃતસર પહોંચી ગયો. સાધુચરિત આચાર્ય-ઓનું તપ ક્ષણે. સમસ્ત સંઘમાં આનંદ અને નિરાંતની લાગણી પ્રવર્તી રહી.

મારું પંજાબ, મારું પંજાબ

એ વાતને સાત વર્ષ વીતી ગયાં. અત્યારે આચાર્ય મહારાજ પંજાબથી સેંકડો માઈલ દૂર મુંબઈમાં બિરાજે છે, પણ પંજાબને પણ માટે

પણ વીસરી શકતા નથી. પંજબ તો જાણે એમનો શ્વાસ અને પ્રાણ બની ગયું છે.

તબિયત સારી નથી અને ઉંમર પણ ૮૪ વર્ષ જેટલી પાકી થઈ છે. વળી શિષ્ય-પ્રશિષ્યો ગુરુથી છૂટા પડવા જરાય તૈયાર નથી. પણ આચાર્યશ્રી તો એટલું જ વિચારે છે, શરીરની કે સગવડ-અગવડની ચિંતા મૂકીને પણ, પંજબને સંભાળવાનું ધર્મકર્તવ્ય બનવવું જ જોઈએ. અને તેઓ આચાર્ય શ્રી વિજયસમુદ્રસૂરિજીને પંજબ પહોંચવા માટે મુખ્યઈથી વિહાર કરાવે છે.

પણ આટલું જ શા માટે ? છેક છેલ્લા દિવસોની વાત છે. સને ૧૯૫૪ના ઓગસ્ટની ૧૨મી તારીખે આચાર્ય મહારાજ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાંથી શેઠ શ્રી કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલને બંગલે પધાર્યા અને તા. ૨૨-૯-૫૪ના રોજ એમનો સ્વર્ગવાસ થયો. એ અરસામાં અમૃતસરના એક વૈદ્યરાજે મુખ્યઈ આવીને આચાર્ય મહારાજનો ઉપચાર કર્યો. તબિયતમાં કંઈક સુધારો લાગ્યો. વૈદ્યરાજે વિદાય થવા માટે રબ લેવા આવ્યા, તે વખતે આગેવાનોએ એમનો આભાર માનીને કહ્યું : “ આચાર્ય ભગવંત તો અત્યારે—તબિયતની આવી નાબુક પરિસ્થિતિમાં પણ—પાલી-તાણા અને પંજબને સંભાર્યા કરે છે. એમની ભાવના શત્રુજયની યાત્રા કરીને પંજબ જવાની છે; અને બાકીનું જીવન ત્યાં જ વિતાવવાની છે. આપ એમને જલદી સાબ કરી દો ” વૈદ્યરાજ શું જવાબ આપે ? તેઓ મનોમન આ સંત આચાર્યશ્રીની ઉદાત્ત ભાવનાને વંદી રહ્યા.

એ જ અરસામાં પંજબના ભાઈઓ આચાર્ય મહારાજનાં દર્શન આવ્યા. એમને જોઈને આચાર્ય મહારાજનું મન ભરાઈ આવ્યું : દાદાગુરુ આત્મારામજી મહારાજ અને પંજબ સંઘની ભક્તિના સ્મરણથી એમનું રોમ રોમ ભરાઈ ગયું. કેવા એ ગુરુદેવ અને કેવો મારો પંજબનો સંઘ ! અંતરનો એકેએક તાર ઝણઝણી ઊઠ્યો અને આંખોને આંસુઓથી પખાળી રહ્યો. જાણે અંતરનો લાગણીનો બંધ તૂટી ગયો. સૌ લાગણીની એ પાવન ભિનાશ અને કુમાશનો સ્પર્શ અનુભવી રહ્યા. વાતાવરણમાં એક પ્રકારની પાવનકારી ગમગીની પ્રસરી રહી, અને વાણી જાણે થંભી ગઈ. થોડી વારે સ્વસ્થ બનીને આચાર્યશ્રીએ ગદ્ગદ સ્વરે કહ્યું : “ મારી અંતરની ઇચ્છા છે કે ચોમાસું પૂરું થાય એટલે દાદાનાં દર્શન કરવા

પાલીતાણા જઈ અને મન ભરીને દાદાનાં દર્શન કરું. ત્યાંથી વિહાર કરીને પંજબ જઈ. છેવટના શ્વાસ સુધી ત્યાં જ રહું અને ત્યાંની પવિત્ર ભૂમિમાં જ આ પૌદ્ગલિક શરીરનો ત્યાગ કરું. આ મારી ઇચ્છા છે... શું એ પૂરી થશે?" બોલતાં બોલતાં ફરી પાછાં નેત્રો સજળ બની ગયાં. એ દશ્ય નીરખનારા ધન્ય બની ગયા.

પણ એ સવાલનો જવાબ કોણ આપી શકે? એ ઇચ્છા તો પૂરી ન થઈ—આ દેહે પૂરી ન થઈ! પણ કેમ કહી શકીએ કે એ પૂરી ન થઈ? એક દેહમાંથી મુક્ત બનીને એ ઇચ્છા સર્વવ્યાપક બની ગઈ, અને આવી ઉમદા ભાવના ભાવનાર પવિત્ર આત્માની શાશ્વત કીર્તિગાથા બની રહી!

આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીએ પંજબની સાથે આવી એક-રૂપતા સાધી હતી.

પંજબને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવીને આચાર્યપ્રવર કંઈ એકલા રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘના જ ગુરુ નહોતા રહ્યા; પંજબમાં વસતા સૌકોઈ પ્રત્યે એમને વાત્સલ્ય હતું અને સૌનું ભલું કરવાની એમની ભાવના હતી. આવી મંગલ કામનાનો પડઘો પણ એવા જ સારો પડ્યો: પંજબવાસીઓને પણ આચાર્ય પ્રત્યે એટલી જ ભક્તિ અને આદરભરી પ્રીતિ હતી. પંજબના બધાં ફિરકાના જૈન મહાનુભાવોએ તેમ જ અન્ય ધર્મી સજ્જનોએ પણ આચાર્યશ્રી પ્રત્યેની પોતાની આવી ભક્તિ પ્રદર્શિત કર્યાના અનેક હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગો, ગગનમંડળના તેજસ્વી તારાઓની જેમ, આચાર્ય મહારાજના જીવનને શોભાયમાન કરી રહ્યા છે. એ બધાનો સાર એ કે પંજબની ભૂમિની ભક્તિ અને આચાર્ય મહારાજના અંતરની ભક્તિનો સુભગ સંગમ સધાયો હતો અને એ સંગમને તીરે પંજબ કૃતાર્થ બન્યું હતું.

૧૫

મુંબઈને અને મુંબઈ મારફત સમાજને લાભ

અલખેલી મુંબઈ નગરી તો ચોર્યાશી બંદરનો વાવટો ગણાય છે, અને આંતરરાષ્ટ્રીય નગર હોવાનું ગૌરવ મેળવી શકે એવું એ પરચંગી અને વિવિધ સંસ્કૃતિઓના અનુયાયીઓનું અને પ્રવાહોનું મિલનસ્થાન

છે. જૈન સમાજની દૃષ્ટિએ એનું ખાસ વૈશિષ્ટ્ય છે. સમાજસેવાની સંખ્યાબંધ પ્રવૃત્તિઓનું જન્મસ્થાન અને આશ્રયસ્થાન મુંબઈ શહેર છે; અને તેથી સમાજસેવાની નાની-મોટી અનેક સંસ્થાઓ મુંબઈમાં સ્થપાઈ છે; અને આજે પણ યથાશક્તિ-મતિ પોતાની સેવાપ્રવૃત્તિઓને ચલાવી રહી છે. જૈન સમાજની સામાજિક સેવાપ્રવૃત્તિની દૃષ્ટિએ મુંબઈને પ્રથમ પંકિતનું કેન્દ્ર ગણી શકાય એવી એની કારકિર્દી છે.

એટલે પછી જે કોઈને સમાજઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિ કરવી હોય એનું ધ્યાન આ શહેર તરફ જાય એ સ્વાભાવિક છે. આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજનું મન પણ આ દૃષ્ટિએ મુંબઈ તરફ વિશેષ આકર્ષાયું હોય એ બનવા બેગ છે. જુદા જુદા વખતે મળીને ચારેક દાયકાના (વિ. સં. ૧૯૬૯ થી વિ. સં. ૨૦૧૦ સુધીના) ગાળામાં તેઓ પાંચ વાર મુંબઈ પધાર્યા હતા; અને બધાં મળીને એમણે આઠ ચતુર્માસ ત્યાં વિતાવ્યાં હતાં.

સૌથી પહેલાં તેઓ વિ. સં. ૧૯૬૯ માં મુંબઈ ગયા અને ૧૯૬૯ તથા ૧૯૭૦ નાં બે ચોમાસાં ત્યાં રહ્યા. ત્યાર પછી વિ. સં. ૧૯૭૩માં મુંબઈ ગયા, અને એક ચોમાસું ત્યાં કર્યું. તે પછી વિ. સં. ૧૯૮૫ નું ચોમાસું મુંબઈમાં કર્યું. ત્યારબાદ વિ. સં. ૧૯૯૧માં તેઓ મુંબઈ ગયા, અને એ ચોમાસું ત્યાં પસાર કર્યું. અને છેલ્લે છેલ્લે વિ. સં. ૨૦૦૮માં તેઓશ્રી પાંચમી વાર મુંબઈ ગયા અને ૨૦૦૮-૨૦૦૯-૨૦૧૦ નાં ત્રણ ચતુર્માસ મુંબઈમાં કર્યાં. ૨૦૧૦ નું ચોમાસું એ કેવળ મુંબઈનું જ નહીં પણ એમની ૬૭-૬૮ વર્ષ જેટલી સુદીર્ઘ સંયમયાત્રાનું પણ છેલ્લું ચોમાસું બની રહ્યું.

વિદ્યાલયની સ્થાપના—મુનિરાજ શ્રી વલ્લભવિજયજી પહેલ-વહેલાં વિ. સં. ૧૯૬૯માં મુંબઈમાં આવ્યા એથી આખા સમાજને સૌથી મોટા અને સ્થાયી લાભ થયો તે એમની શિક્ષણપ્રચાર માટેની સતત પ્રેરણાથી થયેલ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના. સંસ્થાની સ્થાપનાનો નિર્ણય વિ. સં. ૧૯૭૦ના ફાગણ સુદિ પંચમી, તા. ૨-૩-૧૯૧૪, સોમવારના રોજ લેવામાં આવ્યો હતો અને સંસ્થાના કાર્યની શરૂઆત તા. ૧૮-૬-૧૯૧૫ના રોજ, પંદર વિદ્યાર્થીઓથી, ભાડાના મકાનમાં કરવામાં આવી હતી. આ સંસ્થાએ નવી પેઢીને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની સવલતો

આપીને દુઃખી કુટુંબોને સુખી બનાવીને સમાજઉત્કર્ષનું કેટલું મહત્વનું કાર્ય કર્યું છે તે સુવિદિત છે.

વિ. સં. ૧૯૭૩માં આચાર્યશ્રી ફરી મુંબઈ ગયા અને ચોમાસું ત્યાં રહ્યા તે પણ વિદ્યાલયને વધુ પગલર બનાવવાના હેતુથી જ. એમના આશીર્વાદ અને પ્રયત્નથી વિદ્યાલય કેટલું પાંગર્યું અને એણે કેટલી પ્રગતિ કરી એની કથા ખીજાઓને માટે પ્રેરણારૂપ બની રહે એવી છે.

આચાર્ય મહારાજની મુંબઈની છેલ્લી સ્થિરતા દરમ્યાન વિ. સં. ૨૦૦૯માં, વિદ્યાલયના ચાલુ તેમ જ જૂના વિદ્યાર્થીઓ અને શુભેચ્છકોનું એક સમ્મેલન, તા. ૭, ૮, ૯ નવેમ્બર, ૧૯૫૨ના ત્રણ દિવસ સુધી, વિદ્યાલયમાં, તેઓશ્રીના સાંનિધ્યમાં, યોજવામાં આવ્યું હતું. આ સમ્મેલનમાં વિદ્યાલયનું મહત્વ વર્ણવતાં આચાર્ય મહારાજે સાચું જ કહ્યું હતું કે—

“ આ વિદ્યાલય તો જૈન સમાજનું ગૌરવ છે, પ્રગતિની પારાશીશી છે, શ્રમની સિદ્ધિ છે અને આદર્શની ધમારત છે. શાસનદેવને પ્રાર્થના છે કે એ તમારા મહોત્સવને નિર્વિદને પૂરો કરે, આ વિદ્યાલય સદા-સર્વાદ્ય પ્રગતિશીલ રહે, વિકાસશીલ રહે અને ધર્મ, સમાજ અને દેશની સેવામાં સહાયક થાય. મારા બાણવામાં આવ્યું છે કે આ વિદ્યાલયના સેક્રેટરી વિદ્યાર્થીઓ દેશમાં ભુદાં ભુદાં શહેરોમાં પહોંચી ગયા છે, સારી રીતે સુખી છે અને તેઓનાં મનમાં વિદ્યાલયને માટે મમતા છે, કારણ કે વિદ્યાલય એમની જ્ઞાનદાત્રી માતા છે. વિદ્યાલયના વિકાસમાં એના જૂના વિદ્યાર્થીઓની નાની નાની મદદ પણ મહત્વની છે. વિદ્યાર્થીઓ તો વિદ્યાલયનો મોટી મૂકી છે.”

વિદ્યાલયે મુંબઈમાં વિદ્યાર્થીગૃહ સ્થાપીને પોતાના વિદ્યાવિસ્તારના કાર્યની શરૂઆત કરી હતી. તે પછી ત્રીસ વર્ષે, (સને ૧૯૪૬થી) વટવૃક્ષની જેમ, એનો નવી નવી શાખાઓની સ્થાપનારૂપે વિકાસ થવા લાગ્યો. અત્યાર સુધીમાં આ સંસ્થાની પાંચ શાખાઓ આ પ્રમાણે સ્થપાઈ છે : (૧) અમદાવાદ (સને ૧૯૪૬), (૨) પૂના (સને ૧૯૪૭), (૩) આચાર્યશ્રીની જન્મભૂમિ વડોદરા (સને ૧૯૫૪), (૪) વલ્લભવિદ્યાનગર (૧૯૬૭) અને (૫) ભાવનગર (સને ૧૯૭૦). આ ઉપરાંત મુંબઈમાં ખીજું વિદ્યાર્થીગૃહ બાંધવાની અત્યારે તૈયારી ચાલી રહી છે. વળી વિદ્યાલયે વિદ્યાવિસ્તારની સાથે જૈન આગમ ગ્રંથમાલા જેવી મોટી યોજના હાથ ધરીને સાહિત્યપ્રકાશનના ક્ષેત્રમાં પણ પોતાનો ફાળો આપ્યો છે.

એમ કહી શકાય કે વિદ્યાલય શતદળ કમળની જેમ સતત વિકસતું રહ્યું એમાં આચાર્યશ્રીનાં આશીર્વાદ અને શુભેચ્છાનો ઘણો મોટો ફાળો છે. સાચે જ, વિદ્યાલય આચાર્ય મહારાજની સમાજઉત્કર્ષની અંખના, વિદ્યાવિસ્તારની તમન્ના અને સેવાપરાયણ સાધુતાની અમર કીર્તિ-ગાથા બની રહેશે.

વિ. સં. ૧૯૮૫ ની સાલનું મુ'બઈનું ચોમાસું આચાર્ય મહારાજની સમતા અને સાધુતાની કસોટીનો નાનો સરખો પ્રસંગ બની રહ્યું. જૈન સંઘમાં જે કંઈ પક્ષાપક્ષી ચાલ્યા કરે છે એનાથી એની ગુણગ્રાહક દષ્ટિ અવરાઈ ગઈ છે અને રાગદષ્ટિ વધી ગઈ છે. નાગણી પોતાનાં જ સંતાનોનું ભક્ષણ કરી જ્ય એમ જૈન સંઘમાં ઘર કરી ગયેલી રાગદષ્ટિએ જૈન સંઘનાં તેજ, હીર અને બળતું પ્રસન કરી દીધું છે; અને, 'કમજોરને ગુસ્સો ખલુ' એ નીતિવાક્ય મુજબ, અંદરથી કમજોર બની ગયેલા જૈન સંઘને અંદરઅંદરના કલેશ-કંકાસ અને અઝડાઓમાં ઝોરી દીધો છે. આને લીધે સંઘમાં ઈર્ષા-અદેખાઈ, રાગ-દ્વેષ, નિંદા-કૂથલી અને મારાનતારાપણાના અનેક દુર્ગુણો પ્રવેશી ગયા છે; અને પોતાના ન હોય એ ભલે વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ અને ચારિત્રવૃદ્ધ સાધુમુનિરાજ હોય તોપણ એમના વિરોધ કે અવર્ણવાદમાં આવા દુર્ગુણોનો ભોગ બનેલા માનવીઓ જરાય પાછી પાની ફરતા નથી. આવે વખતે એ માનવીઓ પાયાની એ વાત ભૂલી જાય છે કે રાગદ્વેષથી પ્રેરિત થઈને વ્યક્તિગત નિંદામાં પડીને તેઓ અમુક વ્યક્તિની નહીં પણ ખુદ ધર્મની અને ધર્મમાર્ગની જ નિંદા કરીને ધાર્મિકતાના પાયામાં કુડારાઘાત કરી રહ્યા છે.

આચાર્ય મહારાજના સમાજના ભલા માટેના તેમ જ શાસનની સાચી પ્રભાવના માટેના પ્રગતિશીલ વિચારો 'જૂનું એટલું સોનું' અને નવું તેટલું પિત્તળ' માનવાના જૂનવાણી વિચારો ધરાવતા શ્રમણસમુદાયને પસંદ પડતા નહીં. એટલે તેઓ આચાર્યશ્રીના કે એવા જ અન્ય વિચારકાના વિચારોનો વિરોધ કરવામાં, એમના વિચારોના ખડાને, એમના વ્યક્તિત્વની સામે વિરોધનો વંટોળ ખડો કરી દેતા. અને છેવટે એ વિચારો તરફનો વિરોધ તો બાબુએ રહી જતો અને વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે વેર-વિરોધનું વાતાવરણ જગી જતું. મુ'બઈના આ ચતુર્માસમાં શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીજીની સામે ઠીક ઠીક વિરોધ દાખવવામાં આવ્યો; અણુજાજતાં હેંડખીસો પણ પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં. પણ આચાર્ય મહારાજ સ્વયં શાંત રહ્યા અને

બધાને શાંત રાખતા રહ્યા. તેઓ સમજતા હતા કે આવી ગંદકી ઉછા-
ળવામાં વ્યક્તિને જે કંઈ નુકસાન થવાનું, તે ઉપરાંત ખુદ શાસનને જ
ભયંકર હાનિ પહોંચવાની.

આ ચતુર્માસ દરમ્યાન પણ તેઓ કેળવણીની, સમાજઉત્કર્ષની અને
એકતાની વાત એટલી જ લાગણીપૂર્વક સમાજને સમજાવતા રહ્યા. આથી
વિદ્યાલય તથા કોન્ફરન્સ જેવી સંસ્થાઓને ઘણો લાભ થયો, એમની
સેવાપ્રવૃત્તિઓને ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું અને આચાર્યશ્રીની સમાજના
ઉત્કર્ષની ભાવનાને સમાજ સારી રીતે સમજતો થયો અને એમાં સક્રિય
અને ઉદાર સહકાર આપતો થયો.

આચાર્યશ્રીની આ યોમાસાની આ બધી ધર્મપ્રવૃત્તિ ઉપર સુવર્ણ-
કળશ ચડાવવાનો યશ લીધો કચ્છના ભાઈઓએ. આચાર્ય મહારાજની
ઉદાર દૃષ્ટિને લીધે મુનિ શ્રી સમુદ્રવિજયજી મહારાજ વગેરે કચ્છના વીસા
એસવાળ મહાજનની વાડીમાં ચતુર્માસ રહ્યા હતા. ચતુર્માસ પછી આચાર્ય
મહારાજ વાડીમાં પધાર્યા. ત્યાં એમણે “શિક્ષણની જરૂર” ઉપર હૃદય-
સ્પર્શી પ્રવચન આપ્યું. એ વાણી મુખમાંથી નહીં પણ સમાજસેવાના
ભેખધારી સંતપુરુષના અંતરમાંથી પ્રગટી હતી. એ વાણી હીરજી ભોજ-
રાજ એન્ડ સન્સ નામે પેઢીના કચ્છના માલિકોનાં અંતરને એવી સ્પર્શી
ગઈ કે એ વખતે જ એમણે કચ્છી વીસા એસવાળ જૈન બોર્ડિંગ માટે
સવા લાખનું દાન આપવાની જાહેરાત કરી ! સૂર્ય જ્યાં જાય ત્યાં પ્રકાશ
પાથરે; આચાર્ય મહારાજ જ્યાં જાય ત્યાં સમાજઉત્કર્ષનાં ખીજ વાવે !

વિ. સં. ૧૯૯૧માં આચાર્ય મહારાજ એથી વાર મુંબઈ પધાર્યા
અને એ ચતુર્માસ મુંબઈમાં જ રહ્યા. માહ સુદિ ૧૦ ના રોજ શ્રી
મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી, અને યોમાસું
પૂરું થતાં સુધી મુંબઈમાં ઠેર ઠેર શિક્ષણપ્રચાર, સંગઠન અને મધ્યમ
વર્ગના ઉત્કર્ષનો સંદેશો આપતા રહ્યા.

વિ. સં. ૨૦૦૭ નું યોમાસું આચાર્યશ્રીએ પાલીતાણામાં કર્યું,
ત્યારે ત્યાં સંઘમાં-તપગચ્છ સંઘમાં-એકતા કરવા માટે નાનું સરખું
મુનિસમ્મેલન યોજાને ખૂબ પ્રયાસ કર્યો. એમાં સફળતા તો ન મળી,
પણ આચાર્યશ્રીની એકતાની ભાવનાની સંઘને વિશેષ પ્રતીતિ થઈ.
યોમાસું પૂરું થતાં જાણે સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતને પોતાનો છેલ્લો ધર્મસંદેશ
સંભળાવ્યો; અને અત્યારના યુગમાં શિક્ષણપ્રચાર, સંગઠન અને મધ્યમ

વર્ગના ઉત્કર્ષ માટે નક્કર કામ કરવાની કેટલી જરૂર છે તે સમજાવ્યું. અનેક સ્થાનોને પોતાની વાણીનો લાભ આપીને વિ. સં. ૨૦૦૮ માં આચાર્ય મહારાજ મુંબઈ પધાર્યા.

૮૨ વર્ષની જઈફ ઊંમરે શરીર ભલે કમજોર કે ખીમાર રહેતું હોય, પણ ધર્મપ્રચારની ઝંખનામાં અને સહધર્મીઓનો ઉત્કર્ષ સાધવાની ભાવનામાં ઢીલાશ કેવી? આચાર્યશ્રીનો આત્મા તો એવો જ પ્રબળ અને જ્યત્ન હતો. સામાન્ય માનવીઓ માટે સમય કેટલો બધો કપરો આવી ગયો હતો અને એમનો જીવનનિર્વાહ કેવો મુશ્કેલ બની ગયો હતો, અને હજી પણ વધારે મુશ્કેલીનો સમય આવી રહ્યો હતો, એ દુઃખદ અને ચિંતાકારક વસ્તુસ્થિતિ આચાર્યશ્રીની કરુણાપરાયણ અને પારદર્શી દૃષ્ટિએ તરત જ પારખી લીધી; અને, જાણે જીવનની છેલ્લી સંધ્યાએ, પોતાની સમગ્ર શક્તિ અને ભક્તિ એ કામને જ સમર્પિત કરી દેવાની હોય એ રીતે, તેઓ એ કાર્યમાં પરોવાઈ ગયા. જાણે એમની સંવેદનશીલતા અને સમાજકલ્યાણની વિચારણામાં નવયૌવન આવ્યું.

આ અરસામાં આંખની તકલીફ ચાલુ હતી તે સંઘના સદ્ભાગ્યે દૂર થઈ. કરુણાભાવનાથી પ્રેરિત થઈને તેઓએ જનસમૂહ પ્રભુની વાણી સારી રીતે સાંભળી શકે એ માટે લાઉડસ્પીકરનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો. કોઈકે આ માટે આચાર્યશ્રીની ટીકા કરી તો એમણે એનાથી જરાય નારાજ કે ગુસ્સે થયા વગર પોતાનું શાસનરક્ષા અને સમાજરક્ષાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. જે વ્યક્તિ યુગનાં એંધાણ સ્પષ્ટપણે પારખી શકતી હોય, અને પરિસ્થિતિને અનુરૂપ પગલાં ભરવાની જેનામાં હામ હોય તેને આવી બાબતો ચલિત ન કરી શકે. આચાર્યજીનું જીવન આવું કર્તવ્યપરાયણ, શાંત અને સમતાથી સભર હતું. કોઈ પણ કામ કરતાં તેની ઉપયોગિતા અને સન્માર્થની એમની કસોટી એક જ હતી : આથી પ્રભુશાસનને કેટલો લાભ થાય છે? મારા સહધર્મીઓનું કેટલું કલ્યાણ થાય છે? જે પ્રવૃત્તિ કે વિચારણામાંથી આવે લાભ નિષ્પન્ન થતો ન લાગતો એનાથી અજાગા રહેવાની તેઓ પૂરી ખબરદારી રાખતા.

એક વાત શરૂઆતથી જ એમના અંતરમાં વસી હતી કે સાધુજીવનનો સ્વીકાર એ પોતાના ઉદ્ધાર અને ખીજના કલ્યાણ માટે જ કર્યો છે; તો પછી ભૂલેચૂકે એવી એક પણ પ્રવૃત્તિ મારા હાથે ન થઈ જવી

જેઈએ કે જેથી મારી સંયમયાત્રાને અને સમાજકલ્યાણની ભાવનાને ક્ષતિ પહોંચે. જગતનું ભલું કરવામાં આપણું પણ ભલું થાય છે, એટલે છેવટે કોઈનું ભલું આપણાથી કદાચ ન થઈ શકે તોપણ કોઈના ભૂંડાના નિમિત્ત તો ન જ થવું, કારણ કે આપણી ભલી-ખૂરી કરણીનાં ફળ કેવળ આપણે જ નહીં, પણ એક ધર્મગુરુના સગપણે, આખા સંઘને ભોગવવાં પડે છે. એક ધર્મગુરુની ભૂલને કારણે આખા સમાજ કે સંઘને સોસાવું પડ્યું હોય એવા સંખ્યાબંધ દાખલા બધા ધર્મો કે પંથોના ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. આચાર્ય મહારાજની એકએક વિચારસરણી અને પ્રવૃત્તિની પાછળ હમેશાં આવી સ્વ-પરકલ્યાણની ભાવના અને જાગૃતિ ધબકતી રહેતી હતી.

મુંબઈની સ્થિરતા દરમ્યાન સને ૧૯૫૨ના જૂન મહિનામાં કોન્ફરન્સનું ૧૯ મું અધિવેશન, સુવર્ણજયંતી અધિવેશન તરીકે, મુંબઈમાં શેઠ શ્રી અમૃતલાલ કાળીદાસ દોશીના પ્રમુખપદે મળ્યું. એ અધિવેશન પહેલાં, એ અધિવેશન દરમ્યાન અને એ અધિવેશન પછી પણ આચાર્ય મહારાજે મધ્યમ વર્ગના ઉત્કર્ષ માટે જે ધર્મવાણી વહાવી અને સમાજને પ્રેરણા આપી એ અવિસ્મરણીય છે. અને ખાસ તો, આ બાબતમાં માત્ર ઉપદેશ આપીને જ ચૂપ ન રહેતાં તેઓશ્રીએ સંઘને સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે “આ દિશામાં કંઈક પણ નક્કર પગલાં ભરવામાં આવશે તો જ મારા આત્માને સંતોષ થશે, અને તમે પણ કંઈક કામ કર્યું ગણાશે. મોઢાની વાતોથી કંઈ કોઈનું પેટ નથી ભરાતું.”

આચાર્યશ્રીના અંતરમાંથી વહેલી આ લાગણીની અસર થઈ. મધ્યમ વર્ગના ઉત્કર્ષ માટે એક ભંડોળ એકત્ર થયું; છતાં એમાં પોતાને સંતોષ આપ એવી પ્રગતિ થતી ન લાગી ત્યારે આ માટે અમુક સમયમાં પાંચ લાખનું ભંડોળ ન થાય તો દૂધનો ત્યાગ કરવાની જાહેરાત કરી. આચાર્યશ્રીની આવી પ્રતિજ્ઞાથી આ કાર્યમાં વેગ આવ્યો, અને ધારણા મુજબનું ફંડ પણ એકત્ર થયું.

આમાં ખરી મહત્વની વાત તો એક ધર્મગુરુ પોતાના ધર્મના અનુયાયીઓના ઉત્કર્ષ માટે આવી લાગણી બતાવે એ છે. કુટુંબની રક્ષામાં જેમ કુટુંબના વડીલનું વડીલપણું ચરિતાર્થ થાય, એ જ રીતે આ સંઘનાયકે સંઘરક્ષા માટેની આવી ઉત્કટ ઝંખના અને આવી સક્રિયતા દાખવીને

પોતાના સંઘનાયકપદને ચરિતાર્થ કર્યું. ધર્મપરંપરા કે ગુરુપરંપરાને ઇતિહાસ તો ઘણો લાંબો અને પુરાતન છે; અને આપણી નજર સામેના યુગમાં પણ કેટલાય ધર્મનાયકો થઈ ગયા અને કેટલાય વિદ્યમાન છે, પણ સંઘ કે સમાજના સુખ-દુઃખ માટેની આવી ઉત્કટ ઝંખના અને ચિંતાના દાખલા બહુ ઓછા જોવા મળે છે; અને એ ખીના જ આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજને નવયુગપ્રવર્તક કે યુગદ્રષ્ટાનું ગૌરવ આપી જાય છે.

આવા એક યુગદ્રષ્ટા સંતપુરુષનાં છેલ્લાં વર્ષો મુંબઈમાં વીત્યાં, એ પણ એક યાદગાર અને લાભકારક જોગાનુજોગ હતો. અને એનો તેઓએ પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો હતો. એ અંતિમ વર્ષોની તેઓશ્રીની એક એક પળ સંઘકલ્યાણની પોતાની ભાવનાને સંકળ બનાવવાની શ્રીસંઘને પ્રેરણા આપવામાં અને એ માટે કાયાની માયા વિસારીને પુરુષાર્થ કરવામાં વીતી હતી.

મુંબઈની સ્થિરતા દરમ્યાન માંદગીએ પણ ઠીક ઠીક ઉચ્ચ રૂપ ધારણ કર્યું. પણ, સાથે સાથે, સંઘકલ્યાણ માટે કાયાનો જાણે કસ કાઢી લેવો ન હોય એમ, શરીરની વ્યાધિને પોતાની રીતે કામ કરવા દઈને પણ, આચાર્યશ્રીએ પોતાની સમાજકલ્યાણની પ્રવૃત્તિને પણ એવી જ વેગવાન બનાવી હતી. દિવસ-રાત એમને એક જ ખ્યાલ રહેતો કે મારો સમાજ કેવી રીતે જિંદગી આપે? તેઓ આ માટેનો નાનો-મોટો એક પણ અવસર ચૂકતા નહીં.

મુંબઈની અઢી વર્ષની આ છેલ્લી સ્થિરતામાં કંઈક સમારંભો યોજાયા, કંઈક પ્રવચનો આપ્યાં, કંઈક પ્રવૃત્તિઓ આદરી, કંઈક મુલાકાતો થઈ—એ બધાંયની પાછળનું આચાર્યશ્રીનું ધ્યેય એક જ હતું કે સંઘનો અભ્યુદય કેમ થાય, શાસનની પ્રભાવના કેવી રીતે થાય. અને આચાર્યશ્રીનો ધર્મસ્નેહ કંઈ કેવળ જૈન સમાજના ભલા પૂરતો જ મર્યાદિત હતો એવું નથી; તેઓ તો માનવમાત્ર અને જીવમાત્રના કલ્યાણના વાંછુ હતા; અને એ રીતે વિશ્વના સમસ્ત જીવો સાથે મૈત્રી સાધવાની (મિત્તી મે સવ્વમૂપસુ)ની ધર્મઆજ્ઞાને તેઓ જીવનમાં ઉતારવાનો હંમેશાં પ્રયત્ન કરતા રહેતા હતા. છેલ્લી અવસ્થામાં, છેલ્લા દિવસોમાં અને છેલ્લી ઘડીઓમાં પણ તેઓ આ જ કાર્ય કરતા રહ્યા; આ જ ભાવના ભાવતા રહ્યા.

મુંબઈ નગરીને અને મુંબઈ નગરી દ્વારા આખા સંઘને આચાર્યશ્રી જેવા નિર્મળ, શાણા અને હિતચિંતક સંઘનાયકનો જે લાભ મળ્યો તે ઇતિહાસને પાને સોનેરી અક્ષરોથી સદાને માટે અંકિત થઈ રહેશે; અને ધર્મલકિત, સંઘરક્ષા અને સમાજસેવાની પ્રેરણા આપતો રહેશે.

આચાર્યપ્રવર જેવા પારસનો સ્પર્શ પામીને મુંબઈ નગરી ધન્ય બની ગઈ !

અન્ય સ્થાનોને લાભ

શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજનું મોટા ભાગનું કાર્યક્ષેત્ર ભલે પંબળ રહ્યું હોય, અને પોતાની સમાજના ઉત્કર્ષની ભાવનાને વિશેષ પ્રોત્સાહન મળે એ દૃષ્ટિએ ભલે તેઓએ મુંબઈને પણ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું હોય, છતાં, ગમે ત્યાં રહેવા છતાં, તેઓ આખા દેશના જૈન સંઘના રક્ષણ અને અભ્યુદયની ચિંતા સેવતા રહેતા હતા, એ માટે સમાજને પ્રેરણા આપતા રહેતા હતા અને પોતાની શક્તિ કે સગવડની ચિંતા કર્યા વિના એ માટે પ્રયત્ન કરતા રહેતા હતા. છેવટે તો પોતે દેશવ્યાપી જૈન સંઘના ધર્મગુરુ છે એમ સમજીને પોતાની જવાબદારીની કચારેય ઉપેક્ષા ન થઈ જાય એની તેઓ સતત જાગૃતિ રાખતા હતા. સંઘકલ્યાણ અને આત્મકલ્યાણને તેઓએ પોતાના જીવનમાં એકરૂપ બનાવી દીધાં હતાં. સર્વકલ્યાણકારી યોગસાધના કે સંયમસાધનાનું જ આ પરિણામ હતું : ન કોઈથી દ્વેષ, ન કોઈ પ્રત્યે પક્ષપાત, ન કોઈની ઈર્ષ્યા-અસૂયા કે ન કોઈની નિંદા-બદ્ધભાઈ.

તેથી જ આચાર્ય મહારાજના ધર્મપ્રવર્તનમાં અને સેવાવ્રતમાં સર્વ પ્રદેશો અને સર્વે સંઘોને સમાન આદર અને સ્થાન મળતાં હતાં. આચાર્ય મહારાજના વિહારની અને ચતુર્માસની વિગતો જોઈએ તો એમાં સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન અને ઉત્તર પ્રદેશનો પણ સમાવેશ થયેલો જેવા મળે છે. એ બધાં સ્થાનોને આચાર્યશ્રીની ઉદાર ધર્મદૃષ્ટિ અને વ્યાપક સેવાભાવનાનો કંઈક ને કંઈક પણ લાભ મળતો જ રહ્યો. એમની પ્રેરણાથી ઠેર ઠેર સ્થપાયેલી નાની-મોટી શિક્ષણ સંસ્થાઓ કે સમાજકલ્યાણના ધ્યેયને વરેલી સેવા-સંસ્થાઓ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. મેઘ તો બધાં પણ વરસે ત્યાંની ધરતી કુંજકુંજર બની જાય : આચાર્ય મહારાજનાં પગલાં પણ એવાં જ કલ્યાણકારી હતાં.

તેઓએ ગુજરાતમાં રાધનપુર, પાલનપુર, વડોદરા, અમદાવાદ, સૂરત, અંભાત વગેરે સ્થાનોમાં ૧૪ ચતુર્માસ કર્યાં હતાં; સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ અને પાલીતાણાની પવિત્ર તીર્થભૂમિઓમાં બે ચતુર્માસ કરીને આત્મચિંતનનો વિશેષ લાભ લીધો હતો. રાજસ્થાનમાં સાદડી, ખીકાનેર વગેરે સ્થાનોમાં મળીને આઠ, ઉત્તર પ્રદેશમાં એક અને મુંબઈ સિવાયના મહારાષ્ટ્રમાં પૂના તથા બાલાપુરમાં એક-એક ચતુર્માસ કર્યાં હતાં. શેષકાળમાં તે તે પ્રદેશમાંનાં સંખ્યાબંધ ગામો-શહેરોને એમના સૌમ્ય છતાં પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વનો લાભ મળતો રહ્યો હતો.

સામાની વાતને સમભાવપૂર્વક સમજવી, શક્ય હોય તો એનો સ્વીકાર કરવો અને ઇનકાર કરવાનો વખત આવે તોપણ સામાના દિલને ચોટ ન પહોંચે કે કડવાશ ન જન્મે એવી રીતે કરવો : આચાર્ય મહારાજના આવા વર્તનમાં એમની અહિંસા અને કરુણાની સાધના અને અનેકાંત-દૃષ્ટિની ઊંડી સમજણ દેખાઈ આવતી હતી. પરિણામે કોઈ લાગણીપૂર્વક કંઈ માગણી કે વિનતિ કરે તો તે મોટે ભાગે માન્ય જ રહેતી. પોતાને ગામ પધારવાની કે અમુક ધર્મકાર્યમાં સહકાર આપવાની અથવા તો અમુક કાર્યમાં સહાયરૂપ થવાની કોઈની પણ વિનતિનો તેઓ જવલ્લે જ ઇનકાર કરતા. અને જેમણે પોતાનું જીવન સર્વજનવત્સલ બનાવ્યું હોય તે આવો ઇનકાર કરી પણ કેવી રીતે શકે ?

આચાર્યશ્રી જ્યાં જતા ત્યાં પોતાનો ધર્મસંદેશ લાઈને જતા. સંઘમાં જામેલા અજ્ઞાન અને અંધશ્રદ્ધાનાં અંધારાંને ઉલેચીને અને સંકુચિતતા, રૂઢિચસ્તતા અને સાંપ્રદાયિક કટ્ટરતાનાં પ્રગતિરોધક બંધનોનો સામે જોહાદ જગાવીને સંઘને સજગ કરવો એ જ આચાર્ય મહારાજના ધર્મસંદેશનો પ્રાણ હતો. આ રીતે ધર્મની સેવા થતી હોય તો તેઓ પોતાની સર્વ શક્તિને સહર્ષ સમર્પિત કરતા. અને જ્યાં માત્ર વાદવાદ થતો હોય કે સમાજની પ્રગતિને રોકી રાખે એવી વાતો ચાલતી હોય, ત્યાંથી તેઓ સો ગાઉ દૂર રહેતા—સાચા સાધકને સમય અને શક્તિનો અપવ્યય ન જ પાલવે. આ માટે આચાર્ય મહારાજ સદા જાગ્રત રહેતા.

આ રીતે ઠેર ઠેર વિચરીને અને સમાજઉત્કર્ષનો સંદેશો ફેલાવીને આચાર્યશ્રીએ પોતાના સાધુજીવનને ધન્ય બનાવ્યું, આચાર્યપદને ચરિતાર્થ કર્યું અને સાધુસમુદાયને માટે એક જ્વલંત ઉદાહરણ આપ્યું.

સમાજ હશે તો ધર્મ ટકશે

પંજબે ભલે શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજને પોતાના માની લીધા અને આચાર્યશ્રીએ પણ ભલે પંજબને પોતનું વિશિષ્ટ કર્તવ્યક્ષેત્ર માન્યું; પણ એથી કંઈ તેઓની દેશના અન્ય પ્રદેશો સાથેની હિતચિંતાભરી આત્મીયતા મટી કે ઘટી નહોતી ગઈ. અન્ય પ્રદેશો સાથે પણ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજને એવો જ ધર્મસ્નેહ અને ધર્મસંબંધ રહ્યો હતો. સૂરજ-ચાંદાને ભલા કોણ હમેશને માટે પોતાપણના વાડામાં રોકી રાખી શકે? એ તો એવા ઉચ્ચ સ્થાને ધિરાજતા હોય છે કે એમની નજર સૌ ઉપર ફરતી રહે અને સૌ એમ જ માને કે એ અમારી સામે જ નીરખી રહ્યા છે! જેવું સૂર્ય-ચંદ્રનું એવું જ જીવનસાધક અને વિશ્વવત્સલ સંતોનું : સૌ એમને પોતાના લાગે; સૌ એમને પોતાના માને. આચાર્યશ્રી આ સત્યને જીવી જાણવા જીવનભર પ્રયત્નશીલ રહ્યા હતા.

આચાર્ય મહારાજ જેમ એક ધર્મગુરુ તરીકે સમાજ કે શ્રીસંઘની આવતી કાલની-આવતા ભવની-ચિંતા સેવતા હતા, તેમ નજર સામેથી પસાર થઈ રહેલી આજની-વર્તમાન કાળની-આ ભવની-ચિંતા પણ એમને એવી જ રહ્યા કરતી હતી અને એની તેઓએ કચારેય ઉપેક્ષા કરી ન હતી.

એમની દીર્ઘદષ્ટિ જેમ પરલોકનો વિચાર કરી શકતી, તેમ આ લોકનો પણ વિચાર કરી શકતી. તેઓ અતિપરલોકપરાયણ બની કેવળ કલ્પનામાં જ નહોતા ઊડ્યા કરતા, પણ ધરતી પર પગ માંડીને પોતાની આસપાસની પરિસ્થિતિને પણ સમજી શકતા હતા. એક ધર્મગુરુ તરીકે આચાર્ય મહારાજની આ જ અસાધારણ અને વિરલ વિશેષતા હતી. અને એને લીધે જ તેઓ સંઘ અને સમાજના સુખદુઃખના સાથી સાચા ધર્મગુરુ બની શક્યા હતા, અને સંઘની રક્ષા માટે અવિરત જહેમત ઉઠાવીને પોતાનું સંઘનાયકપદ ચરિતાર્થ કરી શક્યા હતા.

સંવેદનશીલ, કરુણાપરાયણ અને ભક્તિસભર એમનું હૃદય હતું. પોતાની જરૂરિયાતો કરતાં પણ તેઓ સમાજની કે સામી વ્યક્તિની જીવનની અનિવાર્ય જરૂરિયાત વધારે સમભાવપૂર્વક સમજી શકતા. ત્યાગધર્મ

સ્વીકારીને સાધુપણાનો સ્વીકાર કરવા છતાં પોતાને અન્ન-જળ કે વસ્ત્ર-આવાસ વગર કે વખત આવ્યે દવા-પથ્ય વગર ચાલતું નથી એ નગદ સત્ય તેઓ ખરાબર સમજતા હતા. તેથી, એક કરુણાપરાયણ હમદર્દી સતની જેમ, તેઓ જેવી પોતાની જરૂરિયાત એવી જ ખીજની જરૂરિયાતોને સમજતા થયા હતા : સમાજ સાથે આવો સંવેદનભર્યો સંબંધ એમણે બાંધ્યો હતો. અને તેથી જ તેઓ સમાજ કે સંઘની પરલોકની તેમ જ આ લોકની એમ બંને જરૂરિયાત તરફ ધ્યાન આપવામાં સમતુલા બળવી શક્યા હતા.

પોતે પોતાની રીતે કરેલ જીવનદર્શનનો તથા સમાજદર્શનનો તેમ જ વિશેષે કરીને ધર્મસંઘોના ઇતિહાસનો એ ઓધપાઠ પામી ગયા હતા કે ધર્મ અગર ટકી શકે છે તો તે એના અનુયાયીઓમાં જ ટકી શકે છે; જે ધર્મના અનુયાયીઓ નામશેષ થઈ બચ છે, એ ધર્મ પણ નામશેષ થઈને કેવળ ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વનો જ વિષય બની રહે છે. **ન ધર્મો ધાર્મિકૈર્વિના** એ ઉક્તિ બિલકુલ સાચી અને અનુભવયુક્ત છે. આપણા દેશના કે દુનિયાના પ્રાચીન અનેક ધર્મો કે પંથોનો ઇતિહાસ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

આચાર્ય મહારાજની ધર્મસેવાનું ધ્યેય કેવળ ધર્મને ટકાવી રાખવાનું જ નહીં પણ એને પ્રભાવશાળી બનાવવાનું અને એનો લાભ માનવ-સમાજને વ્યાપક પ્રમાણમાં આપતાં રહેવાનું હતું. મતલબ કે તેઓ, લોભિયાના ધનની જેમ, ધર્મને ગાંધી રાખવામાં નહીં પણ ધર્મની લઢાણી કરવામાં માનનારા સંતપુરુષ હતા. અને ધર્મની લઢાણી તો ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે ધર્મની અંદરનું—એના પ્રાણરૂપ—વિશ્વકલ્યાણ કરવાનું શક્તિ-તત્ત્વ કુંઠિત થઈ ગયું ન હોય. અને આ ત્યારે જ બની શકે કે જ્યારે એ ધર્મના વારસદારો—અનુયાયીઓ શક્તિશાળી અને પ્રભાવશાળી હોય. એટલે છેવટે તો અનુયાયીઓની શક્તિ-અશક્તિ એ જ ધર્મની શક્તિ-અશક્તિ બની રહે છે. ‘પેટમાં ખાડો અને વરઘોડો બુઓ’ અથવા ‘ભૂખ્યા પેટે ભજન કે ભગવાનની ભક્તિ કરો’ એ ‘પરોપદેશ પાંડિત્ય’ જેવી અર્થ વાગરની કે ન બની શકે એવી વાત હતી. આચાર્ય મહારાજ આ રહસ્ય ખરાબર સમજ્યા હતા, અને તેથી જ એમણે એ નિશ્ચય કર્યો હતો કે સંઘ કે સમાજ હશે તો જ ધર્મ ટકી શકશે. માટે એને ટકાવી

રાખવાનો અને શક્તિશાળી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ધર્મની જ રક્ષા કરવા જેવું ઉત્તમ કાર્ય છે. સહધર્મીવાત્સલ્યનો સાચો ભાવ આ જ છે.

દર્દ પરખાઈ જાય પછી દવા કરીને દર્દને દૂર કરવામાં વાર કેટલી? માર્ગ સમજાઈ જાય પછી મંજિલે પહોંચવામાં બહુ સમય ન લાગે. આમાં મોટી વાત સાચી સમજણ મેળવવી એ જ છે. સમજણ મળી ગઈ પછી ધલાજ કરવાનું સહેલું થઈ પડે.

આચાર્ય મહારાજે જૈન સંઘ અને જૈન સમાજની એમના સમયની સ્થિતિનું નિદાન પોતાની વેધક દષ્ટિથી તરત કરી લીધું. એમણે જોયું કે પ્રસંગે પ્રસંગે પુષ્કળ પૈસા વાપરીને ધનવાન હોવાની ખ્યાતિ મેળવનાર જૈન સમાજની આંતરિક હાલત ખેડાલ, નબળી અને ચિંતા કરાવે એવી છે. અને જો આવી ને આવી સ્થિતિ કાયમ રહી, અને કોઈએ સજાગ બનીને, પાણી પહેલાં પાળ બાધવાની દૂરદેશી દાખરીને, એને સારી કરવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો તો સમાજની સ્થિતિ વધુ કડુણ અને કફોડી બની ગયા વગર નથી રહેવાની. સમાજની આવી સ્થિતિના દર્શને આચાર્યશ્રીને વધુ સચિંત બનાવ્યા અને એમનાં ઊંઘ-આરામને હરામ બનાવી દીધાં.

નજર સામેના સમયને પારખીને તેને અનુરૂપ પગલાં ભરવાની દષ્ટિ તો ખૂબ્ય દાદાચરુ પાસેથી મળી જ હતી; સમાજના મધ્યમ અને નીચલા વર્ગના સંપર્કે એ દષ્ટિને વધારે તેજસ્વી બનાવી. અને અંતે એ દષ્ટિનું દીર્ઘદષ્ટિમાં રૂપાંતર થયું અને આચાર્ય મહારાજ પોતાની એ પારગામી દષ્ટિથી સમાજની સાચી અને ચિંતા ઉપજાવે એવી સ્થિતિનું વધારે રૂપદર્શન કરી શક્યા. શરીરમાં દર્દ પેઠાની કે ઘરમાં સર્પ પેસી ગયાની વાત જાણ્યા પછી તો ભલા નિરાંતની કે સુખની નીંદ કોણુ લઈ શકે? આચાર્યશ્રીનું પણ એવું જ થયું.

એમણે જોયું કે જૈન સમાજ, ખીજ સમાજોની સરખામણીમાં, વિદ્યાભ્યાસમાં ખૂબ પછાત છે. નાનીનાની-નજીવી-નમાલી બાબતોને કારણે જાશવારે ને જાશવારે સંઘમાં જગી ઊંઘતા કલેશ-કલહોને કારણે સંઘ વેરવિખેર બની રહ્યો છે અને એનું બળ અને હીર હણાઈ રહ્યું છે. અને ઊજળા અને પૈસાદાર ગણાતા સમાજની આંતરિક સ્થિતિ અને આર્થિક શક્તિ ધીમે ધીમે ઘસાઈ રહી છે. ઇતિહાસ કહે છે કે પોતાના સહધર્મીઓની દીનતાથી દુઃખી થઈને આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિજીએ

પાણકારાનાં જાડાં વસ્ત્રો પરિધાન કરીને મહારાજા કુમારપાળને દીન જનોનાં દુઃખ દૂર કરવાની પ્રેરણા આપી હતી. આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજ એ જ પરંપરાના સંઘલિતચિંતક અને સમાજરક્ષક પ્રભાવક પુરુષ હતા. સમાજનાં દીનતા અને દુઃખ જોઈને તેઓ ચૂપ કેવી રીતે બેસી શકે ?

તેઓ ઊજળું એટલું દૂધ અને પીળું એટલું સોનું માની લેવાના ધમમાં પડી જાય એવા ન હતા. એટલે સમાજમાં, મધપૂડાની જેમ, ધર કરી રહેલી ગરીબીનો ખ્યાલ મેળવતાં એમને વાર ન લાગી.

સંઘની કે સમાજની કમજોરીનાં કારણ સમજાઈ ગયાં હતાં. અજ્ઞાન, કુસંપ અને ગરીબી એનો શક્તિને કોરી ખાતાં હતાં. એટલે હવે તો એ કારણોનું નિવારણ કરી શકે એવા કારગત ઇલાજો હાથ ધરવાની જ જરૂર હતી; એ ઇલાજો નિષ્ઠાપૂર્વક અજમાવવા એ આજનો યુગધર્મ હતો. એ ઇલાજોની અજમાયશ એ જ આચાર્ય મહારાજનું જીવનકાર્ય બની ગયું હતું. સમાજની આ સ્થિતિની સુધારણા કરીને સમાજને શક્તિશાળી અને તેજસ્વી બનાવવા માટે આચાર્ય મહારાજે, રત્નત્રયીના જેવી, આ પ્રમાણે ત્રિસૂત્રાની રચના અને પ્રસ્પષ્ટા કરી હતી—

(૧) સમાજનાં બાળકોને દરેક કક્ષાનું વ્યાવહારિક તેમ જ ધાર્મિક શિક્ષણ મળે એવી શ્રીસંઘ પૂરેપૂરી વ્યવસ્થા કરે.

(૨) અંદર અંદરના મતભેદોને દૂર કરીને બધાય ફિરકાના જૈન સંઘોમાં એકતા સ્થપાય એવા પ્રયત્નો કરવા; અને નાની વાતોને મોટું રૂપ આપીને નકામા ઝઘડા કે કલેશ કરવાથી દૂર રહેવું. સંપ અને સંગઠન એ સાચું બળ છે, અને અત્યારે, પહેલાં કરતાં પણ, જૈનોની એકતાની ખૂબ જરૂર છે.

(૩) સમાજની શક્તિને ટકાવી રાખવા માટે સમાજના ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગનો ઉત્કર્ષ થાય એવા રચનાત્મક ઉપાયો મોટા પાયા ઉપર હાથ ધરવા.

અને આચાર્યશ્રીની જીવનકથા કહે છે કે, એમનું આયુ' જીવન સમાજના કલ્યાણ માટેની આ ત્રિસૂત્રીને અમલમાં મૂકવા-મુકાવવામાં જ વીત્યું હતું; અને એમનાં વિચાર, વાણી અને વર્તન આને માટે એકરૂપ બની ગયાં હતાં, અને એ બધાયના કેન્દ્રમાં બિરાજતી હતી નિર્મળ

સાધુજીવનની અપ્રમત આરાધના ! સાચે જ તેઓ સ્વ અને પર અનેના કલ્યાણના સાધક હતા !

તેઓએ શિક્ષણના પ્રચાર, એકતાની સ્થાપના અને મધ્યમ વર્ગના ઉત્કર્ષ માટેનાં જે રચનાત્મક કાર્યો કરીને—કરવાની પ્રેરણા આપીને—સમાજના સર્વાંગીણ વિકાસના ધ્યેયને સફળ બનાવ્યું એની કેટલીક વિગતો જોઈએ.

૧૭

વિદ્યાપ્રસારનો પુરુષાર્થ

બધાં ધર્મો અને ધર્મશાસ્ત્રોએ જ્ઞાનની—વિદ્યાની મહત્તા મુક્ત રીતે વર્ણવી છે. જ્ઞાનની ઉપયોગિતા અને ઉપકારિતા અવર્ણનીય છે. પ્રકાશ વગર પંથ ન દેખાય અને મોટા ભાગની પ્રવૃત્તિ પણ થ'લી જાય; પરિણામે પ્રગતિ રૂંધાવા લાગે; એ જ રીતે જ્ઞાન વગર આગળ વધવાનો માર્ગ નથી સૂઝતો. આ વિકાસ બાહ્ય અને આ વિકાસ આંતરિક, અથવા તો આ કલ્યાણ ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક અને આ કલ્યાણ વ્યાવહારિક કે લૌકિક—એવા ભેદોમાં કેટલેક અંશે તથ્ય હોવા છતાં વિકાસ કે કલ્યાણની સાધનામાં પાયાની વાત વસ્તુસ્થિતિનું અને વિકાસના ઉપાયનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવું એ જ છે. જ્ઞાન કે સાચી સમજણ એ વિકાસની પહેલી શરત કે આવશ્યકતા છે.

સાચી સમજણ વગર સાચું આચરણ ન થઈ શકે એ સહેજે સમજી શકાય એવી વાત છે. ગમે તે દિશામાં કેવળ ચાલ ચાલ કરવાથી નહીં પણ સાચી દિશામાં પ્રવાસ કરવાથી જ ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચી શકાય છે, એ સદે કોઈના અનુભવની વાત છે. તેથી જ ધર્મશાસ્ત્રના રચનારાએ પદમં નામ તઓ દયા—પહેલું જ્ઞાન ને પછી ક્રિયા—એમ કહીને દરેક પ્રકારના વિકાસને માટે જ્ઞાન કે વિદ્યાપ્રાપ્તિને અગ્ર સ્થાન આપ્યું છે—પછી એ વિકાસ આત્મલક્ષી યાને આધ્યાત્મિક હોય કે વ્યવહારકોટીનો એટલે કે દુન્યવી હોય.

જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ એ શાસ્ત્રવાણીનું પણ આ જ રહસ્ય છે. તેથી જ તો જ્ઞાનની આરાધના માટે વિદ્યાતીર્થોની અને ચારિત્રની આરાધના માટે ધર્મતીર્થોની સ્થાપના કરવી, એની રક્ષા કરવી અને એની સુવ્યવસ્થા

સાયવવી એ શ્રીસંઘનું ધર્મકૃત્ય લેખવામાં આવ્યું છે. એ ધર્મકૃત્યના પાલનથી શ્રીસંઘ અને ધર્મ બંનેનો મહિમા વધતો રહે છે.

આચરણને સફળ બનાવવામાં સાચી સમજણનું કેટલું મહત્વ રહેલું છે તે શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં, સાતમા શતકના ખીજા ઉદ્દેશોમાં આવતા ગુરુ ગૌતમ અને ભગવાન મહાવીરસ્વામી વચ્ચે થયેલ નીચેના પ્રશ્નોત્તરથી પણ સમજી શકાય છે :—

“ગૌતમ—હે ભગવન! કોઈ માણસ એવું વ્રત લે કે, ‘હવેથી હું સર્વ ભૂતો, સર્વ જીવો અને સર્વ સત્ત્વોની હિંસાનો ત્યાગ કરું છું’; તો તેનું તે વ્રત સુવ્રત કહેવાય કે દુર્વ્રત ?”

“ભગવાન મહાવીર—હે ગૌતમ ! તેનું તે વ્રત કદાચ સુવ્રત હોય કે કદાચ દુર્વ્રત પણ હોય.”

“ગૌતમ—હે ભગવન! એનું શું કારણ ?”

“ભગવાન મહાવીર—એ પ્રમાણે વ્રત લેનારને, ‘આ જીવ છે, આ અજીવ છે, આ ત્રસ (જંગમ) છે, આ સ્થાવર જીવ છે, એવું જ્ઞાન ન હોય, તો તેનું તે વ્રત સુવ્રત ન કહેવાય, પણ દુર્વ્રત કહેવાય. જેને જીવ-અજીવનું જ્ઞાન નથી, તે જીવહિંસા ન કરવાનું વ્રત લે તો તે સત્ય ભાષા નથી બોલતો, પરંતુ અસત્ય ભાષા બોલે છે. તે અસત્યવાદી પુરુષ સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાં મન-વાણી-કાયાથી કે જાતે કરવું કે ખીજા પાસે કરાવવું કે કરનારને અનુમતિ આપવી—એ ત્રણે પ્રકારે સંયમથી રહિત છે, વિરતિથી રહિત છે, એકાંત હિંસા કરનાર તથા એકાંત અસ્ર છે. પરંતુ જેને જીવ વગરેનું જ્ઞાન છે, તે તેમની હિંસા ન કરવાનું વ્રત લે, તો તેનું જ વ્રત સુવ્રત છે, તથા તે સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાં બંધી રીતે સંયત, વિરત, પાપકર્મ વિનાનો, કર્મબંધ વિનાનો, સંવર યુક્ત, એકાંત અહિંસક પંડિત છે.” (શ્રી ભગવતીસાર, પૃ ૩૦-૩૧)

જેમ ભગવાને અહિંસાના યથાર્થ આચરણ માટે જ્ઞાનની અનિવાર્યતા બતાવી તેમ, એ જ વાત બધાં વ્રતો, નિયમો, આચારો વગરેને પણ લાગુ પાડીને કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે, પ્રવૃત્તિમાત્રમાં પહેલી જરૂર જ્ઞાનની—સાચી સમજણની—પડે છે; આટલું જ શા માટે, નિવૃત્તિ તરફ વળવું હોય તો પણ જ્ઞાનની અને સારાસારના વિવેકની પહેલી જરૂર રહે છે. મતલબ કે સાચી સમજણ વગરની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ

રેતીને પીલવા જેવું કે પાણીને વલોવવા જેવું નકામું આવે છે; અને ક્યારેક તો, સાચી દિશાના જ્ઞાન વગર ખોટી દિશામાં ચાલનાર જેમ પોતાના ઇષ્ટ સ્થાનની નજીક પહોંચવાને બદલે એનાથી વધુ ને વધુ દૂર જતો જાય છે એમ, એવું પરિણામ ધાર્યા કરતાં સાવ ઊલટું સુધ્ધાં આવે છે. આવું ન બને અને આદરેલ પ્રયત્ન દ્વારા હાથ ધરેલ કાર્ય ધારણા મુજબ સફળ રીતે પાર પડે એ માટે, તેમ જ જીવનવિકાસના માર્ગે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થઈ શકે એ માટે પણ, જ્ઞાનની પહેલી જરૂર પડે છે. માળાના બધા મણકા જેમ દોરાથી પરોવાયેલા હોય છે, એમ પ્રવૃત્તિમાત્રની સફળતા જ્ઞાનના સૂત્રથી પરોવાયેલી છે. જે વ્યક્તિ એ સૂત્રને આવકારી અને સાચવી જાણે છે, એ પોતાના જીવનને સફળતાથી સમૃદ્ધ બનાવી શકે છે.

વ્યક્તિની જેમ જે સમાજ, રાષ્ટ્ર કે ધર્મમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની વિધ વિધ શાખા-પ્રશાખાએવું વ્યાપક અને તલસ્પર્શી ખેડાણ થતું રહે છે તે વિકાસની કૂચમાં આગળ રહે છે અને શક્તિશાળી અને સમૃદ્ધ બનીને પોતાના અસ્તિત્વને જાળવવાનું બનાવે છે, એટલું જ નહીં; વખત આવ્યે એ આગેવાની પણ કરી શકે છે. બુદ્ધિર્યસ્ય બલં તસ્ય ।-જેની બુદ્ધિ એવું બળ-એ કથન સાવ સાચું છે. હૃદય અને બુદ્ધિનો વિકાસ કરનાર જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની ઉપાસનામાં જે પાછળ રહે છે તે વિકાસયાત્રામાં પણ પાછળ રહી જાય છે.

વ્યાવહારિક જ્ઞાન-વિદ્યાના પ્રસાર દ્વારા જૈન સમાજનો દુન્યવી વિકાસ સાધવાની સાથે સાથે સમાજની ઊછરતી પેઢીમાં ધાર્મિકતા અને સંસ્કારિતાનું ખીજરોપણ કરવાનો સમર્થ પુરુષાર્થ યુગદર્શી આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીની પ્રેરણાથી જૈન સંઘે કર્યો હતો. એને લીધે એક બાજુ જૈન સંઘે ધનના વ્યયની દિશામાં સમયાનુરૂપ ફેરફારને આવકાર્યો હતો, અને ખીજ બાજુ, આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજની અંતિમ અંખનાની યાદમાં, ઠેર ઠેર નાનાં-મોટાં અનેક સરસ્વતી-મંદિરોની સ્થાપના થઈ શકી હતી. અને એને પરિણામે જૈન સમાજ આંતર-આહુ રીતે પ્રાણુવાન બન્યો હતો.

જૈન સમાજે વિદ્યાવિસ્તારની દિશામાં લક્ષ્મીનેા સારા પ્રમાણમાં વ્યય કરવાનાં નવાં પગરણ માંડ્યાં તે મુખ્યત્વે આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજની સમાજઉત્કર્ષની ભાવનાને પ્રતાપે જ. એમ લાગે છે કે, મુનિ વલ્લભવિજયજીએ ૧૯ ચોમાસાં યાદ, વિ. સં. ૧૯૬૪માં, પંજબની બહાર

વિહાર કર્યો ત્યાર પછી જ એમની વિદ્યા-પ્રસારની ભાવના અને પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો હતો. અને એને લીધે અનેક શિક્ષણ સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી હતી, જે આચાર્યશ્રીની આ ભાવના અને પ્રવૃત્તિની સફળતાની અત્યારે પણ કીર્તિગાથા સંભળાવી રહી છે. એની કેટલીક વિગતોનું દર્શન કરીએ.

(૧) શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના વિ. સં. ૧૯૭૦માં થઈ હતી. અત્યારે મુંબઈ ઉપરાંત અમદાવાદ, પૂના, વડોદરા, વલ્લભવિદ્યાનગર (આણંદ) અને ભાવનગર એમ પાંચ શાખાઓ ધર્મ-સંસ્કારનું જ્ઞાન આપવા સાથે ઉચ્ચ શિક્ષણના પ્રસારની દિશામાં મહત્વનું કામ કરી રહેલ છે. આની વિગત ‘મુંબઈને અને મુંબઈ મારફત સમાજને લાભ’ નામે પ્રકરણમાં આપી છે. એમ લાગે છે કે, આચાર્ય મહારાજની પ્રેરણાથી જે મોટી શિક્ષણ-સંસ્થાઓ સ્થપાઈ, એમાં વિદ્યાલયનું સ્થાન પહેલું છે.

આ સંસ્થાની સ્થાપનાની પ્રવૃત્તિને કારણે, વિદ્યાલયને માટે કટપવૃક્ષ સમાન શેઠ શ્રી દેવકરણુ મૂળજી અને આચાર્ય મહારાજ વચ્ચે ધનિક ધર્મસ્નેહ બંધાયો હતો, એટલું જ નહીં, શ્રી દેવકરણુ શેઠને માટે આચાર્યશ્રીની શિક્ષણ-પ્રસારની ઝંખના કેવી ઉકેલ હતી તે એ બેની વચ્ચે થયેલા નીચેના પત્રવ્યવહારથી પણ જાણી શકાય છે :—

તા. ૩-૫-૧૯૧૬ ના રોજ જૂનાગઢથી મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીએ શ્રી દેવજીકરણુ શેઠને એક પત્ર લખીને શિક્ષણને માટે વધારે ધન વાપરવાનો ઉપદેશ આપ્યો હશે એમ લાગે છે. એ પત્રના જવાબમાં શેઠશ્રીએ તા. ૫-૫-૧૯ના રોજ લખ્યું હતું કે—

“આપે શિક્ષણના પ્રચારને માટે જે કંઈ લખ્યું છે તે સર્વથા માન્ય છે. આ પત્ર અનેક દલીલો આપીને સમયાનુરૂપ શિક્ષણની જરૂરિયાતોનું સમર્થન કરે છે. હું શિક્ષણપ્રચારનું જે કંઈ કામ કરવા ઇચ્છું છું, તે હવેથી આપની સંમતિથી કરીશ. ગરીબ જન્મભૂમિ સૌરાષ્ટ્રના જૈનો માટે મને પૂરી સહાનુભૂતિ છે, કારણ કે શિક્ષણના અભાવને લીધે એમની સ્થિતિ બહુ જ દયાજનક છે. આપની આજ્ઞા મુજબ હવે હું જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં થોડી થોડી રકમ ખર્ચવાને બદલે જ્યાં શિક્ષણનો અભાવ છે ત્યાં જ એકી-સાથે વાપરીશ. આપને મળીને આપની સલાહ મુજબ યથાયોગ્ય કરવાની ભાવના છે.”

આ જ રીતે શ્રી દેવકરણુ શેઠની છેલ્લી માંદગી વખતે આચાર્યશ્રીએ એમને તા. ૭-૬-૧૯૨૯ના રોજ જે પત્ર લખ્યો હતો, એ પણ તેઓની

ઉચ્ચ વિદ્યાપ્રીતિની તેમ જ સમાજનું ભલું કરવાની ધગશની સાક્ષી આપે છે. તેઓએ લખ્યું હતું કે—

“ દાનવીર શેઠ દેવકરણુ મૂલજી જોગ ધર્મલાલની સાથે માલમ થાય જે ગઈ કાલે અમારી સાથે તમારી જે વાત થઈ હતી તે મુજબ અને અમુક વિશ્વાસુ આદમીની સાથે થયેલી વાતચિત મુજબ અમારો વિચાર નીચે મુજબ જણાય છે :

“ હોસ્પીટલની વાત ધણી મોટી અને અશક્ય જેવી અમને લાગે છે, તો એના બદલામાં હોસ્પીટલની જલદી જરૂરત ન પડે એવી રીતે આપના સાધર્મી ભાઈઓની તંદુરસ્તીને માટે ખાસ સગવડ મોટા પાયા ઉપર થાય તો વધારે સારું બનવા જોગ છે અને આ કામ જૈન સમાજમાં આજ સુધી થયું નથી. આપનું નામ પ્રથમ નંબરે આવશે અને હંમેશાંને માટે કાયમ રહેશે માટે ઘણાં નાનાં નાનાં કામો કરવા કરતાં એક જ મોટું અને સંગીન કામ થાય તો કાંઈ પણ કર્ચું કહેવાય. આ બાબત પ્રથમ પણ કંઈ વખતે પત્રોમાં તમને જણાવેલ યાદ હશે.

“ એ ઉપરાંત શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં આપનું અમર નામ અમદાવાદવાળા વાડીલાલ સારાભાઈની માફક થવાની જરૂરત છે એ આપ પોતે જાણો છો, કારણ કે પ્રથમથી આપે જ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનું કામ માથે લીધેલું છે.

“ આ બે કામ ખરાં આપની જીંદગીમાં લાહો લેવાનાં સમજવામાં આવે છે, તો આશા છે કે આપ જરૂર ઉદારતા દાખવી વિચારી એક મક્કમપણું જણાવશો. મોતીચંદલાઈ આવશે ત્યારે બની શકશે તો હું પણ આવીશ. હાલ એ જ. દ. વલ્લભ વિ.ના ધર્મલાલ.”

[આચાર્ય મહારાજે શ્રી દેવકરણુ શેઠને આ પત્ર લખ્યા પછી ૧૨ દિવસે, તા ૧૯-૬-૨૯ના રોજ, શ્રી દેવકરણુ શેઠનો સ્વર્ગવાસ થયો.]

(૨) વિ. સં ૧૯૭૨માં સૌરાષ્ટ્રમાં વનથલીના શ્રી શીતલનાથજીના દેરાસરની વર્ષગાંઠને પ્રસંગે આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી શ્રી દેવકરણુ મૂળજીએ જૂનાગઢના શ્રી વીસા શ્રીમાળી જૈન યોડિંગ હાઉસને પયાસ હબર રૂપિયાની સખાવત આપી, અને વધારામાં બહેર કર્ચું કે, જે સૌરાષ્ટ્રના જૈનો આ સંસ્થા માટે પચીસ હબર રૂપિયા ભેગા કરશે તો હું સંસ્થાને બીજા પયાસ હબર રૂપિયા આપીશ.

(૩) તેઓની પ્રેરણાથી વિ. સં ૧૯૭૨માં જૂનાગઢમાં 'જૈન સ્ત્રી શિક્ષણ શાળા'ની અને વેરાવળમાં પણ 'શ્રી આત્માનંદ જૈન સ્ત્રી શિક્ષણ શાળા'ની સ્થાપના થઈ હતી.

(૪) વિ. સં. ૧૯૭૫માં પાલનપુરમાં 'શ્રી પાલનપુર જૈન વિદ્યાલય' સ્થપાયું. એ જ વર્ષમાં સાદડીનાં શ્રાવકોએ ચોમાસા માટે વિનંતી કરી, તો આચાર્યશ્રીએ એમને કહ્યું કે—

“તમારો આ આગ્રહ ખતાવે છે કે, તમે દેવગુરુના અત્યંત ભક્ત છો. આમ હોવા છતાં હું એ કહ્યા વિના નથી રહી શકતો કે તમે અવિદ્યાના પોષક છો; તમે જ્ઞાનપ્રચારનો પ્રયાસ નથી કરતા. જ્ઞાનપ્રચાર વગર આ ભક્તિનો વિશેષ ઉપયોગ નથી. જો તમે પણ વિદ્યાપ્રચારનો પ્રયાસ કરો તો હું અહીં જ ચોમાસું કરવા તૈયાર છું. જોડવાડમાં એક મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના કરો.” અને એ શ્રાવકભાઈઓએ તરત જ ફાળો શરૂ કર્યો અને કહ્યું કે “સાદડીમાંથી જ એક લાખ રૂપિયા ભેગા થઈ જશે, અને ખીજાં ગામોમાંથી પણ એટલો ફાળો મળી રહેશે.”

આચાર્યશ્રીએ ચોમાસું તો સાદડીમાં કર્યું, પણ કમ્પનસીએ વિદ્યા-પ્રસારની ભાવનાને મૂર્તરૂપ આપવામાં ત્યાંના સંઘને એ વખતે સફળતા ન મળી ! તે પછી વિ. સં. ૧૯૮૧માં ત્યાં 'શ્રી આત્માનંદ જૈન વિદ્યાલય'ની સ્થાપના થઈ.

(૫) વિ. સં. ૧૯૮૧માં ઠાહોરમાં આચાર્ય પદવી થયા પછી મહારાજશ્રીએ પાલીતાણાની શિક્ષણ સંસ્થાઓને સહાય કરવાની ભલામણ કરતાં કહેલું કે—

“તમે લોકો સિદ્ધક્ષેત્ર પાલીતાણાની યાત્રાએ જાઓ છો. ત્યાં સ્ટેશનની પાસે જ શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ નામની સંસ્થા છે. અને જૈન ખાલાશ્રમ નામે એક સંસ્થા શહેરમાં છે. શું તમે એ સંસ્થાને કચારચ બોઈ છે ? જો ન બોઈ હોય તો, હવેથી યાદ રાખજો કે, જ્યારે પણ પાલીતાણા જવાનું થાય ત્યારે એ સંસ્થાઓનાં દર્શન કર્યા વગર પાછા ન આવશો. અહીં આજે ચાર દિવસથી શ્રી યશોવિજય જૈન ગુરુકુળ તરફથી ફાળાને માટે માણસ આવેલ છે, ...આ લોકો અહીંથી ખાલી હાથે જાય એમાં શોભા નથી. તેથી તેઓ જે ગામમાં આવે ત્યાંથી એમને યથાશક્તિ મદદ આપવી, એ જ ઉચિત છે.”

કૃત્રી વિદ્યાપ્રીતિ, કૃત્રી ઉદારતા અને કૃત્રી ખેલદિલી !

(૬) વિ. સં. ૧૯૮૧માં ગુજરાનવાલાના શ્રી આત્માનંદ જૈન ગુરુકુળ માટે એક લાખ રૂપિયા ભેગા ન થાય ત્યાં સુધી આચાર્યશ્રીએ ગોળખાંડનો, એની બનેલી મીઠાઈઓનો અને ગળપણુવાળા દૂધનો પણ ત્યાં ક્યેઈ. પંખાએ ૬૮ હજાર ભેગા કરીને અને બાકીના ૩. ૩૨ હજાર આચાર્યશ્રીના ગુરુભક્ત શિષ્ય પંન્યાસ શ્રી લલિતવિજયજીની પ્રેરણાથી મુંબઈના શેઠ વિક્રમદાસ ઠાકુરદાસ, જેઓ ધર્મે વૈષ્ણવ હતા, તેઓએ મોકલી આપીને આચાર્યશ્રીની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી.

(૭) વિ. સં. ૧૯૮૫માં અમદાવાદમાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, “ જૈન સંઘ અને જૈન ધર્મનું કલ્યાણ ત્યારે જ થશે કે જ્યારે આપણે ત્યાં મંદિરો અને ઉપાશ્રયોની સાથે સાથે આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓ પણ થશે અને આપણે યુવક વર્ગ વ્યાવહારિક શિક્ષણની સાથોસાથ ધાર્મિક શિક્ષણ પણ મેળવશે. સમાજની ઉન્નતિ ત્યાં લગી નહીં થાય કે જ્યાં લગી સાધુસમાજ સમભાવ ધારણ કરીને આત્મકલ્યાણની સાથે સાથે શ્રાવકવર્ગને પણ જ્ઞાની બનાવવા તરફ ધ્યાન નહીં આપે. ”

(૮) વિ. સં. ૧૯૮૫માં મુંબઈમાં આચાર્યશ્રીનું ‘ શિક્ષણની જરૂરી ’ ઉપર પ્રવચન સાંભળીને કચ્છના વતની હીરજી ભોજરાજ એન્ડ સન્સના માલિકોએ કચ્છી વીસા એસવાલ જૈન બોર્ડિંગ માટે સવાલાખ રૂપિયાની સખાવત કરી હતી.

(૯) વિ. સં. ૧૯૯૪માં અંબાલામાં શ્રી આત્માનંદ જૈન કોલેજની સ્થાપના થઈ.

(૧૦) વિ. સં. ૨૦૦૧માં આચાર્યશ્રીએ ખીકાનેરના સંઘને ઉદ્બોધન કરતાં કહ્યું કે, “ ખીકાનેરના લક્ષ્મીનંદનેને હું પૂછું છું કે તમે તમારા ખીકાનેરમાં બાળકો, બાલિકાઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને સાધર્મિક ભાઈઓની દરેક પ્રકારે ઉન્નતિ થાય એ માટે શું કયું છે ? શું કરી રહ્યા છો ? ખીકાનેર ઇચ્છા કરે તો એ એક જૈન વિદ્યાપીઠ સ્થાપી શકે છે. કેમ કે રાજસ્થાનમાં એક જૈન કોલેજની પણ જરૂર છે. ”

(૧૧) વિ. સં. ૨૦૦૦ના ચોમાસામાં મહારાજશ્રીએ લુધિયાનાના સંઘને પ્રેરણા આપી કે, “ ભાવિ પ્રબળ માટે જ્ઞાન-દાન દેવાથી સમાજ,

સંઘ, ધર્મ અને દેશનું કલ્યાણ થશે. તેથી આપ બધા એક વિદ્યાર્થીકંડ શરૂ કરો. દરેક સંક્રાંતિ ઉપર જે ભાઈઓ-બહેનો આવે તેઓ બધાં આ સહાયક કંડમાં પોતા તરફથી એક એક રૂપિયો જરૂર આપે, કેમ કે ' ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય ' એ કહેવત સાચી છે. આટલી રકમ કોઈને ભારરૂપ નહીં લાગે; અને એથી અનેક વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાનો લાલ મળશે."

(૧૨) વિ. સં. ૨૦૦૫માં ફેલોડી તીર્થમાં આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું હતું કે, " મારો તો જૈન સમાજના દાનવીરોને અનુરોધ છે કે તેઓ પોતાના ધનથી તીર્થસ્થાનોમાં વિદ્યાલયો સ્થાપે. આથી તીર્થોનું તો રક્ષણ થશે જ, સાથે સાથે આસપાસનાં ગામોનાં બાળકોને ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક શિક્ષણ પણ મળશે, અને સમાજ સુશિક્ષિત થશે. "

(૧૩) વિ. સં. ૨૦૦૬ના ચોમાસામાં આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી પાલનપુરમાં દોઢ લાખ રૂપિયા જેટલું શ્રી આત્મવલ્લભ જૈન કેળવણી કંડ થયું.

(૧૪) વિ. સં. ૨૦૦૭માં આચાર્યશ્રી કદંબગિરિ તીર્થની યાત્રાએ ગયા. ત્યાં તેઓએ સૂચવ્યું કે " અહીં આ શાંત વાતાવરણમાં કોઈ સાધુ-વિદ્યાપીઠ કે કોઈ જૈન ગુરુકુળ સ્થાપવું જોઈએ, જેથી સ્વ. આચાર્ય (શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી) મહારાજનું કાયમી સ્મારક બને. "

(૧૫) વિ. સં. ૨૦૦૮માં ઝઘડિયામાં શ્રી આત્માનંદ જૈન ગુરુકુળની સ્થાપના થઈ.

(૧૬) એ જ વર્ષમાં સુરતમાં શ્રી મહાવીરસ્વામીના જન્મકલ્યાણકને દિવસે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, " વ્યાવહારિક જ્ઞાનની સાથે ધાર્મિક જ્ઞાન પણ મળે એટલા માટે આપણે છાત્રાલયો, પાઠશાળાઓ, હાઈસ્કૂલો, કોલેજો અને જૈન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવી જોઈએ. એના વિના આપણું કલ્યાણ નથી. "

(૧૭) એ જ વર્ષમાં કચ્છી વીસા ઓસવાલ જ્ઞાતિના જનસાત ભાઈઓ આચાર્યશ્રીને થાણામાં મળ્યા. તેઓએ કન્યા છાત્રાલય સ્થાપવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી. આચાર્ય મહારાજે તેઓને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું :-

" અત્યારે સ્ત્રીશિક્ષણની ઘણી જરૂર છે. જે માતાઓ સંસ્કારી, શિક્ષિત, બહાદુર અને નિર્ભય હશે તો એમની સંતતિ પણ એવી જ થશે. આ કન્યા વિદ્યાલયને માટે દાન આપવાવાળા ગૃહસ્થોને ધન્ય છે. તમારા કામને મારા મંગલ આશીર્વાદ છે. "

ઉપર સૂચવી તે સંસ્થાઓ ઉપરાંત મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી વિદ્યા-પ્રચાર માટે ખીજી પણ અનેક સંસ્થાઓ સ્થપાઈ હતી, જેમાંની કેટલીક આ પ્રમાણે છે :

શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન વિદ્યાલય, વરકાણા.

પંજબમાં હુધિયાના, માલેરકોટલા અને અંબાલામાં શ્રી આત્માનંદ જૈન હાઈસ્કૂલો; હોશિયારપુર અને જંડિયાલાગુરુમાં શ્રી આત્માનંદ જૈન મિડલસ્કૂલો; જંડિયાલાગુરુમાં શ્રી આત્માનંદ જૈન પ્રાયમરીસ્કૂલ.

માલેરકોટલામાં શ્રી આત્માનંદ જૈન કોલેજો.

બગવાડામાં શ્રી આત્માનંદ જૈન હાઈસ્કૂલ.

રાજસ્થાનમાં ફાલનામાં શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન ઉમેદ કોલેજ.

આ ઉપરાંત આચાર્ય મહારાજની પ્રેરણાથી પંજબ, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનમાં છોકરાઓ માટે તેમ જ કન્યાઓ માટે પાઠશાળાઓ સ્થપાઈ હતી; અનેક પુસ્તકાલયો, વાંચનાલયો અને સાહિત્યપ્રકાશનની સંસ્થાઓ પણ સ્થપાઈ હતી.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના વધુ ને વધુ વિકાસની ઝંખનામાં ખરી રીતે તો આચાર્યપ્રવરના વિદ્યાવિસ્તારની ઝંખના જ પ્રતિબિંબિત થાય છે. વિ. સં. ૨૦૦૩માં પંજબથી વિદ્યાલયના માનદમંત્રી શ્રી મોતીચંદલાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયા ઉપરના પત્રમાં આચાર્યશ્રીએ પોતાની આ ઝંખનાને વ્યક્ત કરતાં લખ્યું હતું કે—

“ કાઠિયાવાડ તથા મેવાડ-મારવાડમાં એક એક શાખા ખોલવાની જરૂર છે. પ્રયત્ન કરો તો બનારસમાં પણ એક શાખા થઈ શકે. અને પછી તો મુંબઈના પરામાં એક કોલેજ થઈ જાય તો જૈન સંશોધનને માટે ઘણું મહત્ત્વ થઈ શકે તેમ છે. આપણી કોમના સ્વરાજના ઘડતરમાં જૈન સમાજને વિદ્વાનો, લેખકો, વિવેચકો, વક્તાઓ, સેવકો અને સંશોધકો જોઈશે, જે આવી વિદ્યાપીઠ સિવાય શક્ય નથી. જૈન સમાજ જેવી સમૃદ્ધ કોમ માટે પૈસાનો પ્રશ્ન તો ગૌણ છે. સાચા, એકનિષ્ઠ, ધગશવાળા કાર્યકર્તાઓ જોઈશે. આજે પણ ઘણા દાનવીરો છે. તેઓને જૈન સમાજના ઉત્થાન માટે અને જૈન શિક્ષણના વિકાસ માટે અનન્ય પ્રેમ છે. તમે નિર્ણય કરો તો ગુરુદેવની કૃપાથી સંજોગો મળી રહેશે. તમારી અનન્ય સેવાભક્તિ માટે ધન્યવાદ.

તમારા જેવા દસ-નીસ નવલોહિયા સમાજ-દેશના ઘડવૈયાઓ તૈયાર કરવાની જવાબદારી ક્યારે સ્વીકારશે ? તે દિશામાં પણ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.”

એ જ રીતે તા. ૮-૧૧-૫૨ના રોજ મુંબઈમાં વિદ્યાલયમાં મળેલ સમ્મેલનમાં વિદ્યાલયના વિશેષ વિકાસની પોતાની અંખનાને દર્શાવતાં તેઓએ કહ્યું કે—

“ મુંબઈ શહેરમાં ઘણા ધનાઢયો અને ઉદારદિલ ગૃહસ્થો છે. છતાં મારી ભાવના મુજબ આ વિદ્યાલયની જેટલી ઉન્નતિ થવી જોઈએ તેટલી ઉન્નતિ થઈ નથી. અદ્ય ઉન્નતિથી મને સંતોષ નથી. હું તો માગું છું કે હજી આ વિદ્યાલય મારફત જૈન સમાજ માટેના શિક્ષણનાં અનેક કાર્યો થાય. વિદ્યાલયને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે દાન આપા શિક્ષણના કાર્યને વેગ આપો. તમારું ધન શિક્ષણ-પ્રચારના કાર્યમાં લગાડો એ મારી ભાવના છે, મારા અંતરની ભાવના છે, હજી તમે મારી એ ભાવના પારખી શક્યા નથી એનું મને દુઃખ છે. ” (રિપોર્ટ ૩૮, પૃ. ૧૭).

અને છેલ્લે છેલ્લે વિ. સં. ૨૦૧૦ના સંવત્સરી મહાપર્વના દિવસે, સ્વર્ગવાસના વીસેક દિવસ પહેલાં જ, જૈન સંઘને સંવત્સરીનો સંદેશો આપતાં પોતાની જ્ઞાનપ્રસારની તીવ્ર અંખનાને વ્યક્ત કરતાં મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે—

“ આજે આ મહાપર્વના દિવસે હું ચતુર્વિધ સંઘ પાસે આશા રાખું છું કે એ જેટલાં વહેલાં બની શકે એટલાં વહેલાં જૈન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરે. ”

જૈન સમાજના આ યુગના વિકાસમાં આચાર્ય મહારાજની આ અંખનાનો જે ફાળો છે, તેનું મૂલ્ય આંકી શકાય એમ નથી. આવી અંખના કરનાર સંતપુરુષનું સંઘનાયકપદ ચરિતાર્થ થઈ ગયું.

આચાર્યપ્રવરની આ અંખના અને એ માટેની પ્રવૃત્તિનો બોધપાઠ એ છે કે—

હૃદયમંદિરમાં સરસ્વતીની જ્યોત પ્રગટાવો અને અંતરમાં પ્રગતિની અંખના પ્રગટ્યા વગર નહિ રહે. આ અંખના સહુને પાવન કરે છે અને પ્રગતિનો માર્ગ દર્શાવે છે. સમાજની પ્રગતિના શ્રીગણેશ સરસ્વતીના ચરણોની સેવાથી જ થાય છે.

એકતા માટે પ્રયત્ન

સંપ ત્યાં જ્યાં અને કલેશ ત્યાં વિનાશ, એ વાત બાણીતી છે. ધર્મે અને ધર્મશાસ્ત્રોનો પાયાનો હેતુ જ જનસમાજમાં એકતા અને બંધુભાવનાનું અમૃત રેલાવવાનો છે. જૈન દર્શનની અનેકાંતદષ્ટિનું ધ્યેય જુદી જુદી વિચારસરણીઓ વચ્ચે સુમેળ-સમન્વય સાધીને સત્યના બધા અંશોને સમજવા-સ્વીકારવાની ઉદ્ધર દષ્ટિને વિકસાવવાનું છે.

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં, કાણુ બાણુ કેમ, માનવી મોટે ભાગે કલેશ-દ્વેષ અને ઈર્ષ્યા-અસૂયાનો કાઠવ ઉલેચીને વિનાશ વેરવા-નોતરવામાં જ રાયતો રહ્યો છે; જળમાંથી જ્વાળા પ્રગટે એમ, ધર્મ અને ધર્મશાસ્ત્રોને નામે ઝઘડાઓ ઊભા કરતો રહ્યો છે; અને, અનેકાંતવાદની ગુણુગ્રાહક અને સત્યગ્રાહક દષ્ટિનો વારસો મળવા છતાં, એકાંત દષ્ટિ અને કદાગ્રહનું સેવન કરીને મૈત્રી અને શાંતિની ભાવનાને સ્થાને વેર-વિરોધ અને અશાંતિને જ આવકારતો રહ્યો છે !

પણ આ કંઈ ધર્મો, ધર્મશાસ્ત્રો કે અનેકાંતદષ્ટિનો નહીં પણ માનવપ્રકૃતિમાં રહેલા કષાયો અને કલેશ-દ્વેષ તરફના સહજ વલણનો દોષ છે. તેથી જ એને દૂર કરીને જનસમૂહમાં સંપ, એકતા, એખલાસ, ભ્રાતૃભાવ અને મિત્રતાની ભાવનાને જગાવવી અને વહેતી રાખવી, અને એમ કરીને માનવસમાજને સુખ-શાંતિ અને વિકાસને માર્ગે દોરી જવો એ જ સાધુસંતો અને સાચા ધર્મપુરુષોનો કર્તવ્યપથ લેખાયો છે.

આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજ આપણા દેશના અને જૈન સંઘના આવા જ એક સંતપુરુષ હતા. અને માનવસમાજમાંથી કુસંપ અને ઝઘડાઓનું નિવારણ કરીને સંપ અને સ્નેહની ભાવનાની પ્રતિષ્ઠા કરવા તેઓ જીવનભર પુરુષાર્થ કરતા રહ્યા હતા. પોતાને હાથે ક્યારેય કાતર જેવું ટુકડા કરવાનું કામ ન થઈ જાય, પણ સદાય સોય-દોરાની જેમ સાંધવાનું જ કામ થતું રહે એની તેઓ પૂરી ભગૃતિ રાખતા.

એમના આવા પ્રયાસોને પરિણામે વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેના, સંઘો, જ્ઞાતિઓ, ગામો કે પંચોમાં પ્રવેશી ગયેલા તેમ જ પવિત્ર ધર્મક્ષેત્રને અભડાવી

રહેલા કંઈક વેરવિરોધ અને અઘડાઓ શાંત થયા હતા. એના કેટલાક પ્રસંગો જોઈએ.

(૧) પોતાના સમુદાયની એકતા સાચવી રાખવાની પોતાની ફરજ અંગે છેક વિ. સં. ૧૯૫૭માં, ત્રીસ વર્ષની ભરયુવાન વયે, મુનિ વલ્લભ-વિજયજીએ પંખળના શ્રીસંઘને કહ્યું હતું કે, “ગુરુ મહારાજના સમુદાયને એકતાના સૂત્રથી બાંધી રાખવો એ મારા માટે તેમ જ તમે સહુને માટે અત્યંત જરૂરી છે. એ માટે તમે સૌ કામે લાગજો.”

(૨) જ્યપુરમાં ખરતરગચ્છવાળાનું બહુ જોર હતું. તેથી તપગચ્છના સાધુઓનું ત્યાં રહેવું મુશ્કેલીથી બની શકતું. પણ જ્યારે તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે બધા ગચ્છવાળાઓએ તેઓનું મોટું સ્વાગત કર્યું. અને તેઓના પુણ્યપ્રતાપે અને એકતાના પોષક જૈનધર્મના શુદ્ધ ઉપદેશથી બધા તેઓના બની ગયા.

(૩) એક વાર મહારાજશ્રી બ્યાવરથી પીપલી ગામ ગયા. ત્યાં સ્થાનક-વાસીઓ અને દેરાવાસીઓ વચ્ચે અણબનાવ હતો. તેઓના ઉપદેશથી એ દૂર થઈ ગયો અને બંને હળીમળીને રહેવા લાગ્યા.

(૪) વિ. સં. ૧૯૬૫માં આચાર્યશ્રી પાલનપુર ગયા. સંઘમાં વીસેક વર્ષથી એ પક્ષ પડી ગયા હતા. તેઓની સમજૂતી અને પ્રેરણાથી એ અઘડો દૂર થઈ ગયો.

(૫) આચાર્યશ્રી એક વાર સિહોરથી વળા ગયા. ત્યાં તપગચ્છ અને લોકાગચ્છ વચ્ચે અઘડો પડ્યો હતો. ત્યાં થોડા દિવસ રોકાઈને એ અઘડાનું તેઓએ નિવારણ કર્યું.

(૬) વિ. સં. ૧૯૬૭ના મિયાગામના ચોમાસા દરમિયાન તેઓશ્રીના પ્રયાસથી કઠોર અને મિયાગામના સંઘો વચ્ચેનો કલેશ દૂર થયો.

(૭) ગુજરાતમાં વણુશરા પરગણાનાં ૭૦ ગામોના દશા શ્રીમાળીઓ વચ્ચે કુસંપ હતો તે એ જ વર્ષમાં દૂર થયો.

(૮) વિ. સં. ૧૯૭૩માં મુંબઈમાં તેઓએ એકતાનું મહત્વ સમજાવતાં કહ્યું કે, “તમે બધા બહો છે કે અત્યારનો જમાનો કેવો છે? લોકો એકતાને ઇચ્છે છે, પોતાના હક્કો માટે પ્રયત્ન કરે છે, હિંદુ-મુસલમાન એકમત થઈ રહ્યા છે, અંગ્રેજ, પારસી, મુસલમાન અને હિંદુ ભેગા થાય છે. આ રીતે દુનિયા આગળ વધતી જાય છે. આવા વખતમાં પણ, કહેતાં

ખેદ થાય છે કે, કેટલાક વિચિત્ર સ્વભાવના માણસો, ખાસ કરીને જૈનો દસ કદમ પાછા હટવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે !”

(૯) પિંડવાડાના શ્રાવકોમાં વર્ષોથી ઝઘડો ચાલી રહ્યો હતો. દેરાસરની વ્યવસ્થા બરાબર ન હતી, અને કેટલાય મંદિરના પૈસા દબાવી બેઠા હતા. આચાર્યશ્રીએ બધાને સમજાવીને એ ઝઘડો દૂર કરાવ્યો.

(૧૦) ખિવાણુદી ગામના જૈનોમાં પાંચ પક્ષો પડી ગયા હતા. આચાર્યશ્રીએ ખૂબ જહેમત ઉઠાવીને એ કલેશનો નિકાલ કરી આપ્યો.

(૧૧) સામાના ગામમાં જૈનો અને જૈનેતરો કોઈ કારણે કોઈ ચડ્યા હતા, આચાર્યશ્રીએ બંને પક્ષોનું સમાધાન કરાવી આપ્યું.

(૧૨) નાભામાં સ્થાનકવાસીઓની વસતિ વધારે હતી એટલે મહારાજશ્રી દસ દિવસ એમના ઉપાશ્રયમાં રહ્યા. તેઓની ધર્મસ્નેહભરી નિખાલસ વાણીએ સૌનાં મન જીતી લીધાં.

(૧૩) જંડિયાલાનો કલહ તેઓએ દૂર કર્યો.

(૧૪) ગુજરાનવાલાનો સંઘ ચોમાસાની વિનંતી કરવા આવ્યો. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : “ પહેલાં તમારો કુસંપ દૂર કરો, પછી તમારી વિનંતી હું સાંભળીશ.” વિ. સં. ૧૯૮૧ની આ ઘટના.

(૧૫) વિ. સં. ૧૯૮૫માં મુંબઈના આગેવાનો બુહારી ગામમાં ચોમાસાની વિનંતિ કરવા આવ્યા. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : “ સાંભળ્યું છે કે મુંબઈમાં (જૈન સંઘમાં) અશાંતિનું વાતાવરણ પ્રવર્તે છે, અને હું તો શાંતિનો ચાહક છું. માટે તમારે બંધી પરિસ્થિતિમાં શાંતિ રાખવી પડશે.” આગેવાનો કબૂલ થયા.

(૧૬) નવસારી સંઘના આગેવાનો નવસારી પધારવાની વિનંતિ કરવા આવ્યા. આચાર્ય મહારાજે કહ્યું : “ તમારે ત્યાં કુસંપ છે, તે દૂર કરવા બધા તૈયાર થાય તો હું નવસારી આવીશ.”

(૧૭) વાપીમાં ધનરાજજીના કુટુંબમાં દોઢસો વર્ષથી ઝઘડો ચાલતો હતો. આચાર્યશ્રીના સમજાવવાથી તે દૂર થયો. આથી એ કુટુંબની ઘણી ઉન્નતિ થઈ.

(૧૮) પૂનાના શ્રાવકો પૂના પધારવાની વિનંતિ કરવા આવ્યા. મહારાજશ્રીએ કહ્યું : “ મેં સાંભળ્યું છે કે પૂનાસંઘના લોકો આપસઆપસમાં

બહુ ઝઘડે છે. આટલું જ નહીં, મેં તો એમ પણ સાંભળ્યું છે કે એક પક્ષના લોકોએ જ મારું સ્વાગત કરવાનું નક્કી કર્યું છે. પણ તમારે ભણવું એઈએ કે જ્યાં ઝઘડા હોય છે ત્યાં જવાનું હું ત્યારે જ પસંદ કરું છું કે જ્યારે એ મટી જાય.” છેવટે એ ઝઘડો પતી ગયો.

(૧૯) ધુરહાનપુરના સંઘમાં ઘણો કુસંપ હતો. વળી ત્યાં એક કુટુંબમાં મા-દીકરા વચ્ચે પણ ખટરાગ ચાલતો હતો. પહેલાં સંઘનો કુસંપ દૂર કર્યો. પછી એક દિવસ એક સાધુને લઈને આચાર્યશ્રી પેલાં બહેનને ત્યાં પહોંચ્યા. પાસેના જ મકાનમાંથી એનો દીકરો આવી પહોંચ્યો. બંને વહોરવાની વિનંતિ કરવા લાગ્યાં. મહારાજશ્રીએ કહ્યું : “તમે મા-દીકરો બંને આપસનો ઝઘડો મિટાવી દો તો હું ગોચરી લઈશ.” બંનેનાં દિલ જાગી ઊઠ્યાં. વર્ષો જૂનો કલેશ મિનિટોમાં દૂર થઈ ગયો.

(૨૦) વાંકલી ગામની ચૌદ વર્ષ જૂની પક્ષાપક્ષી દૂર કરી. શિવગંજના એ પક્ષો વચ્ચે સમાધાન કર્યું.

(૨૧) વિ. સં. ૧૯૯૦માં અમદાવાદમાં મળેલ યુનિ સમ્મેલનને સફળ બનાવવામાં આચાર્યશ્રીએ જે ક્ષણો આપ્યો તે તેઓની એકતા પ્રત્યેની પ્રીતિનું જ પરિણામ છે.

(૨૨) વિ. સં. ૧૯૯૧માં ભરૂચમાં શ્રીમાળીઓ અને લાડવા શ્રીમાળીઓ વચ્ચેનો કલેશ દૂર કર્યો. બગવાડાનો કલેશ પણ શાંત કર્યો. આ પછી ભારજ અને એની આસપાસનાં ૧૧ ગામોના ઝઘડાનો નિકાલ કર્યો.

(૨૩) વિ. સં. ૧૯૯૬માં માલેરકોટલાના ભાઈઓ વચ્ચેનો તેમ જ ત્યાંના નવાબ અને હિંદુ પ્રબલ વચ્ચેનો અશુભનાવ આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી સમાપ્ત થયો.

(૨૪) પંજબના ખાનકા ડોગરાના બંને પક્ષના ભાઈઓ આચાર્યશ્રીની રૂબરૂ જ લડવા લાગ્યા. આચાર્યશ્રીએ પોતાનો કપડો બિજાવીને એમને કહ્યું : “તમારે જે કંઈ કહેવું હોય તે આમાં નાખી દો.” લડનારા સમજી ગયા. સંઘમાં સંપ સ્થપાયો. ગુજરાનવાલામાં બે ભાઈઓ વચ્ચેનો કલહ દૂર કર્યો.

(૨૫) હિરનપુર ગામમાં આત્મારામજી મહારાજના કુટુંબમાં કંઈક કલહ ચાલતો. એ કુટુંબમાં લાલા હરબંસલાલજી વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતા હતા. તેઓ આચાર્યશ્રી પાસે આવ્યા. આચાર્યશ્રીને ભિક્ષા લેવા તેઓ

વીનવી રહ્યા. આચાર્યશ્રીએ કલેશ દૂર કરવાની ભિક્ષા માગીને એ કુટુંબના કલહને નામશેષ કર્યો.

(૨૬) સિયાલકોટ અને સનાખતરામાં બે સગા ભાઈઓ વચ્ચેનો ખટરાગ દૂર કર્યો.

(૨૭) વિ. સં. ૧૯૯૮માં જીરાના સંઘનો મતભેદ દૂર કર્યો.

(૨૮) ખીકાનેરમાં છેક વિ. સં. ૧૯૦૮ની સાલથી એક વિચિત્ર પ્રકારનો ઝઘડો ચાલ્યો આવતો હતો. ભગવાનની રથયાત્રા ૧૩મા અને ૧૪મા મહોલ્લા (ગવાડ)ના કલહને લીધે આખા શહેરમાં ફરી ન શકતી. અને જે રથયાત્રા ૧૩મા મહોલ્લા રાંગડી ચોકમાંથી નીકળતી એને ત્યાંના શ્રીપૂજ્યને અમુક ભેટ આપવી પડતી. વિ. સં. ૨૦૦૦નું ચોમાસું આચાર્યશ્રી ખીકાનેરમાં રહ્યા હતા. તેઓને ભગવાનની રથયાત્રા ઉપરનો આ પ્રતિબંધ ઠીક ન લાગ્યો. છેવટે આચાર્યશ્રી અને ખીકાનેરના આગેવાનોના પ્રયાસથી તેમ જ ત્યાંના મહારાજની દરમિયાનગીરીથી એ પ્રતિબંધ દૂર થયો, અને એ ભેટ પણ બંધ થઈ. ખીકાનેર સંઘના ઇતિહાસમાં એક નવું આવકારદાયક પ્રકરણ શરૂ થયું. વિ. સં. ૨૦૦૪માં ખીકાનેર સંઘનો ઝઘડો દૂર કર્યો.

(૨૯) વિ. સં. ૨૦૦૪માં લુધિયાના સંઘના ઝઘડાનું સમાધાન કર્યું. એ જ વર્ષમાં રંગડી ગામની અને ખારલા ગામની પક્ષાપક્ષી દૂર કરી.

(૩૦) વિ. સં. ૨૦૦૫માં સાદડીમાં પોતાના ૮૦મા જન્મદિવસના સમારોહમાં સંગઠનની જરૂર અંગે તેઓએ કહ્યું કે, “આજે જૈન સમાજના સંગઠનની બહુ જરૂર છે. આજ સુધી આપણે જુદા જુદા રહ્યા; નાના-મોટા અનેક ઝઘડાઓમાં સમાજ છિન્નભિન્ન થઈ રહ્યો છે. શું શહેર કે શું ગામડાં, બધે પક્ષો પડી ગયા છે. જે અત્યારની સ્થિતિમાં ફેરફાર ન થયો તો ભવિષ્યમાં જૈન સમાજની સ્થિતિ સારી નહીં રહે. જૈનધર્મ અને સમાજ ઉપર આવનારાં સંકટોથી બચવા માટે સંગઠનની જરૂર છે. જૈન સમાજના નેતાઓની એ પહેલી ફરજ છે કે તેઓ સમયને પિછાનીને એકતાને અપનાવે.”

(૩૧) કોન્કરનસના ફાલના અધિવેશનમાં જૈનોની એકતા માટે પ્રયત્ન કરતાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, “સજ્જનો, સંગઠન અને એકતા માટે જે મારે મારી આચાર્ય પદવી છોડવી પડે તો હું એ માટે પણ તૈયાર છું.”

(૩૨) ખુડાલા ગામમાં ધબદંડને કારણે જે કલેશ બાગ્યો હતો તે વિ. સં. ૨૦૦૬માં દૂર કર્યો.

(૩૩) વિ. સં. ૨૦૦૭માં પાલીતાણામાં તિથિચર્યાનો કલેશ દૂર કરવા આચાર્યશ્રીએ જે પ્રયત્ન કર્યો તે સફળ ન થયો, પણ એથી આચાર્યશ્રીની સંઘની એકતાની શુદ્ધ ભાવનાની લોકોને ખાતરી થઈ.

(૩૪) વિ. સં. ૨૦૦૭માં આચાર્યશ્રીએ પાલીતાણામાં શેઠ જીવતલાલ પ્રતાપસીને કહેલું કે—“ જો આત્મારામજી મહારાજના સમુદાયમાં એકતા શ્રી હોય તો હું તમે કહો તે કરવા તૈયાર છું. હું તો એવા મતને છું કે આત્મારામજી મહારાજના સમુદાયમાં ફક્ત એક જ આચાર્ય હોય. જો બધા મળીને રામચંદ્રસૂરિજીને મોટા બનાવવા ચાહતા હોય તો હું એમને વંદના કરવા તૈયાર છું. કહો જીવાલાઈ, તમે આનાથી વધુ મારી પાસેથી શું ઇચ્છો છો ? ”

(૩૫) મુંબઈમાં ગ્રેન ડીલર્સ એસોસિએશનમાં બે પક્ષ પડી ગયા હતા. તેનું સમાધાન કરાવવા શ્રી ખીમજીલાઈ છેડા ઉપવાસ પર ગિતર્યા હતા. આચાર્ય મહારાજની પ્રેરણાથી એ કામ સફળ થયું. વિ. સં. ૨૦૦૮નો એ બનાવ.

(૩૬) કચારૈક પાલનપુરના સંઘમાં મતભેદ જોયો અને આચાર્યશ્રીનો આત્મા કકળી ઊઠ્યો. જેઠ મહિનાના બળબળતા તાપમાં વિહાર કરવા આચાર્ય મહારાજ તૈયાર થઈ ગયા : કહે, જ્યાં કુસંપ હોય ત્યાં રહેવાનું મારું કામ નહીં. સંઘ તરત જ સમજી ગયો.

(૩૭) આચાર્યશ્રી જૈન ફિરકાઓને ઉદ્દેશીને કહેતા કે—“ ભલે તમે શ્વેતાંબર હો, દિગંબર હો. સ્થાનકવાસી હો, તેરાપથી હો; ભલે તમારા ગુરુ જુદા જુદા હોય; ભલે તમારી ક્રિયાઓમાં થોડો થોડો ફેરફાર હોય; પણ તમે બધા જ પ્રભુ મહાવીરના સંતાન છો. અને એથી તમારી ફરજ છે કે જૈન સિદ્ધાંતોનો જગતમાં પ્રચાર કરવા અને અહિંસા દ્વારા જગતમાં શાંતિ સ્થાપવામાં સૌકોઈએ યોતાનો ફાળો આપવો. જોઈએ. ધર્મ એ કંઈ બાધિયાર પાણી નથી, અથવા એ કોઈનો ઇબરો નથી. ધર્મ એ માતવીના જીવનને ઉન્નત કરનારી વસ્તુ છે. અને જે વસ્તુ સાંકડી મનોવૃત્તિ જગવે, જે વસ્તુ સંકુચિત રીતે વિચાર કરવા પ્રેરે એ સાચેસાચ ધર્મ નથી. ‘સર્વો જીવ કરુ’ શાસન રસી’ એ આપણા ધર્મની મુખ્ય વસ્તુ છે. એથી આપણે સૌએ આંતરિક અધડાઓ, મતભેદો એક બાજુ મૂકી દઈને આત્મકલ્યાણને માર્ગે આગળ ધપવું જોઈએ. ”

(૩૮) વિ. સં. ૨૦૦૯માં મુંબઈમાં જૈનોના બધા ફિરકાની એકતા અંગે પોતાની ભાવના વ્યક્ત કરતાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું હતું કે—“બને કે ન બને, પણ મારો આત્મા એમ ચાહે છે કે સાંપ્રદાયિકતા દૂર થાય અને જૈન સમાજ શ્રી મહાવીરસ્વામીના નેજા નીચે એકત્રિત થઈને શ્રી મહાવીરસ્વામીની જ્ય જોલે.”

આ બધી વિગતો આચાર્યશ્રીની કીર્તિગાથા બનીને એમ સૂચિત કરે છે કે આચાર્યશ્રી સુલેહ, શાંતિ અને એકતાના ફિરસ્તા હતા; અને આખી જિંદગી એ માટે પ્રયત્ન કરતા રહીને તેઓએ પોતાના ધર્મગુરુ-પદને ચરિતાર્થ કર્યું હતું.

૧૯

મધ્યમવર્ગની ચિંતા

મેર પીંછાથી રજિયામણો લાગે, એમ સંઘ, સમાજ કે દેશના નેતાઓ અને શ્રીમાનો સામાન્ય જનસમૂહથી ગૌરવશાળી બને. અને સમાજનાં સાધુસંતોને તવગરો અને ગરીબો તરફ એકસરખી દષ્ટિ હોય. તેમાંય, પોતાના નબળા સંતાન તરફ માતા-પિતાને જેમ વિશેષ મમતા હોય તેમ, કરુણાપરાયણ સાધુપુરુષોની સહાનુભૂતિ સમાજના નબળા, ગરીબ કે મધ્યમ વર્ગ તરફ વિશેષ હોય. આવા દીન-દુઃખી વર્ગ માટે તો સંતો માતા-પિતાની ગરજ સારે. એ જ તેઓની સાધનાની ચરિતાર્થતા.

આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજ આવા જ ગરીબોના બેલી હતા અને સમાજના મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગ માટે જિંદગી અને આરામનો વિચાર વેગળો મૂકીને આખી જિંદગી સુધી તેઓ ચિંતા અને પ્રયત્ન કરતા રહ્યા હતા. પરલોકની ચિંતાની સાથે સાથે સમાજની આ દુનિયાની ચિંતા, એ તેઓની વિરલ વિશેષતા હતી.

(૧) વિ. સં. ૧૯૬૯માં મુંબઈમાં ‘સાત ક્ષેત્રોમાં પોષક ક્ષેત્ર કયું?’ એ વિષય ઉપર પ્રવચન આપતાં તેઓએ કહ્યું હતું કે—“શ્રાવકક્ષેત્ર જ બધાંનું પોષક છે, તેથી પહેલાં એને શક્તિશાળી બનાવવાની જરૂર છે. જો આ ક્ષેત્ર શક્તિશાળી બનશે તો બાકીનાં છયે ક્ષેત્રોનું એની મારફત પોષણ થતું રહેશે.”

(૨) વિ. સં. ૧૯૭૧માં સુરતમાં શ્રાવિકાશ્રમ સ્થાપવાની જરૂર સમજાવતાં મધ્યમવર્ગની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું હતું કે—“ સાત ક્ષેત્રોમાં ચાર ક્ષેત્ર (સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા) સાધક છે, અને ત્રણ ક્ષેત્ર (જિનપ્રતિમા, જિનમંદિર અને જ્ઞાન) સાધ્ય છે. જૈન સમાજમાં સાધ્ય ક્ષેત્રોની પ્રભાવના ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે; પરંતુ સાધક ક્ષેત્ર દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતું જાય છે. એમાં પણ શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ બે ક્ષેત્રો, જે બાકીનાં પાંચ ક્ષેત્રોનાં પોષક છે, એ વધારે ક્ષીણ થઈ રહ્યાં છે. સૌ એવું માને છે, અને એ વાત સાચી છે કે જૈનો ઘણું વધારે ધન ખરચે છે. પણ જે આપણે દુઃખી અનાથ બહેનોનો વિચાર કરીશું તે જણાશે કે તેઓ બહુ દુઃખી છે. એમનાં દુઃખ દૂર કરવાનો જૈનોએ ક્યારેય વિચાર નથી કર્યો.”

(૩) વિ. સં. ૧૯૭૪માં આચાર્યશ્રીએ અમદાવાદમાં ઉદ્દ્યોગધન કર્યું હતું કે—“હું નબળા સહધર્મીભાઈઓને સહાયતા આપવી, એને જ સાચું સાધર્મિક વાત્સલ્ય કહું છું.”

(૪) બામણવાડામાં મળેલ પોરવાડ સંમેલનમાં આચાર્ય મહારાજે કહ્યું કે—“સમાજના ઉત્કર્ષને માટે અને આત્મકલ્યાણને માટે જ આ વેશ ધારણ કર્યો છે. આ જીવનમાં આત્મકલ્યાણ અને સમાજકલ્યાણનાં જેટલાં કાર્યો થઈ શકે એટલાં કાર્યો કરવાં એ અમારું કર્તવ્ય છે.”

(૫) સમાજકલ્યાણ અંગેની સાધુઓની ફરજનો ખ્યાલ આપતાં વિ. સં. ૨૦૦૧માં લુધિયાનામાં મહારાજશ્રીએ જણાવ્યું હતું કે—

“સંસારનો ત્યાગ કરી, આ વેશ પહેરી, ભગવાન મહાવીરની જેમ અમારે અમારા જીવનની પળેપળનો હિસાબ આપવાનો છે. આત્મશાંતિ અને આત્મશુદ્ધિ તો મળતાં મળશે, પણ સમાજ, ધર્મ અને દેશના ઉદ્યોગમાં આ જીવનમાં જે કાંઈ ફાળો આપી શકાય તે આપવાનું કેમ ભૂલી શકાય? આ શરીર તે માટે જ છે; તો છેવટની ઘડી સુધી તેનો ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ ને! શરીર ક્ષણભંગુર હોવાથી એક દિવસ તે જવાનું જ. એટલે ત્યાં સુધી જેટલાં શાસનકાર્યો થઈ જાય તેટલાં કરી લેવાં જોઈએ. જ્યાં સુધી આ નાડીમાં લોહી ફરે છે, હૃદયના ધબકારા ચાલે છે, ત્યાં સુધી એક સ્થળે બેસવાનો નથી.”

(૬) વિ. સં. ૨૦૦૫માં આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી ખીકાનેરમાં મહિલા ઉદ્યોગશાળાની શરૂઆત કરવામાં આવી. એ જ વર્ષમાં સાદડીમાં સાધર્મીઓ

માટે ડ્રાળાની વાત કરતાં તેઓએ કહેલું કે—“મારું એટલું જ કહેવું છે કે સાધર્મિક ભાઈઓની ઉન્નતિને માટે એક લાખ રૂપિયાની જરૂર છે. આવતી સંક્રાંતિ સુધીમાં પચાસ હજાર રૂપિયા તો થઈ જ જવા જોઈએ. આ લાખ રૂપિયા ઝોડવાડમાં વાપરવામાં આવશે.”

(૭) સાદીમાં વિ. સં. ૨૦૦૬માં આચાર્યશ્રીએ એમના જન્મદિનની ઉજવણી વખતે કહેલું કે—“ખાલી ખુશાલી જાહેર કરવાથી શો લાભ? અદ્વાનાં સૂકાં ફૂલોથી કેવી સુગંધ મળવાની? ભાષણો આપીને અને જુલૂસ કાઢીને તમે ખુશાલી જાહેર કરો એથી મને સંતોષ નથી. તમે જાણો છો, અથવા તમારે જાણવું જોઈએ, કે તમારા હજારો સાધર્મિક ભાઈઓ-બહેનોને બે ટંકનું ખાવાનું પણુ નથી મળતું.....તમે ગરીબોને કામ આપશો.....ત્યારે જ હું માનીશ કે તમે સાચા દિલથી મારી જ્યંતી બની છે.”

(૮) પાલીતાણામાં ઉદ્યોગશાળા શરૂ કરવાની વિ. સં. ૨૦૦૭માં પ્રેરણા આપી.

(૯) વિ. સં. ૨૦૦૭માં ખંભાતમાં સાધર્મિકવાત્સલ્યનો ભાવ સમજાવતાં તેઓએ કહ્યું કે—“કેવળ ભોજન કરાવવું એ જ સાધર્મિક-વાત્સલ્ય નથી. ક્યારેક ક્યારેક સાધર્મિકોને ભલે જમાડીએ, પરંતુ સાચું સાધર્મિકવાત્સલ્ય તો એ છે કે જે બેકાર હોય એને કામે લગાડવામાં આવે, જેથી તેઓ પોતાનો અને પોતાના કુટુંબનો સારી રીતે નિર્વાહ કરી શકે.”

(૧૦) વિ. સં. ૨૦૦૮માં સૂરતમાં આચાર્યશ્રીએ પોતાની વાત શ્રીસંઘને સમજાવતાં કહ્યું કે—“મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગને માટે ઉદ્યોગ-ગૃહોની જરૂર છે. જો સમાજમાં એક પણુ વ્યક્તિ બેકાર ન હોય તો પાંચ વર્ષમાં સમાજ અને જૈન શાસન ઉન્નત બની જાય.”

(૧૧) વિ. સં. ૨૦૦૮માં મધ્યમ વર્ગની સહાયતા માટે પૈસા ફંડ શરૂ કરાવ્યું.

(૧૨) વિ. સં. ૨૦૦૮માં મુંબઈમાં કોન્ફરન્સનું સુવર્ણ મહોત્સવ અધિવેશન ભરાયું. અને એમાં સારું એવું સાધર્મિક ફંડ એકત્ર કરવાનું નક્કી થયું. એ કામને પૂરતો વેગ આપવા આચાર્યશ્રીએ જાહેર કયું કે,

અમુક વખત સુધીમાં આ ક્ષેત્રમાં પાંચ લાખ રૂપિયા ભેગા નહીં થાય તો હું દૂધનો ત્યાગ કરીશ. સમાજ ઉપર આની વિજળીક અસર થઈ. બધાં કામે લાગી ગયાં અને આચાર્યશ્રીની ટહેલ પૂરી થઈ ગઈ. આવી મોટી રકમ ભેગી કરવા માટેની આચાર્યશ્રીની આ પ્રતિજ્ઞા તેઓની મધ્યમવર્ગના ઉત્કર્ષ માટેની ઉત્કટ અને સક્રિય તમન્નાની કીર્તિગાથા બની ગઈ.

(૧૩) સમાજઉત્કર્ષની પોતાની અંખનાને દર્શાવતાં તેઓ કહેતા કે, “હું અંખું છું સામાન્ય માનવીના ઉત્કર્ષને, જૈન યુનિવર્સિટીને. હજારો શ્રાવકો આર્થિક રીતે ભીંસાતા હોય ત્યારે આ ખેદરકારી ન શોભે. સમાજ જીવશે તો ધર્મ જીવશે. સમાજમાં જૈન ધર્મીઓનું નેતૃત્વ હશે તો જ જૈનધર્મની વાહ વાહ ખોલાશે.”

(૧૪) વિ. સં. ૨૦૦૮માં મુંબઈમાં મધ્યમવર્ગ અંગેની પોતાની ચિંતાભરી લાગણીને વાચા આપતાં આચાર્ય મહારાજે કહ્યું હતું કે—

“અત્યારે હજારો જૈન કુટુંબો પાસે ખાવા પૂરતું અને નથી; પહેરવા પૂરતાં કપડાં નથી; માંદાની સારવાર માટે અને પોતાનાં બાળકોને લાણવવા માટે પૈસા નથી. આજે મધ્યમવર્ગનાં આપણાં ભાઈ-બહેન દુઃખની ચક્કીમાં પિસાઈ રહ્યાં છે. એમના પાસે થોડાં-ધણાં ઘરેણાં હતાં એ તો વેચાઈ ગયાં; હવે તેઓ વાસણુ પણ વેચવા લાગ્યાં છે. કેટલાંક તો દુઃખના લીધે આપઘાત કરવાની પરિસ્થિતિમાં પહોંચી ગયાં છે; આ બધાં આપણાં જ ભાઈ-બહેન છે. એમની સ્થિતિ સુધારવાની જરૂર છે. જે મધ્યમ ગરીબ વર્ગ જીવતો રહેશે તો જૈન જગત પણ ટકી રહેશે. ધનિક વર્ગ લહેર કરે અને આપણા સહધર્મી ભાઈઓ ભૂખે મરે એ સામાજિક ન્યાય નહિ પણ અન્યાય છે.” (વિ. સં. ૨૦૦૮; મુંબઈ)

આચાર્યશ્રીની શ્રાવક-શ્રાવિકા સંઘના ઉત્કર્ષ માટેની આ ચિંતા અને હમદર્દીનો જોટો દીર્ઘ કાળની જૈન શ્રમણ પરંપરામાં મળવો મુશ્કેલ છે. સાચે જ આચાર્યશ્રી ભાંગ્યાના ભેરુ અને ગરીબોના સુખદુઃખના સાથી અને શિરછત્ર હતા. એમનું સ્થાન લેનાર ખીજ સંઘનાયક તો પાકે ત્યારે ખરા.

ધર્મક્રિયાઓ

સાધુજીવનનાં મુખ્ય બે પાસાં : પહેલું આત્મશુદ્ધિ અને ખીજું લોકકલ્યાણ. જે પોતાનું અને ખીજનું હિત સાધવા પ્રયત્ન કરે તે સાધુ : સાધુતાની આ સામાન્ય સમજૂતી.

પણ એમાંય પહેલું કામ પોતાના જીવનને નિર્મળ બનાવવું તે. એ કરતાં જે કંઈ સમય અને શક્તિ વધે તેનો ઉપયોગ ખીજનું ભલું કરવામાં કરે.

આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીના જીવનમાં સ્વકલ્યાણ અને પરકલ્યાણની સમતુલા બરાબર સચવાઈ હતી; અને છતાં સમાજકલ્યાણની ઝંખના અને પ્રવૃત્તિ લોકકલ્યાણની પોષક ન બને, એની તેઓ હમેશાં જાગૃતિ રાખતા. ત્યાગમાર્ગની સાધનામાં લોકકલ્યાણ એક મોટું ભયસ્થાન છે.

સાધકની તપ, ત્યાગ, સંયમની સાધના, લોકોપકારની પ્રવૃત્તિ અને ધર્મ દેશનાને કારણે એની આસપાસ ભકતો અને પ્રશંસકોનું જૂથ રચાઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે. આ વખતે સાધકે બરાબર સાવધાન રહેવાનું હોય છે કે જેથી લોકોની પોતા તરફની ભક્તિ કે પ્રીતિ એક બાજુ પોતાના અંતરમાં કાર્તિ, નામના અને પ્રતિષ્ઠાની કામના કે આસક્તિ ન જન્માવે અને ખીજી તરફ પોતાની ત્યાગસાધનાને શિથિલ ન બનાવી દે. આનો મુખ્ય ઉપાય પોતાની અંતર્મુખ વૃત્તિને અને ધર્મનિયમોના પાલન તરફની અભિરુચિને જાગ્રત રાખવી એ છે. અંતર્મુખ વૃત્તિ સાધકને નિર્મોહવૃત્તિ કે અનાસક્તિમાં સ્થિર રાખે છે, અને ધર્મનિયમોનું પાલન આચારશુદ્ધિને ટકાવી રાખીને શિથિલતાથી બચાવે છે. આ બંને ગુણો આચાર્યશ્રીની જીવનસાધના સાથે એકરૂપ બની ગયા હતા. તેઓને આત્મસાધનામાં અને લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાં જે સફળતા સાંપડી હતી તે આને લીધે જ.

૮૨-૮૪ વર્ષ જેવી છેલ્લી અવસ્થામાં પણ પ્રભુદર્શનની અને પ્રભુના માર્ગના અનુસરણની એમની ઝંખનામાં જરાય ઓટ આવી ન હતી. ૮૪ વર્ષની ઉંમરે, ઘેરી માંદગીમાં પણ શત્રુજય જઈને દાદાનાં દર્શન કરવાની એમની ભાવના કેટલી ઉત્કટ હતી ! પ્રભુદર્શનની ખ્યાસ બાજુ એમને સદાય રહ્યા કરતી. પ્રભુપ્રતિમાનો મહિમા વર્ણવતાં તેઓએ કહેલું કે—

“પ્રત્યેક ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા એક યા બીજા સ્વરૂપે છે જ. મૂર્તિઓ ભાવની પ્રતીક છે. વિવિધ સંસ્કૃતિઓ, વિવિધ સ્થળો વગેરેને લીધે ભાવનું પ્રતીક ભલે બદલાય, પરંતુ માનવીના જીવનને ઉદ્ધત બનાવવા માટે પ્રતીક હોવું જોઈએ. આ પ્રતીક વિના કોઈને ન ચાલે. કોઈ છબીને માને, કોઈ ગ્રંથને માને. હિંદુઓ હરદ્વારની યાત્રાએ જાય, મુસલમાનો પાક થવા માટે મક્કાની હજી જાય, પારસીઓ અગિયારીમાં જાય, શીખો ગુરુદ્વારામાં જાય, ઈસાઈઓ દેવળમાં જઈ પ્રાર્થના કરે. આમાં સૌકોઈનો હેતુ જીવનને ધન્ય બનાવવાનો અને જીવનનો ભાર ઓછો કરવાનો છે. મૂર્તિપૂજામાં ન માનનારા નાસ્તિકો પણ પોતાનાં માતા-પિતાની છબીઓ પકાવે છે ને એને સારા સ્થળે રાખે છે. આ મૂર્તિપૂજા નથી તો છે શું? પ્રભુનું નામ અક્ષરોમાં લખાય એ પણ મૂર્તિપૂજાનો એક પ્રકાર છે. તો પછી એમની પ્રતિમા રાખીને આપણા હૃદયમાં પવ્યભાવ જન્મત કરીએ તો એમાં કશું ખોટું નથી.”

ધર્મપાલન અંગેની એમની જાગૃતિ પણ એવી જ આદર્શ હતી. તેઓનો રોજનો કાર્યક્રમ જ એવી રીતે ગોઠવાયેલો રહેતો કે જેથી પળેપળે પૂરેપૂરો સદુપયોગ થાય.

પરોઢિયે બ્રાહ્મમુહૂર્ત કરતાં પણ વહેલાં ઊઠવું, નવકાર મંત્રનો જાપ, તીર્થકરોનું સ્મરણ, પ્રતિક્રમણ, સૂરિમંત્રનો જાપ, નવસ્મરણનો પાઠ અને આત્મચિંતન—એ રીતે તેઓના દિવસનો પ્રારંભ થતો. સ્વાદને ખાતર નહીં પણ દેહને ટકાવી રાખવા પૂરતો જ આહાર; અને આરામ પણ એટલો જ કરવો કે જેથી આજસનું જરાય પોષણ ન થાય કે પોતાના કર્તવ્યપાલનમાં કશી ક્ષતિ આવવા ન પામે. વળી સ્વાધ્યાય અને અધ્યાપન તરફ પણ તેઓને એટલો જ અનુરાગ હતો. પછી ધર્મદેશના, શિક્ષણપ્રચાર, એકતા, મધ્યમવર્ગનો ઉત્કર્ષ એવી એવી લોકોપકારની પ્રવૃત્તિઓ તરફ તેઓ ધ્યાન આપતા. સાધુઓને વાચના આપવી, પત્રવ્યવહારની નિયમિતતા સાચવવી અને પોતાના આરામ કે ઊંઘના સમય ઉપર કાપ મૂકીને પણ ધાર્મિક કે સમાજઉત્કર્ષને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચાવિચારણા કરવી—આ હતો તેઓનો નિત્યક્રમ. અને પ્રાતઃકાળથી તે મોડી રાત સુધી આવી અનેકવિધ અને જવાબદારીભરી પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં વિચાર, વાણી કે વર્તનમાં કચારેય કડવાશ, ઉગ્રતા કે તિરસ્કારનો ભાવ ન આવી જાય એનું તેઓ હમેશાં ધ્યાન રાખતા. જ્યારે જુઓ ત્યારે તેઓ પ્રસન્નતા, સ્વસ્થતા અને સમતાના

રસમાં ઝીલતા હોય એમ જ લાગે. તેઓની આસપાસ બાહ્યે પ્રસન્ન મધુ-રતાનું વાતાવરણ વિસ્તરી રહેતું. એમ કહી શકાય કે, તેઓનું જીવન અપ્રમત્તતા અને આંતરિક આનંદ-સંતોષના શ્રેષ્ઠ નમૂના જેવું હતું.

ક્યારેક કોઈ તેઓની વૃદ્ધાવસ્થા કે નાદુરસ્ત તબિયતને જોઈને તેઓને આરામ લેવાની વિનંતી કરતા, તો તેઓ લાગણીપૂર્વક કહેતા કે “ભાઈ, અમારે સાધુને તો વળી આરામ શેનો? અમારે તો છેલ્લા શ્વાસોશ્વાસ સુધી ધર્મના કામમાં શરીરનો જેટલો વધુ ઉપયોગ થાય તેટલો કરવાનો. મને તો જરાય તકલીફ પડતી નથી તેમ સમજી મારી પાસેથી જે બાણુવું હોય તે બાણુ.”

સાધુજીવનમાં જેમ આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણની વ્યાપક પ્રવૃત્તિને સ્થાન છે, તેમ તે તે ધર્મની સામૂહિક અને ખીજી પરંપરાગત ચાલુ ધર્મ-ક્રિયાઓને પણ સ્થાન છે. અને ધર્મપ્રભાવક ધર્મગુરુએ એ તરફ પણ ધ્યાન આપવાનું હોય છે. લક્ષિતશીલ જનસમૂહની ધર્મશ્રદ્ધાને ટકાવી રાખવાનો અને વધારવાનો એ જ મુખ્ય માર્ગ છે. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીએ સમાજ-ઉત્કર્ષની અનેક પ્રવૃત્તિઓ માટે શ્રીસંઘને પ્રેરણા આપી હતી તેમ દીક્ષા, નવાં જિનમંદિરો, પ્રાચીન જિનમંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર, અંજનશલાકા, પ્રતિષ્ઠા, યાત્રાસંઘ, ઉપધાન જેવી બધી પ્રચલિત ધર્મક્રિયાઓ માટે પણ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું, તે નીચેની વિગતો ઉપરથી બાણી શકાશે.

દીક્ષા—આચાર્યશ્રીએ સંખ્યાબંધ ભાઈઓ-બહેનોને દીક્ષા આપી હતી. તેઓના શિષ્ય આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીએ પોતાના ગુરુવર્ધની શિક્ષણપ્રસાર અને સમાજઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિને આગળ વધારવામાં પોતાની સમગ્ર શક્તિ સમર્પિત કરી હતી. અને આચાર્ય મહારાજના પ્રશિષ્ય અને પટ્ટધર વર્તમાન આચાર્ય શ્રી વિજયસમુદ્રસૂરિજી મહારાજનું ગુરુલક્ષિતમય જીવન તો ગુરુ ગૌતમસ્વામીની લક્ષિતની યાદ આપે એવું છે. તેઓ સર્વ ભાવે પોતાના દાદાગુરુને સમર્પિત થયેલા છે, અને તેઓની સમાજકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ કેવી રીતે આગળ વધે એ જ એમના જીવનનું ધ્યેય છે.

આચાર્ય મહારાજે દીક્ષિત કરેલ સાધુઓ તેમ જ સાધ્વીઓ આચાર્ય મહારાજની સમાજકલ્યાણની ભાવનાને આગળ વધારવા માટે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરતાં રહે છે.

પ્રતિષ્ઠા—આચાર્ય મહારાજના ઉપદેશથી કેટલાંક નવાં જિનમંદિરો બન્યાં હતાં અને કેટલાંક પ્રાચીન મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર થયા હતા. પંબળમાં

જંડિયાલાગુરુ, લાહોર, કસર, રાયકોટ, સિયાલકોટ; ગુજરાતમાં સૂરત, વડોદરા, ચાર્પ, કરચલિયા, ડભોઈ, ખંભાત; રાજસ્થાનમાં અલવર, સાદડી, ખીન્નપુર; મહારાષ્ટ્રમાં ચેવલા, આકોલા, મુંબઈ; ઉત્તરપ્રદેશમાં બિનોલી, ખડોત વગેરે સ્થાનોમાં થઈને પચીસેક જિનમંદિરોની પ્રતિષ્ઠાઓ તેઓશ્રીના હાથે થઈ હતી.

અંજનશલાકા—આચાર્યશ્રીએ જંડિયાલાગુરુ, બિનોલી, ઉમેદપુર, કસર, રાયકોટ, સાદડી, ખીન્નપુર અને મુંબઈમાં નવાં જિનબિંબોની અંજનશલાકાઓ કરી હતી.

ઉપધાન—આચાર્યશ્રીના સાંનિધ્યમાં ઉપધાન તપનું આરાધન પણ અનેક સ્થાનોમાં શ્રીસંઘે કર્યું હતું. આચાર્યશ્રી પહેલવહેલાં મુંબઈ પધાર્યા ત્યારે વિ. સં. ૧૯૬૯ની સાલમાં લાલબાગમાં તેઓએ ઉપધાન કરાવ્યું હતું; અને અંતિમ વર્ષમાં વિ. સં. ૨૦૧૦માં પણ ઘાટકોપરમાં તેઓની નિશ્રામાં શ્રીસંઘે ઉપધાન તપના આરાધનનો લાભ લીધો હતો. આની વચમાં વિ. સં. ૧૯૭૬માં રાજસ્થાનમાં બાલીમાં, વિ. સં. ૧૯૬૭માં પૂનામાં, વિ. સં. ૧૯૯૦માં પાલનપુરમાં, વિ. સં. ૧૯૯૩માં વડોદરામાં અને વિ.સં. ૨૦૦૯માં થાણામાં પણ તેઓની નિશ્રામાં ઉપધાન તપ થયું હતું.

યાત્રાસંઘો—જૈનધર્મે શાસનપ્રભાવનાનાં કાર્યોમાં યાત્રાસંઘને પણ મહત્વનું સ્થાન આપેલું છે. એટલે છેક પ્રાચીન કાળથી વર્ષોવર્ષ આવા સંઘો નીકળતા જ રહ્યા છે. આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી નીચે મુજબ દસ યાત્રાસંઘો નીકળ્યા હતા :

ગુજરાનવાલાથી રામનગરનો; વિ. સં. ૧૯૬૨માં.

દિલ્હીથી હસ્તિનાપુરનો; વિ. સં. ૧૯૬૪માં.

જયપુરથી જોગામનો; વિ. સં. ૧૯૬૬માં.

રાધનપુરથી પાલીતાણા-શત્રુજયનો; વિ. સં. ૧૯૬૬માં.

વડોદરાથી કાવી, ગાંધારનો; વિ. સં. ૧૯૬૭માં.

શિવગંજથી કેસરિયાજનો; વિ. સં. ૧૯૭૬માં.

ધીણોજથી ગાંભૂનો; વિ. સં. ૧૯૮૪માં.

ફલોદીથી જસલમેરનો; વિ. સં. ૧૯૮૯માં.

હોશિયાપુરથી કાંગડાનો; વિ. સં. ૧૯૫૨ તથા ૧૯૫૦માં બે વાર. વેરાવળથી સોરઠની પંચતીર્થી થઈને પાલીતાણા—શત્રુજયનો છે.

ઉપાશ્રયો અને ધર્મશાળાઓ—આચાર્ય મહારાજની પ્રેરણાથી પંબળ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન તથા ઉત્તરપ્રદેશનાં જુદાં જુદાં શહેરોમાં દસ ઉપાશ્રય અને પાંચ ધર્મશાળાઓ બની હતી.

આ ઉપરાંત તેઓના ઉપદેશથી કયાંક કયાંક ગુરુમંદિર તથા જ્ઞાનમંદિરની પણ સ્થાપના થઈ હતી અને ગુરુમૂર્તિઓ કે ગુરુની ચરણપાદુકાઓની પ્રતિષ્ઠા પણ એમણે કરાવી હતી.

અહીં ઉપર આચાર્યશ્રીના સાંનિધ્યમાં થયેલી પ્રતિષ્ઠા, અંજનશલાકા, ઉપધાન તપ, યાત્રાસંઘ વગેરે જૈન ધર્મક્રિયાઓની વિગતો આપી છે, તે ધર્મક્રિયાઓ જૈન સંઘમાં સારી રીતે પ્રચલિત છે; અને તેથી એવી ધર્મક્રિયાઓ બધાય પ્રભાવશાળી આચાર્યો કે મુનિવરોની નિશ્રામાં અવારનવાર થતી જ રહે છે; અને જે મુનિવરો શ્રીસંઘમાં એવો પ્રભાવ વિસ્તારી નથી શકતા તેઓની પણ એવી ભાવના રહે છે કે પોતે આવી ધર્મકરણીના નિમિત્ત બને; છેવટે ખીજો દ્વારા થતી આવી ધર્મપ્રવૃત્તિમાં પોતાનો સાથ આપીને તેઓ સંતોષ લે છે.

તેથી આવી ધર્મક્રિયાઓના પ્રેરક બનવામાં શ્રીસંઘ ઉપરના પ્રભાવની જરૂર પડતી હોય છતાં, એ કાઈ પણ આચાર્ય કે મુનિવરની અસાધારણ વિશેષતારૂપ ન લેખી શકાય. એટલે આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીના ઉપદેશથી, તેઓના સાંનિધ્યમાં, થયેલ ધર્મકરણીઓની જે વિગતો અહીં ઉપર આપી છે, તે તેઓની અસાધારણ વિશેષતા દર્શાવવા માટે નથી આપી. એ અહીં રજૂ કરવાનો એક હેતુ એ છે કે એમના હાથે થયેલ પવિત્ર ધર્મક્રિયાઓની વિગતોનો પણ એમના આ પરિચયમાં સમાવેશ કરી દેવો. અને એનો ખીજો અને મુખ્ય હેતુ તો એ છે કે—પોતાના જીવનની અસાધારણ વિશેષતારૂપ શિક્ષણપ્રચાર, એકતાની સ્થાપના, મધ્યમ વર્ગનો ઉત્કર્ષ જેવી સમાજકલ્યાણની સંખ્યાબંધ પ્રવૃત્તિઓ માટે જીવનની છેલ્લી પળ સુધી ચિંતા સેવવા અને શ્રીસંઘને પ્રેરણા આપવા છતાં, અને એમાં તેઓનાં સમય અને શક્તિ પુષ્કળ ખરવાવા છતાં—તેઓ જૈન સંઘની ધર્મશક્તિ પોષણ અને સંવર્ધન કરતી પરંપરાગત અને પ્રચલિત ધર્મકરણીઓની પ્રેરણા આપવામાં પણ જરાય પાછળ નહોતા, એ દર્શાવવું.

જેઓ આવા એક પ્રભાવશાળી, સંરળપરિણામી અને વિશ્વિકદયાળુના ચાહક આચાર્યશ્રીને સુધારક, જ્ઞાનાવાદી કે સમયધર્મી ગણીને, પોતાની કટ્ટર સાંપ્રદાયિકતાની કસોટીએ, તેઓની વ્યાપક અને વિમળ જીવનસાધનાનું મૂલ્ય આંકી શકતા ન હોય, તેઓ ઇચ્છે તો આ બધી વિગતોના પ્રકાશમાં એમના સર્વમંગલકારી જીવન અને કાર્યનું નવેસરથી મૂલ્ય આંકી શકે એ દૃષ્ટિ પણ આ વિગતો આપવા પાછળ રહેલ છે.

સંયમનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારથી તે ૮૪ વર્ષ જેવી પાકટ વયે જીવન સંક્રાંતિ ગયું ત્યાં સુધી એમના અંતરમાં તપ, ધર્મક્રિયાઓ અને ધાર્મિક પ્રસંગો પ્રત્યે જે રુચિ હતી તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે, આચાર્યશ્રીની ધર્મપરિણતિ અંતરતમ અંતર સુધી પહોંચેલી હતી; અને છતાં તપ કે ધર્મક્રિયાઓ પ્રત્યે ઓછો રસ કે આદર ધરાવનાર વ્યક્તિ પ્રત્યે પણ એમને ક્યારેય અણુગમે ઉપજતો ન હતો, તેથી એમની સાધુતા વિશેષ શોભી ઊઠતી. સામી વ્યક્તિનો વાણીથી તિરસ્કાર કરવાને બદલે પોતાના વર્તનથી એને વશ કરી લેવામાં જ તેઓ માનતા હતા.

આચાર્યશ્રીના જીવનને સહૃદયતાપૂર્વક સમજવાનો પ્રયત્ન કરનાર ક્યારેને પણ એમ લાગ્યા વગર નહિ રહે કે સંઘ, સમાજ, ધર્મ, દેશ અને માનવતાનું ભણું ચાહનાર અને એ માટે દિવસ-રાત પ્રયત્ન કરનાર આ ધર્મનાયકનું હૃદય કેટલું વિશાળ, ઉદાર, કટ્યાણુકામી અને ગુણાનુરાગી હતું ! હૃદયને આવી ગુણ-વિભૂતિનું મંદિર બનાવવું એ જ બધા ધર્મો અને બધી ધર્મક્રિયાઓનો સાર છે; એ પણ એક શ્રેષ્ઠ ધર્મક્રિયા જ ગણાઈ છે. એમના મંગલમય જીવનનો એ જ બોધ છે.

૨૨

રાષ્ટ્રપ્રેમ

જૈન પરંપરાએ તેમ જ જૈન ધર્મશાસ્ત્રોએ દેશભક્તિ અને રાષ્ટ્રપ્રેમની ઉપેક્ષા કરવાનું નહીં પણ રાષ્ટ્ર તરફની પોતાની ફરજ બજાવવાનું જ કહ્યું છે; અને રાષ્ટ્રભાવનાને ક્યારેય આત્મસાધનાની વિરોધી જાણાવી નથી. દેશભક્તિના નામે સત્તાની સાઠમારીમાં પડવું એ એક વાત છે; અને નિર્ભેળ

અને નિઃસ્વાર્થ દેશસેવા એ તો એક રીતે ધર્મનું જ કામ છે; કેમ કે એ દ્વારા દેશની પ્રબળતા લલાના લાગીદાર થવાનો લાભ મળે છે.

આપણે ત્યાં રાજ્યવ્યવસ્થાનું અતિક્રમણ ન કરવાનું કહ્યું છે, અને રાજ્યો, પુરજનો, જનપદો અને સમગ્ર બ્રહ્મલોકમાં શાંતિ પ્રવર્તવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે, એનો ભાવ આ જ છે.

આપણી ધર્મપરંપરામાં દેશભક્તિને આવું સ્થાન મળવાનું જ એ પરિણામ છે કે અનેક જૈન રાજ્યો, મંત્રીઓ, દંડનાયકો, શ્રેષ્ઠીઓ તેમ જ સમર્થ આચાર્યો દેશકલ્યાણનાં નિમિત્ત બનીને જૈન સંઘના તેમ જ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અમર બની ગયા છે.

જૈન સંઘને છેક પ્રાચીન કાળથી દેશભક્તિનો જ વારસો મળ્યો છે તે વારસાને સાચવી, શોભાવી અને વધારી જાણવો એ આપણી ફરજ છે; અને એ ફરજને પૂરી કરવા આપણે સદાય પ્રયત્નશીલ રહ્યા છીએ અને અત્યારે પણ રહીએ છીએ, એ આનંદની વાત છે.

આ ફરજ બજાવવાનો આપણામાં વિશેષ ઉત્સાહ જાગે એવો એક યુગ આપણી સામેથી જ વીતી ગયો. મહાત્મા ગાંધીજીની નેતાગીરી નીચે દેશે ૨૫-૩૦ વર્ષ સુધી જે અહિંસક સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ લડી બતાવ્યું એનો કેવળ આપણા દેશના જ નહીં દુનિયાભરના ઇતિહાસમાં જોટો મળવો મુશ્કેલ છે. અને જૈનો માટે તો આ લડતનું ખેવડું મહત્ત્વ હતું : એક તો એ દેશની સ્વતંત્રતાની લડત હતી, એટલે દેશભક્તિની એમાં હાકલ હતી. અને ખીજું, એ લડત ખીજનો જન લેવાની નહીં પણ પોતાના પ્રાણ અને પોતાનું સર્વસ્વ કુરબાન કરવાની અહિંસક લડત હતી; એટલે એમાં ધર્મભાવનાનો રંગ હતો. આ હિસાબે આ લડત પ્રત્યે જૈનોને પોતાપણાની લાગણીનો વિશેષ અનુભવ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

પણ આવા અનુભવની દૃષ્ટિએ જૈન સંઘમાં તે કાળે જે ભાગ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવ્યા હતા. શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓનો મોટા ભાગનો વર્ગ આ રંગે પૂરેપૂરો રંગાયો હતો અને સ્વતંત્રતાની આ લડતમાં દેશના અન્ય સમાજને કરતાં એ જરાય પાછળ નહોતો રહ્યો.

આપણા ત્યાગી શ્રમણ સમુદાય માટે પણ અહિંસાની અભિનવ શક્તિનાં દર્શન થવાને કારણે આ ઘટના આનંદજનક અને આવકારદાયક

બનવી જોઈતી હતી. પણ, ખેદ સાથે કહેવું પડે છે કે, આ અહિંસક લડતનું અને એના સમર્થ સુકાની મહાત્મા ગાંધીના કાર્યનું આવું સાચું અને સહૃદયતાભર્યું મૂલ્યાંકન આપણા શ્રમણસમુદાયનો મોટો વર્ગ આંકી ન શક્યો; એટલું જ નહિ, અહિંસાના પરંપરાગત, પારિભાષિક અને સંકુચિત અર્થઘટનમાં જ અટવાઈને અહિંસાના આ નૂતન પ્રયોગની અને ગાંધીજીની ટીકા કરવામાં જ એ રાયતો રહ્યો.

આમ છતાં જૈન સંઘના બધા ફિક્કાઓના ધર્મનાયકોમાં ભલે થોડાક પણ એવા દીર્ઘદર્શી અને ગુણુગ્રાહી ધર્મનાયકો પણ હતા કે જેઓ આ અહિંસક લડતનું અને મહાત્મા ગાંધીના કાર્યનું મહત્વ સમજી શક્યા હતા. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી આવા જ એક દીર્ઘદર્શી, ગુણુગ્રાહી અને રાષ્ટ્રપ્રેમી ધર્મનાયક હતા. તેઓએ એક પ્રસંગે કહ્યું હતું કે—

“મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રના કલ્યાણ માટે જ જીવ્યા હતા. આપણે બધા જૈનો જિનેશ્વર દેવના અનુયાયી છીએ. હિંદુ, મુસલમાન, ઈસાઈ, પારસી વગેરે બધાએ રાગ-દ્વેષ ઉપર વિજય મેળવવાનો છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ બધાય પ્રાણીઓમાં છે. એના ઉપર વિજય મેળવવા માટે જ આ મનુષ્યજન્મ મળ્યો છે. અહિંસાનું પાલન કરવાથી આ મનુષ્યજન્મ સફળ અને ધન્ય બનશે.”

અસહકારનો યુગ શરૂ થયો ત્યારથી જ આચાર્યશ્રીએ ખાદીનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો હતો અને પરદેશી વસ્તુઓના મોહમાં ન પડતાં ગમે તેવી પણ સ્વદેશી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવાની જ તેઓ પ્રેરણા આપતા હતા. વળી, દેશની સ્વતંત્રતાની અહિંસક લડતમાં સાથ આપવામાં જૈન સમાજ પછાત ન રહે એ માટે પણ તેઓ સમાજને જગાડતા રહેતા હતા.

દેશની આઝાદી અને એકતાનું મહત્વ સમજાવતાં તેઓએ કહ્યું હતું કે—

“આપણા દેશની આઝાદીમાં આપણા સૌનું કલ્યાણ છે. આઝાદીને માટે હિંદુ-મુસ્લિમ-શીખની એકતા જરૂરી છે. આ એકતા આપણે ગમે તે ભોગે સાધવી પડશે જ. આપણા દેશમાં એકતા સ્થપાય તો વિશ્વશાંતિમાં આપણા દેશનું સ્થાન અનેરું બનશે તેની ખાતરી રાખશો. હિંદુ નથી ચોટીવાળા જન્મતા, મુસલમાનો નથી સુન્નતવાળા જન્મતા, શીખ નથી દાઢીવાળા જન્મતા. જન્મ લીધા પછી જેવા સંસ્કાર અને જેવા જેના આચાર તેવો

તેને રંગ ચહે છે. આત્મા તો બધામાં એક જ છે. સર્વે મોક્ષના અધિકારી છે. સર્વે સરખા છે. આપણે બધા એક જ છીએ.”

(વિ. સં. ૨૦૦૨; માલેરકોટલા)

વિ. સં. ૧૯૭૭માં આચાર્ય મહારાજ અંબાલા પહોંચ્યા. એમના પ્રવેશ વખતે એક સદ્ગૃહસ્થે રૂ. ૧૦૦નું દાન જાહેર કર્યું. મહારાજજીએ એ રકમ ગરીબોમાં કપડાં વહેંચવા માટે કોંગ્રેસ કમિટીને સોંપી દીધી.

વિ. સં. ૧૯૯૮નો વખત. વાતાવરણમાં સ્વરાબ્યની છેલ્લી અહિંસક લડાઈના ભણુકારા સંભળાતા હતા. અને ખીબું વિશ્વયુદ્ધ તો પુરજોશમાં ચાલતું હતું. આટલું અધૂરું હોય એમ અંગ્રેજોએ દેશમાં કામી તોફાનોની આગ ચાંપવા માંડી હતી. પ્રજામાં ખેચેની, ણિનસલામતી અને આર્થિક બેહાલીની લાગણી પ્રવર્તી હતી. એ અરસામાં આચાર્ય મહારાજ લુધિયાના પધાર્યા. સ્વાગતના જવાબમાં તેઓએ લોકોને હિંમત આપતાં કહ્યું :

“અત્યારે પરિસ્થિતિ વિષમ થતી આવે છે. વિરોધનાં વાદળો ઘેરાઈ રહ્યાં છે. યુદ્ધનાં રણશિંગાં ફૂંકાઈ રહ્યાં છે. પણ એથી ગભરાઈને દોડાદોડ કરી મૂકવાથી શો લાભ થવાનો ? તમે લોકો ચાહે કર્મને માનનારા હો, ચાહે ઈશ્વર કે ખુદને માનતા હો, જેની જેના ઉપર શ્રદ્ધા હોય તે એના ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખીને ધીરજથી કામ કરે, જેથી મુસીબતનો આસાનીથી સામનો થઈ શકે. આવા વખતમાં આપણે માત્ર આપણા કુટુંબનો જ નહિ, આપણા ગામ, શહેર, જિલ્લા કે પ્રાંતનો જ નહિ, બલકે આખા દેશનો વિચાર કરવો જોઈએ; જેની પાસે જેટલી સંપત્તિ, બુદ્ધિ કે શક્તિ હોય તેટલી એ બધાના કલ્યાણ માટે વાપરે. માનવજીવનની આ જ સાર્થકતા છે. આવા વખતમાં ડરપોકો અને સ્વાર્થીઓને જીવતાં રહેવાનો અધિકાર શો છે ?”

વિ. સં. ૨૦૦૨માં મહારાજશ્રી માલેરકોટલા પધાર્યા. શહેરની બધી કામોએ સ્વાગત કર્યું. અને મુસલમાનોએ ઉર્દુ ભાષામાં, શીખોએ ગુરુમુખી ભાષામાં, હિંદુઓએ હિંદી ભાષામાં અને જૈનોએ હિંદી ભાષામાં—એમ ચાર માનપત્ર આચાર્યશ્રીને આપ્યાં. જવાબ આપતાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : “હું વૃદ્ધ થયો છું. હવે મારાથી પહેલાં જેવું કામ નથી થતું. તબિયત પણુ સારી નથી રહેતી. પરંતુ અંદર બેઠેલો આત્મા એવો જ તેજસ્વી છે. તેથી આ ઉંમરે પણુ બધાના કલ્યાણની લાવના પ્રબળ છે. મારો ધર્મ, મારું કર્તવ્ય, મારી સાધુતા, સમાજ, ધર્મ અને દેશની સેવા કરવામાં છે.”

વિ. સં. ૨૦૦૮માં ડભોઈમાં રાષ્ટ્રીય વિકાસ મંડળે યોજાેલી સભામાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે “આજે આપણો દેશ અનેક બાબતોમાં પાછળ છે. એને આગળ વધારવા અને ઉન્નત કરવા નાના-મોટા બધાએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દેશના નવસર્જનમાં બધાએ એક થઈને કામ કરવું જોઈએ. આપણાં ગામડાંઓને સુધારવાં, આપણા ગરીબોની ગરીબી દૂર કરવી, ધર્મનું આરાધન કરવું, આપણા કરોડો અભણ લોકોને ભણાવવા અને બધાને રોટી અપાવવી — આ કામો ત્યારે જ થશે, જ્યારે સુશિક્ષિત લોકો આ ભાવનાને સમજીને અને કેટલાંય ધર્મીને દેશનું કામ કરવામાં પરોવાઈ જશે.”

વિ. સં. ૨૦૦૮માં મુંબઈમાં દારૂનિષેધના આંદોલનને વેગ આપવા યોજાવામાં આવેલ નશાબંધી સપ્તાહમાં બોલતાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે—

“ધર્મશાસ્ત્રો પુકારીને કહે છે કે ખોટાં સાધનો અને પીણાં મનુષ્યને દુર્ગતિને પંથે ધકેલે છે. એવો દોષિત મનુષ્ય પોતાનું નુકસાન કરે છે અને પોતાના કુટુંબનો, સમાજનો અને રાષ્ટ્રનો ઉલ્લેહ કરે છે. માટે ખૂરી આદતોને છોડી દો. મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વ હોય તો દુર્ગતિને પંથે લઈ જતી વસ્તુઓ છોડી દેવી ઘટે. આત્મતત્ત્વના વિકાસની આડે આવતી બધી વસ્તુઓને છોડી દો. પરદેશીઓ વિદાય થયા એની સાથે દારૂ પણ જવો જોઈએ. કોઈ પણ જાતનો નશો નાશકારક છે.”

“હું પંજબમાં અંબાલા શહેરમાં હતો. ત્યાં મને પંડિત મોતીલાલ નહેરુનો ભેટો થઈ ગયો. વાર્તાલાપ દરમિયાન મેં તેમને પૂછ્યું કે ‘તમે દેશને આઝાદ કરવા બહાર પડ્યા છો તો પછી પરદેશી સિગારેટ કેમ પીઓ છો?’ તરત જ મોતીલાલજીએ સિગારેટ ફેંકી દીધી અને સિગારેટ ન પીવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. પછી પંડિત મોતીલાલ નહેરુએ એક બહેર સભામાં કહ્યું હતું કે ‘અત્યાર સુધી હું અક્કલ ગુમાવી ખેટો હતો પણ એક જૈન મુનિએ અક્કલ આપી.’”

વિ. સં. ૨૦૦૮માં મુંબઈમાં પંદરમી ઓગસ્ટના સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિના રાષ્ટ્રીય પર્વ પ્રસંગે, તે વખતના મુંબઈ રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી યશવંતરાવ ચૌહાણના પ્રમુખપદે મળેલી સભામાં બોલતાં, આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, “રાજ્યકર્તાઓએ રાજ્યમાં એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે જેથી પ્રજાનું સુખ વધે, ખેડારી ઘટે, કોઈ અન્ન અને ઘર વગરનો ન રહે. હજારો-લાખો માણસોને કામ અપાવવાની મોટી મોટી યોજનાઓ તો બની છે, પરંતુ

પ્રજ્ઞના બધા વર્ગના કલ્યાણુ-ઉત્કર્ષમાં વિલંબ ન થાય એવું રાજ્યતંત્રે ધ્યાન રાખવું જોઈએ અને પ્રજા ઉપર કરનો ભાર વધારે ન નાખવો જોઈએ.”

એક વખત દેશનેતાઓની ગિરફતારીના સમાચર મળ્યા. આચાર્યશ્રીએ રાષ્ટ્રપ્રેમથી પ્રેરાઈને એની સહાયત્વભૂતિમાં પોતાના સામૈયામાં બેન્ડવાજી લાવવાનો નિષેધ કર્યો.

વિ. સં. ૧૯૮૧માં આચાર્યશ્રીને આચાર્ય પદવી આપવામાં આવી, તે વખતે પંડિત હીરાલાલજી શર્માએ નવસ્મરણુ ગણુતાં પોતે પોતાના હાથે કાંતેલ સુતરની ખાદીની ચાદર વહોરાવી હતી.

આચાર્યશ્રી ખાદી વાપરતા હતા તેની લોકો ઉપર એવી અસર થતી કે એક વાર એમના સામૈયામાં બધા લોકો ખાદી પહેરીને આવ્યા હતા.

આ બધા ઉપરથી સૂરિજી મહારાજમાં રાષ્ટ્રીયતાની કેવી લાવના હતી તે સમજી શકાય છે.

ધર્મશુરુ રાજકારણના ખેલ ખેલવામાં ન પડે એ જન્મ જરૂરી છે, તેમ એ રાષ્ટ્રભાવના કેળવીને અનાસક્ત ભાવે રાષ્ટ્રસેવાને પ્રોત્સાહન આપે એ પણ જરૂરી છે. કારણ કે રાષ્ટ્રસેવા દ્વારા દેશની બધા વર્ણુની પ્રજ્ઞની સેવા થઈ શકે છે. અને આવી સેવા એ પણ ધર્મ છે. તો પછી ધર્મ-શુરુએ રાષ્ટ્રપ્રેમ અને રાષ્ટ્રસેવાથી દૂર શા માટે રહેવું?

—આચાર્યશ્રીના રાષ્ટ્રપ્રેમી જીવનનો આ સંદેશો છે.

૨૨

કેટલાંક પાસાં

ઉદાર દષ્ટિ—અનેકાંતદષ્ટિના નવનીતરૂપ ગુણુઆહક દષ્ટિ, ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા એ આચાર્યશ્રીની જીવનસાધનાની વિશેષતા હતી. તેથી જ તેઓ ગચ્છ, સમુદાય કે પંથભેદની લાગણુથી દૂર રહી આચાર્ય શ્રી જિન-દત્તસૂરિજી, આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજી, આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિજી (કાશીવાળા) વગેરે પ્રાચીન-અર્વાચીન આચાર્યોની જયંતીમાં ભાગ લઈ શક્યા હતા અને મુક્ત મને એમનો ગુણુનુવાદ કરી શક્યા હતા. એ જ રીતે સ્થાનકમાગી અને તેરાપંથના સાધુસંતો સાથે પણ તેઓ સ્નેહસંબંધ

કેળવી શક્યા હતા, અને જૈનેતર વિદ્વાનો, પંડિતો, આગેવાનો અને સંતોનો સ્નેહ પણ મેળવી શક્યા હતા.

જૈન તપગચ્છ સંઘમાં તિથિચર્યાને કારણે જાગેલ કુસંપને મિટાવવા માટે તેઓ એક બાજુ આચાર્ય શ્રી વિજયપ્રેમસૂરિજી સાથે તો ખીજી તરફ મુનિ શ્રી ધર્મસાગરજી સાથે વિચારવિનિમય કરી શક્યા અને એ મંત્રણાઓ સફળ ન થતાં પોતાની જાતને તથા શ્રીસંઘને વધુ કડવાશ કે કલેશમાંથી બચાવી શક્યા તે આવા ગુણોને લીધે જ. કોઈ આચાર્ય મહારાજ કે સાધુમુનિરાજ ગમે તે ફિરકા, ગચ્છ કે સમુદાયના હોય, છેવટે તો એ ભગવાન મહાવીરના ધર્મસંઘના જ છે, એની વિશાળ દષ્ટિ આચાર્યશ્રીમાં પ્રગટી હતી. તેથી ગમે તે ફિરકા, ગચ્છ કે સમુદાયના સાધુમુનિરાજને તેઓ આત્મીયતાની લાગણીથી જ આંવકારતા અને કોઈને જરા પણ માનભંગ થવઃ જ્યુ' લાગે એવા વર્તનથી હંમેશાં દૂર રહેતા.

વિવેક, વાસ્તવ્ય અને વિનયની રત્નત્રયી આચાર્યશ્રીના સાધુજીવનમાં એવી એકરૂપ બની ગઈ હતી કે ક્યારેય એમનાં વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં અભદ્રતાનો અંશ પણ જોવા ન મળતો. આથી જ તેઓ સમતા અને સ્વચ્છતાપૂર્વક નિર્મળપણે સંયમની આરાધના કરી શકતા હતા.

મેરઠમાં શ્વેતાંબરોનાં ફક્ત ત્રણ જ ઘર હતાં અને બિનોલીમાં તો લગભગ બધા દિગંબરો જ હતા; પણ આચાર્યશ્રીની ઉદારતા એવી હતી કે બંને સ્થાનોમાં દિગંબર ભાઈઓના આગ્રહથી તેઓને રોકાવું પડ્યું. અને બધાએ આચાર્યશ્રીનાં પ્રવચનોનો મૂખ લાભ લીધો.

વિ. સં. ૧૮૭૬માં આચાર્યશ્રીની નિશ્રામાં કેસરિયાજીનો સંઘ ઉદેપુર પહોંચ્યો. શહેરમાં આચાર્ય શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી બિરાજતા હતા. વિહાર કરવાની ઉતાવળ હતી, પણ મહારાજશ્રી તેઓને સુખશાતા પૂછવાનો વિવેક ન ચૂક્યા. વખત ઓછો હતો છતાં બંને આચાર્યોએ દોઢ કલાક સુધી વાતો કરી. છૂટા પડતાં સૂરિસઆટે કહ્યું: “વલ્લભવિજયજી, મને નહોતું લાગતું કે તમે આ રીતે સજ્જનતા દાખવશો અને શિષ્ટાચાર પાળશો. મારા મનમાં તમારા માટે ઘણું ભયું હતું. પણ તમારા આ આનંદમય પરિચયથી એ બધું નીકળી ગયું.”

વિ. સં. ૧૯૮૮માં આચાર્યશ્રી ઉદેપુર ગયા. ત્યાંના મહારાજાને ઉપદેશ આપતાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું: “જૈનધર્મ કોઈ ખાસ કોમનો ધર્મ નથી;

એ તો જગતના બધા લોકોનો ધર્મ છે. એ જગતના બધા લોકો અને બધા જીવોના કલ્યાણનો ધર્મ છે. એ કોઈના મનને દૂલવવામાં પણ હિંસા માને છે. અહિંસા ધર્મ જ મુખ્ય ધર્મ છે.”

વિ. સં. ૧૯૯૨ના વડોદરાના ચોમાસામાં એક દિવસ એક સ્થાનકવાસી ભાઈ અને મુનિએ આવીને આચાર્યશ્રીને કહ્યું : “ અમારા એક મુનિએ દોઢ મહિનાના ઉપવાસ કર્યા છે. તેઓ આપનાં દર્શન કરવા ઇચ્છે છે.” આચાર્ય મહારાજે તરત જ કહ્યું : “ હું ખુશીથી ત્યાં આવીશ. મને પણ તપસ્થાની અનુભોદનાનો લાભ મળશે.”

એક વાર આચાર્યશ્રી પંબળમાં આગા ગામમાં ગયા અને શીખોત્ત ગુરુદ્વારામાં જીતયા. તેઓએ જોયું કે એ ગુરુદ્વારોનો ઘણો ભાગ પડી ગયો છે; તેથી સાથેના ભાઈઓને એનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી આપવાનો ઉપદેશ આપ્યો. એક સન્મજને એની જવાબદારી પોતાને માથે લીધી. ગુરુદ્વારા પણ છેવટે પ્રભુત્વ જ મંદિર હતું ને !

વિ. સં. ૨૦૦૬માં નાણા ગામમાં એક બ્રાહ્મણ પંડિત મળવા આવ્યા. આચાર્યશ્રીએ એમને કહ્યું : “ બ્રાહ્મણોએ પણ પોતાના ત્યાગ અને સેવાભાવથી જગતના ખૂણા ખૂણામાં ધર્મભાવનાને ટકાવી રાખવા ઘણું કામ કર્યું છે. ધર્મમાં કલેશ કે રાગ-દ્વેષ નથી હોતાં. હું તો સર્વધર્મ-સમભાવમાં માનું છું.” પંડિતજીએ મહારાજશ્રીનાં વખાણ કર્યાં તો આચાર્યશ્રીએ વિનમ્રતાથી કહ્યું : “ પંડિતજી, એવું ન કહો. હું તો ભગવાન મહાવીરનો એક સિપાહી છું; ધર્મના દીવા પ્રગટાવવા માટે જ મારું આ જીવન છે. આ શરીરથી સમાજ, ધર્મ, સાહિત્ય, દેશ અને માનવતાનું જેટલું કલ્યાણ થાય એને માટે હું પ્રયત્ન કરતો રહું છું.”

એક વાર દાદુપંથીઓની વિનંતિથી આચાર્યશ્રીએ દાદુસાહેબના જીવન ઉપર પ્રવચન આપ્યું હતું.

પદવી માટે અનાસક્તિ—વિ. સં. ૧૯૫૩માં પંબળ સંઘના આગેવાનોએ મહારાજશ્રીને આચાર્યપદ આપવાની વાત કરી. મુનિ વલ્લભ-વિજયજીએ તરત જ કહ્યું : “ આ માટે તમે નકામો પ્રયત્ન કરો છો. હું આ વાતનો કોઈ રીતે સ્વીકાર નહિ કરું.” વિ. સં. ૧૯૫૭માં પણ આ વાતનું પુનરાવર્તન થયું. એ જ વર્ષમાં પાટણમાં મુનિ શ્રી કમલવિજયજી મહારાજને આચાર્ય પદની આપવામાં આવી. તેઓની ઇચ્છા મુનિ

વલ્લભવિગ્ન્યજન ઉપાધ્યાય બનાવવાની હતી. પણ તેઓએ એનો વિવેકપૂર્વક ઇનકાર કર્યો.

વિ. સં. ૧૯૭૬માં મહારાજશ્રીએ એક પત્રિકા પ્રકાશિત કરી; તેમાં લખ્યું હતું કે—“બધા સબ્જનોને વિજ્ઞપ્તિ છે. મને ઢાઈ આચાર્ય, ઢાઈ જૈનાચાર્ય, ઢાઈ ધર્માચાર્ય...વગેરે પદવીઓ લખીને મારો ભાર વધારે છે. આ બિલકુલ અન્યાય છે. કારણ કે ન મને ઢાઈએ પદવી આપી છે, અને ન મેં લીધી છે; અને ન હું ઢાઈ પદવીને લાયક છું.”

પદવીની બાબતમાં લોકલાગણીને માન આપીને તેઓએ એક વાર નમતું મૂક્યું હતું અને વિ. સં. ૧૯૮૬માં બામણવાડામાં મળેલ પોરવાલ સમ્મેલન વખતે ‘કલિકાલકલ્પતરુ’ અને ‘અજ્ઞાનતિમિરણિ’ નામે પદવીનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

વિ. સં. ૧૯૯૬માં કોન્ફરન્સનું ફાલના અધિવેશન આચાર્ય મહારાજની પ્રેરણાથી જ સફળ થયું હતું. ઉપકૃત જનતા આચાર્યશ્રીને શાસનદીપક, સૂરિસમ્રાટ, શાસનપ્રભાવક અને યુગપ્રધાન—એ ચાર પદવીઓમાંથી આચાર્યશ્રી પસંદ કરે એ પદવી આપીને પોતાની આભારની લાગણી વ્યક્ત કરવા માગતી હતી. આગેવાનોએ લાગણીભર્યા શબ્દોમાં તેઓને આ માટે વિનંતિ કરી તો આચાર્યશ્રીએ સમાજકલ્યાણી પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્ય પદવી કરતાં વધુ છે, તેથી તે તરફ ધ્યાન આપવાનું કહીને કહ્યું કે “જો તમે મને આપવા ઇચ્છતા હો તો આ આપો, અન્યથા ખાલી વાતો અને પદવીઓનો શો અર્થ છે? હું ફરી ભારપૂર્વક કહું છું કે મને તો આ આચાર્ય પદવી જ ભારરૂપ લાગે છે. જો આ આચાર્ય પદવીને તજ દેવાથી શાસન, શિક્ષણ અને સમાજનો પૂર્ણ વિકાસ થઈ શકે એમ હોય તો હું એ માટે તૈયાર છું. જ્યારે આચાર્ય પદવીને જ છોડવા તૈયાર છું, તો પછી નવી પદવી લેવાની તો વાત પણ કરવી એ ભૂલ છે.”

આ જ રીતે વડોદરામાં વિ. સં. ૨૦૦૮માં ‘શાસનસમ્રાટ’ પદવીનો સ્વીકાર કરવાની વાતનો નમ્રતા તથા મક્કમતાથી તેઓએ ઇનકાર કર્યો હતો.

ક્યારેક તેઓને પદવી સ્વીકારવાનો કે માનપત્ર લેવાનો વિશેષ આગ્રહ થતો ત્યારે તેઓ અંતરના ઝાંઝાણમાંથી બોલી ઊઠતા : “ભાઈ, મારે પદવી નહિ પણ કામ જોઈએ છે.”

તેઓને મન શાસનપ્રભાવના અને સમાજઉત્કર્ષનું કાર્ય જ સાચી પદ્ધતિ અને સાચું માનપત્ર હતાં.

૨ચનાઓ.—શાસનઉન્નતિની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં સતત રોકાઈ રહેનાર સંઘનાયકમાં સાહિત્યસર્જનની પ્રતિભા હોય તોપણ એને એ માટે અવકાશ મળવો અતિ મુશ્કેલ—લગભગ અશક્ય—બની જાય છે. આચાર્યશ્રીના ભક્તિશીલ, મુલાયમ અને સંવેદનશીલ અંતરમાંથી સાહિત્યસર્જનના સ્રોત વહેવાની શક્યતા હોવા છતાં એ માટે એમને નિરાંત જ ક્યાં હતી? આમ છતાં શરૂઆતમાં તેઓએ ‘શ્રી જૈનભાનુ’, ‘શ્રી ગાંધીપિકાસમીર’, ‘વિશેષ નિર્ણય’, ‘ભીમજ્ઞાનદાત્રિશિકા’ નામે ચર્યાત્મક કે ખંડનમંડનરૂપ પુસ્તકો લખ્યાં હતાં, અને ‘નવયુગનિર્માતા’ નામે શ્રી આત્મારામજી મહારાજનું સવિસ્તર ચરિત્ર પણ લખ્યું હતું. સર્જનના ક્ષેત્ર તેઓનું મોટામાં મોટું અર્પણ ભક્તિકાવ્યોરૂપ જુદા જુદા વિષયની ઓગણીસ જેટલી પૂજ્યઓ રૂપે શ્રીસંઘને મળ્યું છે. આ પણ કંઈ નાનોસૂનો ફાળો ન ગણાય. ભક્તિસભર હૃદય અને પ્રભુ પ્રત્યેની અખંડ પ્રીતિનું જ આ પરિણામ છે.

૨૩

થોડાક વિશિષ્ટ પ્રસંગો

(૧) પપનાખામાં એક નિરાળના શિક્ષક હતા. કંઈક જિજ્ઞાસા અને કંઈક સામાની વિદ્યાને માપવાનું કુતૂહલ પણ ખરું. ગામમાં જે સાધુ કે પંડિત આવે એમની પાસે જાય અને પોતાની શંકાઓ પૂછે. પણ કોઈથી એનું સમાધાન ન થાય. મહારાજશ્રીની પાસે જઈને એણે પોતાની શંકાઓનું સમાધાન પૂછ્યું. મહારાજશ્રીએ એને શું સમજાવ્યું કે એ રાજી રાજી થઈ ગયો અને બોલ્યો : “આજે હું શંકાઓના ભૂતથી મુક્ત થયો. મને ખૂબ શાંતિ થઈ.” આચાર્યશ્રીએ આપેલું સમાધાન ખીજનો પરાજય ધર્યો તરફબુદ્ધિમાંથી નહીં પણ સામાનું મન જીતી લે એવી આત્મીયતા-ભરી અંતરની વાણીમાંથી નીકળ્યું હોવું જોઈએ. વિ. સં. ૧૯૫૩નો આ પ્રસંગ.

(૨) રામનગર પાસે (પંજબમાં) અકાલગઢ નામે ગ્રામ. શ્રાવકનું ત્યાં એક પણ ઘર નહીં. અને ખીજ લોકોના આગ્રહથી મહારાજશ્રી ત્યાં

પંદર દિવસ રહ્યા. લોકોએ એમની ખૂબ ભક્તિ કરી. સાચા ધર્મવાત્સલ્યનો જ આ પ્રતાપ.

(૩) જમ્મુનો મારગ મુશ્કેલ અને ત્યાં વિહાર કરવાનું લગભગ અશક્ય. પણ વિ.સં. ૧૯૫૩માં આચાર્યશ્રી હિંમત કરીને ત્યાં પહોંચ્યા અને એક મહિનો રોકાયા. લોકોના હર્ષને કાર્ઠ સીમા ન રહી—બહુ આંગણે આંગો દ્રવ્યો! ધર્મપ્રચારનો વેપાર અબણ્યા—અગોચર પ્રદેશમાં વધુ ચાલે.

(૪) જમ્મુથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં વિશનાહ નામે ગામમાં તેઓ ધર્મશાળામાં ઊતર્યાં. એક કથાભદ્રજી કથા વાંચવા આવે. એમણે જાણ્યું કે આજે ધર્મશાળામાં એક સાધુ ઊતર્યા છે. પંડિતજીને તો એવો વહેમ કે સાધુના વેશમાં આજકાલ લુચ્યાઓ જ ફરતા હોય છે. એ તો મહારાજશ્રી પાસે તોછડાઈથી ગમે તેમ બોલવા લાગ્યો. મહારાજશ્રીએ એને શાંતિથી સમજાવીને એના વહેમને દૂર કર્યો.

(૫) જામનગરનિવાસી પંડિત હીરાલાલ હંસરાજે “જૈનધર્મનો ઇતિહાસ” નામે પુસ્તક લખ્યું. એમાં અનેક ભૂલો જોઈને મહારાજશ્રીએ પુસ્તક અંગે અભિપ્રાય આપતાં લખ્યું કે એમાં કેટલીય બાબતો અનુચિત અને ખોટી છે; સાથે સાથે જૈન સંઘને અપીલ કરી કે એક એવી કમીટી બનાવવી જોઈએ કે જે જૈનધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતા ગ્રંથોને પૂરેપૂરા તપાસીને પાસ ન કરે ત્યાં સુધી કોઈ ગ્રંથને (એક નાની પત્રિકાને પણ) જૈન ધર્મની બાબતમાં પ્રમાણભૂત ન માનવો. આ સૂચન તેઓએ છેક વિ. સં. ૧૯૫૬માં કરેલું. તે પછી વિ. સં. ૧૯૬૦માં અમદાવાદમાં મળેલ મુનિ-સમ્મેલનમાં આ માટે એક સમિતિ રચવામાં આવી હતી, જે પચીસેક વર્ષ પછી બંધ થઈ ગઈ!

(૬) પંજબ-હોશિયારપુરના બે સગા ભાઈઓ. એકનું નામ અચ્છર અને બીજાનું નામ મચ્છર. બંને દીક્ષાના ઇચ્છુક. આચાર્ય મહારાજ સાથે મહિનાઓથી રહે પણ તેઓએ એમને દીક્ષા આપવાની જરાય ઉતાવળ ન કરી. એમને હતું, બંને જેટલો અભ્યાસ કરી લે અને બંનેના વૈરાગ્યની જેટલી ચકાસણી થાય તેટલું સારું. છેવટે વિ. સં. ૧૯૬૫માં જ્યપુરમાં મોટા ઉત્સવ સાથે દીક્ષા આપી. એમનાં નામ મુનિ વિદ્યાવિજયજી અને મુનિ વિચારવિજયજી.

(૭) આ જ અરસામાં જયપુરમાં એક રમૂજભર્યો બનાવ બન્યો. એ સમય બંગાળના ભાગલાનો સમય હતો. બંગાળના ક્રાંતિકારીઓ આથી સરકાર સામે બહુ રોષે ભરાયા અને સરકારી અમલદારોની હુન્યા બેટલે મામલો આગળ વધી ગયો. એ ત્રાસવાદીઓ કચારેક સાધુ-સંન્યાસીઓના વેશમાં છુપાઈ રહેતા. તેથી સરકાર એમના ઉપર ભારે ડરડી નજર રાખતી. એક દિવસ આચાર્યશ્રી બે-ત્રણ શિષ્યો સાથે જયપુરના સ્ટેશન પાસેના દેરાસરનાં દર્શને ગયા. સાથે શ્રી લક્ષ્મીચંદ્રજી ઢઢ્યા હતા. એવામાં એક અંગ્રેજ આફિસરની બગીચા ત્યાંથી નીકળી. એણે સાધુઓનાં ઉઘાડાં માથાં જોઈ માની લીધું કે આ બંગાળીઓ છે ! અને એણે તપાસ કરવા પોલીસને હુકમ કર્યો.

પોલીસે લક્ષ્મીચંદ્રજીને બોલાવી પૂછ્યું કે, “ તમારે ત્યાં બંગાળી મહેમાન કોણ છે ? ”

લક્ષ્મીચંદ્રજીએ નવાઈ પામીને કહ્યું : “ મારે ત્યાં તો બંગાળી મહેમાન કોઈ નથી. ”

પોલીસે કહ્યું : “ તમે સ્ટેશનથી આવતા હતા ત્યારે સાહેબે તમને એમની સાથે જોયા હતા, અને તમે સાહેબને સલામ પણ કરી હતી. ”

લક્ષ્મીચંદ્રજી હસી પડ્યા. એમણે કહ્યું : “ એ તો અમારા ગુરુ હતા. ” અને પછી બધી વાત સમજાવી.

છતાં પેલા અંગ્રેજ અમલદારને સંતોષ ન થયો. એણે સાધુઓની કિલયાલ ઉપર ધ્યાન રાખવા અને એમની વધુ તપાસ કરતાં રહેવા મુન્સફને સૂચવ્યું. છેવટે તપાસ કરનારા મહારાજના ભક્ત બની ગયા. મહારાજશ્રી હતા તો ક્રાંતિકારી—પણ સરકાર સામેના નહીં, અધર્મની સામેના !

(૮) ગુજરાતનો જ એક ભાગ. પાછિયાપુર અને સિનોર વચ્ચેનો પ્રદેશ. એમાં એવાં ગામો પણ આવે, જ્યાં શ્રાવકા વસે અપરા, પણ એમને પોતાના શ્રાવકપણાનો કે આપણા ગુરુ કેવા હોય કે એમને ગોચરી-પાણી કેવાં ખપે એનો કશો ખ્યાલ જ નહીં. મહારાજશ્રીએ એ તરફ વિહાર કર્યો અને જાણે એમને આ સત્ય લાઘ્યું. ગુજરાતમાં આટલાંટલાં સાધુ-સાધ્વીઓ વિચરે છતાં ત્યાં આવો અગોચર પ્રદેશ !

(૯) મહારાજશ્રીના એક અનુરાગી અને ગોડવાડના આગેવાન. નામ જસરાજજી સિંઘી. વરકાણામાં રહે. તેઓ ગંભીર માંદગીમાં પટકોઈ પડ્યા.

છેલ્લી એક જ ઝંપના : ગુરુદેવનાં દર્શન કરું ! પંન્યાસ લલિતવિજયજીએ મહારાજશ્રીને ખબર આપ્યા. આચાર્યશ્રી તત્કાળ ત્યાં પહોંચી ગયા. સિંધીજીએ છેલ્લે ગુરુદેવનાં દર્શન કરીને પરલોક પ્રયાણ કર્યું. આચાર્યશ્રીએ એમને અંજલિ આપતાં કહ્યું : “આજે આપણા સમાજનો સાચો સેવક ચાલ્યો ગયો ! ગોડવાડમાં જ્ઞાનની જ્યોત પ્રગટાવવા એમણે પોતાના લોહીનું એક એક ટીપું રેડ્યું હતું.”

(૧૦) શત્રુજય જઈને દાદાનાં દર્શન કરવાની ભાવના તેા આચાર્યશ્રીના રોમરોમમાં સદા ધબકતી રહે. વિ. સં. ૧૯૮૯નું ચોમાસું પાલનપુરમાં ક્યું. ચોમાસું ઊતરતાં પાલીતાણા તરફ વિહાર કર્યો. વચમાં જગાણામાં સમાચાર મળ્યા કે પાટણમાં મુનિરાજ શ્રા હંસવિજયજી મહારાજ ખીમાર થઈ ગયા છે. ભાવના કરતાં કર્તવ્યને જીત્યું માનનાર આચાર્યશ્રી પાલીતાણા તરફ આગળ વધવાને બદલે તરત જ પાટણ પહોંચી ગયા, ત્યારે જ એમને નિરાંત થઈ.

(૧૧) વિ. સં. ૧૯૯૫નું ચોમાસું રાયકોટમાં કરવાનું નક્કી કર્યું; અને આચાર્યશ્રી ત્યાં પહોંચી પણ ગયા. એવામાં પંબળ સંઘના આગેવાનોએ આવીને કહ્યું કે અહીં રહેવું સલામત નથી. પત્રિકાએ વહેંચાઈ છે કે આ ગામમાં તોફાન થવાનું છે. આચાર્યશ્રીએ સ્વસ્થતાપૂર્વક ઘાત સાંભળી અને કહ્યું, “એવો ભય રાખવાની કશી જરૂર નથી. અહીંના શીખો અને મુસલમાનોનો પણ આગ્રહ છે કે અમારે અહીં જ ચોમાસું કરવું.” અને આચાર્યશ્રીએ ત્યાં જ સ્થિરતા કરી. એક દિવસ વ્યાખ્યાનમાં એક શીખભાઈએ કહ્યું, “મહારાજ, હું એક મહિના સુધી મંદિરના દરવાજા વગેરેનું કામ કરીશ, અને એના જે વૈસા મળશે તે મંદિરના જ્ઞાણમાં આપી દઈશ.” અઢારે આલમના જનસમૂહ સાથે આચાર્યશ્રીએ આવી એક-રૂપતા સાધી હતી !

રાજ્યો સાથે પરિચય—આચાર્યશ્રીના જ્ઞાન-ચારિત્રથી શોભતા હવન અને અંતરસ્પર્શી ધર્મપ્રવચનોથી અનેક રાજ્યો અને રાણીઓ તેમ જ એમના દીવાનો પ્રભાવિત થયાં હતાં. એમાં નાભા, નાંદોદ, વડોદરા, લીંબડી, સૈલાના, જેસલમેરના રાજ-મહારાજ્યો; ઉદ્દેપુરના મહારાણા; પાલનપુર, માલેરકોટલા, માંગરોળ, રાધનપુરના મુસલમાન નવાબો; વડોદરા, ભાવનગર, લીંબડી, ખંભાત વગેરેના દીવાનો અને ખીકાનેર, કારમીર વગેરેની મહારાણીઓ મુખ્ય હતાં. આ બધાં સાથેના પ્રસંગો પણ આચાર્યશ્રીના

પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વની સાક્ષી પૂરે એવા છે. વળી, આથી લોકસેવા કે ધર્મપ્રભાવનાનાં કે જીવનસુધારણાનાં કેટલાંક સારાં કામો પણ થયાં હતાં. આ બધાથી મનમાં અભિમાન કે કીર્તિ-નામનાનો મોહ જગી ન જાય એ રીતે આચાર્યશ્રી સામે આવેલું ધર્મકર્તવ્ય બળવીને અળગા-અલિપ્ત થઈ જતા. આ જ એમનું સાચું આંતરિક બળ અને તેજ બની રહેતું.

૨૪

લોકગુરુ

માનવીને સાચો માનવી બનાવવો એ ધર્મનું કામ. અને આવા ધર્મને જીવી જાણે અને ફેલાવી જાણે એ સાચા ધર્મગુરુ. જે દિવસે માનવી પોતાના ઘરસંસારને તજીને કોઈ પણ ધર્મના ગુરુપદનો ભેખ ધારણ કરે છે, તે દિવસથી એ, ખરી રીતે, કોઈ પણ એક પંથ, સંપ્રદાય કે ધર્મનો ગુરુ મટીને આખી માનવ જાતની મૂડી બની જાય છે. એટલે વિશ્વમૈત્રી કે વિશ્વકુટુંબ-ભાવનાનો આદર્શ નજર સામે રાખીને એ માટે પ્રયત્ન કરવો એ એનો ધર્મ અને જીવનક્રમ બની જવા જોઈએ. ધર્મગુરુ લોકગુરુ બને એ જ એની સાધનાની સાચી સફળતા છે. આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભ-સૂરિજીનું જીવન અને કાર્ય આ દિશામાં પણ પ્રેરણા આપે એવું ઉદાત્ત છે.

થોડાક પ્રસંગો જોઈએ.

(૧) શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સ્વર્ગવાસ પછીનો (વિ. સં. ૧૯૫૩નો) જ આ પ્રસંગ છે. આચાર્યશ્રી પંજાબમાં રામનગરમાં ગયા. વ્યાખ્યાનમાં શ્રાવણ કરતાં ખીજ વધુ આવતા. ત્યાંના પોસ્ટ માર્સ્ટર એક શીખ સરદાર હતા. એમનાં પ્રવચનો સાંભળી એ અને એમનું કુટુંબ આચાર્યશ્રીનું ભક્ત બની ગયું. આચાર્યશ્રીએ વિહાર કરવાનું નક્કી કર્યું, તો શીખ સરદાર રૂસણું લઈને ખેડા, અને પોસ્ટ ઓફિસનું કામ પણ બંધ કરી દીધું. ઓફિસની કૂચીઓ મહારાજશ્રી સામે મૂકીને એ ખોલ્યા : “આપને ઇચ્છા હોય તો અહીં રોકાઈ જવાનું નક્કી કરીને બાળકો લોજન લે અને લોકોની નિરાશા મટે એવું કરો; નહીં તો અહીં જ ખેડા છોડો !” આવી મમતાનો ઇનકાર કોણ કરી શકે ? તેઓ એક મહિનો વધુ રોકાઈ ગયા !

(૨) સને ૧૯૫૪માં વિહાર કરતા કરતા મુનિ વલ્લભવિજયજી એક સામમાં જઈ પહોંચ્યા. જોયું તો, એક મકાનમાં બકરો કાપીને લટકાવેલો ! મુનિશ્રીનું ઘ્યાણ મન ખિન્ન થઈ ગયું. મન તો ગામ છોડીને ચાલ્યા જવાનું થયું, પણ બપોર થઈ ગઈ હતી અને તડકો આકારો હતો. બધા ધર્મશાળાના એક ચોરડામાં ભિતર્યા. એવામાં એક બાઈએ કહ્યું, “મહારાજ, આપે અહીં રહેવા જોયું નથી. અહીં રાત રહેનારનો સામાન ચોરાઈ જાય છે, અને ક્યારેક તો જન પણ જાય છે. અને આવાં કામ ખુદ મારો પતિ કરે છે ! આપનાં જેવા સંતોને દુઃખી ન થવું પડે માટે હું આપને અહીંથી ચાલ્યા જવાનું કહું છું.” સાથેના શ્રાવકોએ કહ્યું, “ચોરીથી ડરીને ચાલ્યા જવાની શી જરૂર છે? એ તો લાગશે એવા દેવાશે.” પણ શાળા મુનિશ્રીએ કહ્યું : “અમારે સાધુઓને તો કશું ચોરાઈ જવાનો ભય નથી, પણ તમે જોખમમાં મુકાઓ અને કોઈના જનમાલનું નુકસાન થાય એ ઠીક નહીં.” થાક અને તાપનો વિચાર કર્યા વગર તેઓ ત્યાંથી વિહાર કરી ગયા.

(૩) વિ. સં. ૧૯૫૫ના માલેરકોટલાના ચોમાસામાં મુન્શી અબ્દુલલતીફ આચાર્યશ્રીના ભક્ત બની ગયા. એક દિવસ એમણે વિનંતી કરી : “આપ મારે ત્યાં ભિક્ષા લેવા પધારો; હું ગાયનું દૂધ વહોરાવીશ.” આચાર્યશ્રીએ શાંતિથી પોતાનો સાધુધર્મ સમજાવીને એમનું મન જીતી લીધું.

(૪) જયપુરમાં શ્રી દીનદયાળ તિવારી આચાર્યશ્રીના એવા અનુરાગી થઈ ગયા કે ક્યારેક તેઓ વ્યાખ્યાન વખતે ન જઈ શકે તો બપોરે ઉપાશ્રય જઈને ધર્મચર્યા કરે ત્યારે જ એમને સંતોષ થતો.

(૫) વિ. સં. ૧૯૭૦માં પાલીતાણામાં મોટી જળહોનારત થઈ. આચાર્યશ્રી ખેચેન બની ગયા. એ સંકટગ્રસ્તો માટે સીસાદરાથી તરત જ મદદ મોકલાવી ત્યારે જ એમને નિરાંત થઈ.

(૬) વિ. સં. ૧૯૭૭ના ચોમાસામાં ખીકાનેરના એક લાખોપતિ બ્રાહ્મણ સજ્જન અને એમનાં પત્ની મહારાજશ્રીનાં એવાં અનુરાગી બની ગયાં કે એમણે દેવદર્શન અને સપ્તપ્થચનન્યાગનો નિયમ લીધો અને ત્રણ વર્ષ સુધી કંદમૂળ ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

(૭) આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી લૂલુકરણુસર ગામના જગીરદારે શિકાર ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

(૮) વિ. સં. ૧૯૯૨માં બિનોલીના હરિજનોએ આવીને આચાર્યશ્રીને કહ્યું, “મહારાજ, હિંદુઓ અમને પાણીને માટે પજવે છે; એ દુઃખ દૂર નહીં થાય તો અમે હિંદુ મટી મુસલમાન બની જઈશું.” આચાર્યશ્રીએ એમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી. શ્રાવણએ તરત એમને એક ડૂબો બનાવી દીધો.

(૯) વિ. સં. ૧૯૯૫માં રાયકોટના ભાઈઓ આચાર્યશ્રીને પતિયાળામાં મળ્યા અને રાયકોટ પધારવા વિનંતી કરતાં બોલ્યા : “આ વિનંતી કેવળ અમારી જ છે, એવું નથી, પણ એમાં તો સનાતની, આર્યસમાજ, શીખ, હિંદુ, મુસલમાન બધા સામેલ છે. જુઓ, આ અહીંસા સહીઓનો નગરજનોનો વિચ્છિન્નપત્ર.” આચાર્યશ્રીને એ વિનંતી માન્ય રાખવી પડી.

(૧૦) નારોવાલમાં આચાર્યશ્રીનું સામૈયું થવાનું હતું. ગામ ખૂબ શાળુગાર્યું હતું. એક મુસ્લિમની દુકાન પાસે તેઓ આવ્યા ત્યારે એ ભાઈએ આચાર્યશ્રીને બિલા રાખીને સ્વાગત કર્યું અને સ્વાગતનું ગીત સંભળાવ્યું.

(૧૧) વિ. સં. ૧૯૯૭ના સિયાલકોટના ચોમાસામાં જન્માષ્ટમીને દિવસે હિંદુ મંદિરમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું. તે પછી ત્યાંના હિંદુભાઈઓની વિનંતીથી બધાને જૈન રામાયણ સંભળાવ્યું. તે પછી ગુજરાનવાલામાં એક મૌલવીએ આચાર્યશ્રીને કહ્યું : “આજ અમારી ઇદ હોવા છતાં હું આપની પવિત્ર વાણી સાંભળવા આવ્યો છું.”

(૧૨) એક ગામમાં આચાર્યશ્રી ગુરુદ્વારામાં બિતર્યા. શીખોએ તેઓનું સ્વાગત કર્યું. ઉપદેશ આપતાં મહારાજશ્રીએ શીખ ધર્મના ગુરુઓનો ઉપદેશ સમજવો. પછી જ્યારે શીખભાઈઓએ જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો સમજવવાની પ્રાર્થના કરી ત્યારે એ સમજવ્યા. શીખો આથી બહુ પ્રભાવિત થયા.

(૧૩) વિ. સં. ૨૦૦૯માં આચાર્યશ્રીએ થાણાના પાગલખાનાની મુલાકાત લઈને એમને આશીર્વાદ આપ્યા હતા. આવા કરુણાપરાયણ ગુરુના આશીર્વાદના તેઓ સાચા અધિકારી હતા.

(૧૪) મુંબઈમાં ચોપાટી ઉપરની વિરાટ સલા પૂરી થઈ અને બધા વીખરાઈ ગયા. એક ભાઈએ આચાર્યશ્રીનો ચરણસ્પર્શ કરીને કહ્યું : “મહારાજ, આપ તો મને શેના ઝાળખા? પણ મેરઠમાં આપના પ્રતાપે—આપે મારા માથે વાસકેપ નાખેલો તેથી—હું ફાંસીની સજામાંથી બચી ગયો અને અત્યારે સુખી છું.” પણ આચાર્યશ્રીએ તો આથી જરાય કૂલાઈ ગયા.

વગર કહ્યું, "ભાઈ, આ તો ખરો કર્મોના ખેલ છે; બાકી તો નિમિત્ત માત્ર છે."

(૧૫) ક્યારેક બ્યાવરના અછૂતોએ સત્યાગ્રહ કર્યો. આચાર્યશ્રીએ વચમાં પડીને એનું સમાધાન કરાવી આપ્યું. આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી માંસાહારી જ્ઞાતિના લોકોએ માંસ-મદિરાનો ત્યાગ કર્યાના પ્રસંગે તો તેઓના જીવનમાં સંખ્યાબંધ મળે છે.

(૧૬) અને છેલ્લે છેલ્લે ૮૩ વર્ષની જીવન સાધનાને અંતે, આચાર્યશ્રીની અપૂર્વ સિદ્ધિનાં દર્શન કરીએ—

યુગદ્રષ્ટા આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ ત્યારે મુંબઈમાં બિરાજતા હતાં. વિ. સં. ૨૦૧૦ના ભાઈબીજનો દિવસ તેઓશ્રીનો ૮૪મો જન્મદિવસ હતો. અને એ નિમિત્તે મુંબઈની ૭૩ સંસ્થાઓ તરફથી એક મોટા સમારંભ યોજવામાં આવ્યો હતો. એ મંગલમય પ્રસંગે, બાણે પોતાની ૬૭ વર્ષ જેટલી દીર્ઘ આત્મસાધનાનું નવનીત જનતાને આપતા હોય એમ, એમણે આત્મવિશ્વાસપૂર્વક કહ્યું હતું કે—

"હું ન જૈન છું ન બૌદ્ધ, ન વૈષ્ણવ છું ન શૈવ, ન હિંદુ છું ન મુસલમાન; હું તો વીતરાગ દેવ પરમાત્માને શોધવાના માર્ગે વિચરવાવાળો એક માનવી છું, યાત્રાળુ છું. આજે સૌ શાંતિની ચાહના કરે છે, પરંતુ શાંતિની શોધ તો સૌથી પહેલાં પોતાના મનમાં જ થવી જોઈએ."

ગંભીરતા અને વિનમ્રતાપૂર્વક આચાર્યશ્રીના અંતરમાંથી, અમૃતની સરવાણીની જેમ, વહી નીકળેલા આ શબ્દો આચાર્યશ્રીની ગુદાં ગુદાં નામોથી ઝાળખાતા ધર્મોના બાહ્ય સ્વરૂપથી જાંચે જીડીને આત્મધર્મની— પોતાની જાતની ખોજની—ઉત્કટ તમન્નાનું સૂચન કરવા સાથે જૈનધર્મની અનેકાંતવાદની સત્યગામી અને ગુણુગ્રાહી ભાવના તેઓના જીવનમાં કેવી ઓતપ્રોત થઈ ગઈ હતી, એનું આહ્વાદકારી દર્શન કરાવે છે.

જૈનધર્મે જીવનસાધનામાં અહિંસાને પ્રાધાન્ય આપીને વિશ્વભરના જીવો સાથે મૈત્રી કેળવવાનો આદેશ આવ્યો છે. યુગદર્શી આચાર્યશ્રીએ એ આદેશને ઝીલી લઈને પોતાના હૃદયને વિશાળ, કરુણાપરાયણ અને સંવેદનશીલ બનાવ્યું હતું, અને સમગ્ર માનવજાત પ્રત્યે સમભાવ કેળવ્યો.

હતો. કોઈનું દુઃખકર્તા જોઈને એમનું અંતર કરુણાભીનું બની જતું અને એના નિવારણનો શક્ય પુરુષાર્થ કર્યા પછી જ એમને નિરાંત થતી. આ રીતે તેઓ વેશથી જૈનધર્મના ગુરુ હોવા છતાં અંતરથી તો સર્વના હિતચિંતક એક આદર્શ લોકગુરુ જ બન્યા હતા; અને આવી ઉન્નત ભાવનાના બળે જ ઉપર મુજબના શબ્દો ઉચ્ચારી શક્યા હતા.

૨૫

વિદ્યાય

જે જીવન જીવી જાણે એનું મૃત્યુ મહોત્સવ બની જાય : આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીનું જીવન આ સંચના સાક્ષીરૂપ હતું.

૮૪ વર્ષની ઉંમર, સંયમ, તપ અને સેવાની સતત પ્રવૃત્તિ અને ખીમાર તબિયત—ઉંમરનો ઘસારો, પ્રવૃત્તિનો ઘસારો અને ખીમારીનો ઘસારો—એમ ત્રણ ઘસારાથી આચાર્યશ્રીની કાયાનો ડુંગર ડોલવા લાગ્યો હતો.

ઉપચારો તો ચાલુ જ હતા. શિષ્ય-પ્રશિષ્યો અને શ્રીસંઘ ખડે પગે સેવા કરતા હતા. એ વખતે આચાર્યશ્રી મુંબઈમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં ખિરાબતા હતા. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના સંચાલકો અને ડોક્ટર બનેલા વિદ્યાલયના પૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ માટે ગુરુસેવાનો આ વિશિષ્ટ અવસર હતો. અને આચાર્યશ્રીની ભદ્ર અને ભવ્ય સાધનાને લીધે શહેરના ખીજા નિબળાત ડોક્ટરો, વૈદ્યો, હોમિયોપેથીના નિપુણ ડોક્ટરો, એ બધાની ભક્તિમયી સેવા સુલભ બની હતી.

પણ આ વખતે અષ્ટિલાગ્રંથી (એન્લાન્ડ પ્રોસ્ટેટ ગ્લેન્ડ)નો રોગ કંઈક એવું જ અસાધ્ય રૂપ લઈને આવ્યો હતો કે કોઈ પણ ઇલાજની કારી કાવતી ન હતી.

અને આ બધું છતાં આચાર્યશ્રી ચિત્તથી સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન હતા અને સમાજકલ્યાણ માટેની પ્રવૃત્તિઓને માટે શ્રીસંઘને પ્રેરણા આપતા જ રહેતા હતા; અને એ માટેની પોતાની ઝંખના દર્શાવતા જ રહેતા હતા.

છેલ્લા દિવસોમાં મદ્રાસના જાણીતા ધર્મસાધક સન્ન્યસ શ્રીયુત ઋષભ-દાસજી સ્વામી આચાર્ય મહારાજની પાસે રહ્યા હતા.

એક દિવસ તેઓએ આચાર્ય મહારાજને પૂછ્યું : “ ગુરુદેવ ! અત્યારના સંઘર્ષભર્યા સમયમાં જૈન સમાજની ઉન્નતિ કવી રીતે થશે ? ”

સમાજ-ઉત્કર્ષની પોતાની જીવનભરની ચિંતા અને પ્રવૃત્તિનો એક જ સૂત્રમાં નિચોડ આપતા હોય એમ, આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : “ સેવા, સ્વાવલંબન, સંગઠન, શિક્ષણ અને જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન અને એનો પ્રચાર—આ પાંચ બાબતો ઉપર જ જૈન સમાજની ઉન્નતિનો આધાર છે.”

શ્રી ઋષભદાસ સ્વામી સમાજકલ્યાણના એ પંચામૃતને સદાને માટે અંતરમાં સંબ્રવી રહ્યા.

આમ એક બાજુ આચાર્યશ્રીની કલ્યાણપ્રવૃત્તિ ચાલતી રહેતી હતી; બીજી બાજુ દર્દ પોતાનું કામ કર્યે જતું હતું.

તા. ૧૨-૮-૫૪ના રોજ આચાર્યશ્રીએ વિદ્યાલયમાંથી મરીન ડ્રાઈવ ઉપરના શેડ શ્રી કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલના બંગલે જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. આચાર્ય મહારાજને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યા.

અહીં ઉપચાર માટે અમૃતસરથી ખાસ એક વૈદ્ય આવ્યા. વૈદ્યની દવાની કંઈક અનુકૂળ અસર લાગી. આચાર્યશ્રી અને બધા કંઈક રાહતની લાગણી અનુભવી રહ્યા. રોજ સવારમાં વાલકેશ્વરના દેરાસરનાં દર્શને પણ જવાનો કાર્યક્રમ ચાલતો રહ્યો.

પણ પરિસ્થિતિ એકંદર માનવીના હાથ બહાર થતી જતી હતી, અને કુદરત પોતાનું કામ બાણે આગળ વધારતી હતી. અને આચાર્યશ્રી તો બાણે જીવન અને મરણ બન્નેની પેલે પાર જઈ બેઠા હતા—જઈ બેસવા અંખતા હતા.

અને આચાર્યશ્રીની અંતિમ વિદાયની ઘડી પણ આવી પહોંચી.

વિ. સં. ૨૦૧૦, ભાદરવા સુદિ ૧૦ ને મંગળવાર (તા. ૨૨-૯-૧૯૫૪ના રોજ), રાતના ૨-૩૨ વાગતાં, નમસ્કારમંત્ર અને ધર્મસૂત્રોનું શ્રવણ કરતાં કરતાં આચાર્ય મહારાજનો આત્મા વધુ ઉચ્ચ સ્થાનને માટે વિદાય થઈ ગયો ! આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી અમર બની ગયા. એક તેજસ્વી નક્ષત્રનો પ્રકાશ વિશ્વમાં વેરાઈ ગયો.

*

એવું ભવ્ય આચાર્યશ્રીનું જીવન હતું, એવી જ ભવ્ય તેઓની સ્મશાનયાત્રા હતી. મુંબઈની બંધી ડ્રામેનાં લાખો નરનારીઓએ આ પુણ્યપુરુષને જે અંતિમ માન આપ્યું તે સૌને ધન્ય બનાવે એવું હતું.

અને એ અગ્નિસંસ્કારનું સ્થળ ? એ પણ એવું જ ભવ્ય હતું. જૈન સંઘના પ્રતાપી પૂર્વજ શેઠશ્રી મોતીશાના ભાયબલાના સુપ્રસિદ્ધ જિનમંદિરના કંપાઉન્ડમાં જ આ ધર્મનાયકનો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો.

ભાયબલાનું દેવતીર્થ ગુરુતીર્થ બનીને વધુ ગૌરવશાળી બન્યું.

એ સમયદર્શી ગુરુવરને આપણી સાદર વંદના હો !

લેખકની કૃતિઓ

વાર્તાસંગ્રહો

૧. અભિપેક	૪. કલ્યાણમૂર્તિ	૭. મહાયાત્રા
૨. સુવર્ણકંકણ	૫. હિમગિરિની કન્યા	૮. સત્યવતી
૩. રાગ અને વિરાગ	૬. સમર્પણનો જય	૯. પદ્મપરાગ

ચરિત્રો

સમયદર્શી આચાર્ય (આ. શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિય)
શ્રેષ્ઠીવર્ય શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ
ગુરુ ગૌતમસ્વામી

ઇતિહાસ

વિદ્યાલયની વિકાસકથા

(શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની ૫૦ વર્ષની કાર્યવાહીનો ઇતિહાસ)

જન્મશતાબ્દીનો અહેવાલ

(મુંબઈમાં જિજ્વાયેલ આ. શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીની જન્મ-
શતાબ્દીનો સચિત્ર અહેવાલ)

પ્રતિષ્ઠાનો અહેવાલ

(તીર્થાધિરાજ શ્રી શત્રુંજય ઉપર વિ. સં. ૨૦૩૨ માં થયેલ
પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવનો સચિત્ર અહેવાલ)

અનુવાદ

દેવદાસ (શ્રી જયભિષ્ણુના સહકારમાં)

કવિજ્ઞાનાં કથારત્નો (લેખક ઉ. શ્રી અમરમુનિજી)

સંપાદનો

ધૂપસુગંધ (જુદા જુદા લેખકોની વાર્તાઓનો સંગ્રહ)

રાજપ્રશ્ન (કર્તા શ્રી મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા)

જૈનધર્મનો પ્રાણ (પં. શ્રી સુખલાલજીના લેખોનો સંગ્રહ)

(પં. શ્રી દ્વલસુખભાઈ માલવણિયાના સહકારમાં)

શ્રી “સુશીલ”ની સંસ્કારકથાઓ
શ્રી શત્રુંજયોદ્ધારક સમરસિંહ અને બીજા લેખો
(લેખક શ્રી નાગકુમાર મકાતી)

તિલકમણિ (શ્રી જ્યલિખુની વાર્તાઓનો સંગ્રહ)

શ્રી આનંદઘનશ્યામ પદો, ભાગ બીજો
શ્રી આનંદઘનચૌવીશી

(બંને ઉપર શ્રી મોતીચંદલાઈ કાપડિયાતું વિવેચન)
જૈનધર્મચિંતન (લેખક પં. શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા)
જૈન ઇતિહાસની ઝલક (લેખક મુ. શ્રી જિનવિજયજી)
આચાર્ય શ્રી વિજયનંદનસૂરિ-સ્મારકગ્રંથ

શ્રી શંભુભાઈ જગશીભાઈ તથા શ્રી ઝોવિંદલાલ જગશીભાઈ
સ્મારક પુસ્તકમાળા-પુસ્તક બીજું

શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈ મહાતીર્થ

(કચ્છના સુપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન જૈન તીર્થની સવિસ્તર અને સચિત્ર
ઇતિહાસ-કથા; કચ્છની સંસ્કૃતિની થોડીક ગૌરવ-ગાથા સાથે)

લેખક-રતિલાલ દીપચંદ દસાઈ

અગિયાર પ્રકરણ; ૭૮ મનોહર ચિત્રોનાં પૃષ્ઠ ૩૬;

૧૦”x૭ા” (કાઉન ૮ પેજ) સાઈઝ; પૃષ્ઠ ૨૮૬;

છતાં કિંમત ફક્ત ત્રીસ રૂપિયા

પ્રકાશક

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીમાર્ગ; કુવારા સામે; અમદાવાદ-૧.

એકતા અને સર્વના કલ્યાણની ઝંખના

આજના તમારા આનંદ, ઉલ્લાસ, ગુરુપ્રેમ, શ્રદ્ધા, ભાવના અને આશીર્વાદ ત્યારે ફળે કે જ્યારે જૈનોમાં એકતા થાય. વર્ષોથી જે સાધુતાનો વેશ મેં પહેર્યો છે, સદ્ગુરુનો જે સંદેશ મેં ઝીલ્યો છે, સમાજનું જે અન્ન મેં ખાધું છે, જે ગુરુ-ભગવંતોનો હું સેવક છું, પંજાબની રક્ષાનું બીડું ઝીલ્યું છે, જે શિક્ષણ-સંસ્થાઓની મેં પ્રેરણા આપી છે, જે સમાજના કલ્યાણની ભાવના મેં વર્ષોથી સેવેલી છે, જે ધર્મના ઉત્થાન માટે હું જીવી રહ્યો છું, તે સર્વની સાર્થકતા ક્યારે થશે ? રચનાત્મક ધનસ્વરૂપમાં તે ક્યારે દેખા દેશે ?

સમય પલટાઈ રહ્યો છે; દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અસર વ્યાપક બની રહી છે; લડાઈની ભીષણતા, મોંઘવારી, બેકારી વિગેરેથી સમાજના નૈતિક જીવન પર વ્યાપક અસર થઈ રહી છે; આવા સમયમાં જૈન સમાજનાં સંસ્થાઓ, મંદિરો, ઉપાશ્રયો, સાધુ-સાધ્વીઓ તેમ જ બીજાં ઉપયોગી અંગોની સંભાળ કોણ લેશે ? કરોડો કમાવાથી કે લાખો જમા કરવાથી જીવનની સાર્થકતા નથી થતી. જીવનમાં પારકા માટે, સમાજ, દેશ અને ધર્મ માટે શું કર્યું, એ જ મહત્ત્વનું છે. આ જ વસ્તુ સાથે આવશે. આ મારી ભાવના છે : જગતના સર્વ જીવો સુખી થાય. સર્વનું કલ્યાણ થાય. પ્રત્યેકના જીવનમાં આ ભાવના પ્રદીપ થાય.

બિકાનેર;

વિ. સં. ૨૦૦૧,

ભાઈબીજ.

આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી
(આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ સ્મારક ગ્રંથ)